

Romové v českých zemích v letech 1945–1989

Nina Pavelčíková

© Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2004

ISBN 80-86621-07-3

OBSAH

1	Úvod	7
1.1	Obecné charakteristiky romského etnika	9
1.2	Struktura romského obyvatelstva českých zemí po roce 1945	18
2	Vývoj problematiky romského etnika v českých zemích v letech 1945–1947	23
2.1	Návrat „nežádoucích“ sousedů	23
2.2	První vlny migrací ze Slovenska	25
3	Období vytváření komunistické koncepce „řešení cikánské otázky“	33
3.1	Hledání cest ke „zrovnoprávnění“ na počátku padesátých let	34
3.2	Obtížné hledání pracovních příležitostí a nového domova	36
3.2.1	Charakteristika výchozích a cílových podmínek migračních proudů	37
3.3	Pokusy o překonání problémů se vzděláváním	45
3.3.1	Vznik a vývoj „cikánských škol“ a výchovných středisek	46
3.3.2	Vzdělávání a „převýchova“ dospělých, role romských aktivistů	50
4	Zrod a realizace komunistické koncepce asimilace Romů	57
4.1	Zásady nové státní politiky vůči Romům	57
4.2	Zákon č. 74/1958 a následující soupis romského obyvatelstva	61
4.2.1	Povinná sedentarizace kočujících osob	62
4.2.2	Provádění soupisu kočovných a polokočovných Romů v únoru 1959	67
4.3	Správní reforma a narůstání nových problémů s evidencí a „převýchovou“ romského obyvatelstva	78
4.4	Krize státní politiky vůči Romům v první polovině šedesátých let	79
4.5	Organizovaný rozptyl romského obyvatelstva	86
4.6	Demografické přehledy a výzkumy romského obyvatelstva z přelomu šedesátých a sedmdesátých let	94
5	Pokus o emancipaci romského hnutí v letech 1969–1973	101
5.1	Krize asimilační politiky na přelomu šedesátých a sedmdesátých let	101
5.2	Vznik a působení Svazu Cikánů-Romů	104
5.3	Koncepce tzv. společenské a kulturní integrace romského obyvatelstva	110

5.3.1	Realizace „nové koncepce“ v praxi: mostecký Chánov	115
6	Otázka lidských práv a konečný krach komunistického režimu	123
6.1	Pohled z druhé strany: Mezinárodní romský kongres v Ženevě	123
6.1.1	Charta 77 a mezinárodní ohlas jejího dokumentu	124
6.2	Vzrůst zájmu o romskou kulturu, nové veřejné aktivity	126
6.3	Konec iluzí o komunistickém řešení „cikánské otázky“	127
7	Závěry	133
	Přílohy	138
	Soupis pramenů a literatury	165
	Seznam zkratk	170
	Jmenný rejstřík	171
	Resumé / Summary / Resümee	174
	Ediční poznámka	183

1 Úvod

České země patří v současné době k těm oblastem Evropy, v nichž se nesetkáme s příliš pestrá skladbou obyvatelstva co do barvy pleti, jazykové odlišnosti či způsobu života. Přesto tu však od změny režimu v roce 1989 stále viditelně narůstá problém etnický, sociálně i společensky výrazně odlišné skupiny obyvatel, která se velmi obtížně vyrovnává s procesem integrace do současné společnosti, oscilující mezi komunistickou minulostí a proměnami i nároky globalizovaného světa. Romské obyvatelstvo České republiky (stejně jako ostatních postkomunistických zemí) provází na této cestě mnohem tíživější handicap než převážnou část makrosociety.

Nejde jen o mediálně často přetřásané xenofobní nálady většinové společnosti, místy přerůstající v rasistické excesy a uvádějící se zpravidla jako základní příčina exodu početných romských rodin do západních zemí. Přestože romské obyvatelstvo představuje v současné době již poměrně výrazně sociálně strukturované společenství, přežívá převážná část jeho komunit stále ještě na okraji společnosti. Jejich sociální pozice limituje především enormní (a bohužel stále narůstající) nezaměstnanost, s níž souvisí závislost na sociálních dávkách, ale také daleko bezprostřednější ohrožení negativními vlivy současného světa (rozpad tradičních struktur, gamblerství, drogy, lichva apod.). Řešení sociální situace Romů v moderní společnosti je bezsporně obtížnou a dlouhodobou záležitostí. Je v první řadě závislé na změnách uvnitř vlastního společenství: na zvýšení jeho vzdělanostní úrovně, rozšíření a prohloubení profesní a sociální stratifikace, občanské angažovanosti. Stejně významnou podmínkou je ovšem změna celospolečenského klimatu směřující k toleranci, ke schopnosti pochopit a přijmout odlišnou kulturu s její specifickou duchovní a mentální výbavou.

Velká část české společnosti dosud vnější projevy jinakosti a „nepřizpůsobivosti“ romského etnika odmítá a nechápe, že jsou produktem odlišných tradic a také komplikovaného historického vývoje. Bez jeho poznání není podle mého názoru vůbec možno postihnout příčiny jeho kulturních, sociálních či mentálních odlišností, vysvětlit podstatu těch problémů, které dosud brání jejich úspěšné integraci a soužití s majoritou. Romové byli po staletí bezmocným objektem manipulací, často i velmi ostré perzekuce či diskriminace ze strany majoritní společnosti, nerozhodovali o svém osudu sami. V letech druhé světové války se velká část evropské romské populace stala obětí nacistického holocaustu. Komunistický režim eliminoval tradiční způsob života a kulturu Romů pokusem o jejich bezvýhradnou asimilaci. Ten sice skončil neúspěchem, ale spolu s neorganicky řízeným procesem urbanizace způsobil rozbití sociokulturního systému romských komunit, jeho vnitřních i vnějších vazeb, původních hodnot a kulturních vzorů. Současný stav početných romských komunit je do značné míry odrazem dlouhodobé krize vyvolané v průběhu 20. století zásahy obou totalitárních režimů.

Bouřlivý proces přeměn, jimiž prošlo romské etnikum ve sledovaném historickém období, se stal už od konce šedesátých let předmětem poměrně rozsáhlého výzkumu různých vědních oborů. Odborníci z oboru etnologie, sociologie, psychologie, historie aj. spolupracují na multioborových projektech, obecně zahrnovaných pod pojem romistika. Přínos historie k jejímu rozvoji se zatím soustřeďoval spíše na starší dějiny a na průběh nacistického holocaustu.¹ Rozsáhlejší všestranná analýza vývojových přeměn romského etnika českých zemí v ob-

¹ Z rozsáhlé zahraniční literatury je nutno upozornit zejména na moderní historickou produkci, z níž část je českému čtenáři přístupná i v překladech. Např.: Fraser, A.: Cigáni. NLN, Praha 1998. Liégeois, J. P.: Rómovia, Cigáni, kočovníci. Academia Istropolitana, Bratislava 1997. Původem a historií Romů se zabývají ta-

dobí komunistického režimu dosud chybí. Historikové, resp. i další odborníci zabývající se tímto obdobím většinou vycházejí z jednotlivých opatření státní politiky vůči romskému obyvatelstvu a z jejich bezprostředního dopadu na situaci Romů v ČSR. Sociologové a etnologové se zabývají historickými procesy spíše okrajově a analyzují je pomocí metod a postupů svých disciplín.²

Předkládaná studie je proto v první řadě pokusem o zaplnění této mezery v našem poznání zmapováním a analýzou základních okruhů problémů, které s historickým vývojem romských komunit v českých zemích ve druhé polovině 20. století souvisí. Pokouším se v ní postihnout nejen objektivní podmínky vývoje romského obyvatelstva ČSR v letech komunistického režimu, ale také (alespoň zčásti) analyzovat vnitřní vývoj romských skupin a komunit i význam působení jednotlivých osobností a zachytit něco z jejich každodenního života. K tomu ovšem neposkytuje pramenná základna, kterou má historik k dispozici, dostatek podkladů: úřední dokumenty líčí situaci zpravidla zkresleně (ne vždy úmyslně, tedy aby doložily „úspěchy převýchovných akcí“ režimu, ale často také proto, že úředníci romské problematice nerozuměli, postupovali neadekvátně, nedokázali pochopit příčiny chování Romů, jejich mentalitu apod.). Mnohé úřední podklady nezachycují situaci romských komunit v úplnosti: jen jako ilustrace se dají použít statistické údaje, které např. při soupisech nikdy nedokázaly zachytit romské obyvatelstvo jako celek, nejsou vzájemně srovnatelné, nebo chybí zcela, protože v letech 1953–1968 nebyla vedena žádná celostátní evidence Romů. Snažím se proto kombinovat poznatky z archivních pramenů s výsledky dobových průzkumů, různých regionálních sond, se svědectvím pamětníků, které jsem oslovila sama nebo je znám zprostředkovaně.³ Při

ké ruští badatelé Demeter, N. – Bessonov, N. – Kutěnkov, V.: *Istorija Cygan*. Novyj vzgljad. Voroněž 2000. Z českých historiků se obdobím holocaustu, ale také obdobím starších dějin zejména českých Romů po léta zabývá C. Nečas. Srov. např. Nečas, C.: *Romové v české republice včera a dnes*. UP, Olomouc 1993. Týž: *Historický kalendář. Dějiny českých Romů v datech*. UP, Olomouc 1997. Týž: *Holocaust českých Romů*. Prostor, Praha 2000. Z pera prvního romského historika v našich zemích pochází pokus o zařazení historie českých a slovenských Romů do evropského kontextu: Daniel, B.: *Dějiny Romů*. UP, Olomouc 1993. Na pozadí evropských vývojových procesů zachycuje na základě nejnovějších poznatků historické vědy dějiny romského etnika pracovnice Muzea romské kultury v Brně: Horváthová, J.: *Kapitoly z dějin Romů*. MRK, SRM, LN, Brno 2002.

² Při výzkumu je ovšem možno se opřít o řadu pozoruhodných studií i rozsáhlejších prací, které osvětlují tyto historické procesy v různých oblastech a souvislostech. Přehled vývoje romských komunit ve východoevropských komunistických zemích po roce 1945 naposled zachycuje např. sborník redigovaný známým britským sociologem a znalcem československého romského etnika W. Guyem: Guy, W. (ed.): *Between Past and Future the Roma of the Central and Eastern Europe*. Hertfordshire Press, Hatfield 2001. Slovenská historička A. Jurová ve své monografii věnované vývoji romské problematiky na Slovensku zachycuje nejvýznamnější etapy politiky komunistického režimu v ČSR vůči Romům, k této problematice vydala také rozsáhlou edici dokumentů. Srov. Jurová, A.: *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Goldpress Publishers, Bratislava 1993. Táž: *Rómska problematika 1945–1967. Dokumenty, 1.–4. časť*. ÚSD AV ČR, Praha 1996. Ze studií slovenských odborníků srov. dále např. Dubayová, M.: *Poznávania kultúry romských skupín a problém kultúrnej zmeny*. SISb 95, 1997, s. 203–207. Táž: *Rómovia v procesoch kultúrnej zmeny*. FF Prešovskej univerzity, Prešov 2001. O zachycení základních vývojových trendů romských komunit v českých zemích v poválečném období se pokoušejí ve svých pracích také etnoložka E. Davidová, sociolog T. Haišmann, P. Víšek a další autoři: Davidová, E.: *Cesty Romů – Romano drom 1945–1990*. UP, Olomouc 1995. (Kol.): *Romové v české republice*. Socioklub, Praha 1999, s. 137–217. Sama jsem se pokusila nejrozsáhleji (a v širším než regionálním pojetí) výsledky svých romistických historických studií shrnout v monografické práci: Pavelčíková, N.: *Romské obyvatelstvo na Ostravsku (1945–1975)*. OU, Ostrava 1999.

³ Velmi mnoho ze života romských komunit mi pomohla pochopit např. jedna z prvních romských spisovatelek Elena Lacková, která zná důvěrně romské prostředí z autopsie. Poutavé a zajímavé postřehy publikovala ve svých knížkách psaných pod pseudonymem M. Preussová. Viz např.: Lacková, E.: *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Triáda, Praha 1998. Manuš, E.: *Jdeme dlouhou cestou*. Arbor vitae, Praha 1998. Táž: *Peklo, nebe, ráj*. Arbor vitae, Praha 2001.

použití tzv. oral history je však nutno ve výzkumech romské populace počítat s tím, že „historická paměť“ je u ní odlišná, stejně jako vnímání času. Písemné záznamy událostí téměř neexistují. Do výpovědi vkládají Romové zpravidla více bezprostředních citových hnutí, momentálních podnětů a svých současných postojů a zážitků.

1.1 Obecné charakteristiky romského etnika

K tomu, abychom pochopili podstatu historického procesu vývoje romských obyvatel ČR v letech 1945–1989, je nutné se nejdříve podrobněji seznámit s vnitřní strukturou a sociokulturním systémem jednotlivých skupin romského obyvatelstva, s jejich výchozí pozicí ve společnosti na počátku tohoto období, tedy po skončení druhé světové války. Romské etnikum totiž v té době tvořilo poměrně výrazně strukturovaný celek, obecně charakterizovaný řadou shodných rysů, které jej odlišovaly od majority a limitovaly jeho historické předpoklady i souborné možnosti dalšího rozvoje. V jeho genetických a sociálních strukturách však zároveň působilo množství divergentních prvků, které jednotlivé skupiny a komunity romského obyvatelstva českých zemí rozdělovaly a často dokonce stavěly proti sobě.

Všechny skupiny romského obyvatelstva Evropy (a dnes také dalších částí světa) spojuje jejich teritoriální původ, který je odlišuje od ostatních obyvatel zejména charakteristickými znaky antropologickými, ale také zvláštním způsobem organizace společenství. Složitý systém vztahů uvnitř odlišného kulturního okruhu je předmětem mnohostranných důkladných analýz zejména etnologických a sociologických vědních oborů. K jeho prostudování je možno doporučit speciálně zaměřený okruh literatury.⁴

V této souvislosti se pokusím shrnout hlavní odlišnosti do stručného systematického přehledu:

Teritoriální původ a charakteristické antropologické znaky. V současné době již není pochyb o tom, že romské etnikum pochází z Indie, kde dosud žijí příbuzné skupiny obyvatel. Jednotlivé vlny exodu Romů z jejich původních působišť (pravděpodobně převážně v severozápadní, event. střední části západoindického poloostrova) probíhaly někdy v prvním tisíciletí našeho letopočtu a jeho důvody nejsou zcela jasné. S indickým původem je spojena tmavá barva pleti, oční duhovky a vlasů a další charakteristické znaky od Evropanů odlišného antropologického typu: poměr trupu a končetin, rysy obličeje, často se uvádějí také odlišné charakteristiky sérologické. Přitom je ovšem třeba poznamenat, že z antropologického hlediska nepředstavují současní Romové v žádném případě jednotlivý celek, odlišné znaky (barva pleti a oční duhovky, utváření tělesných proporcí, charakteristiky krevních skupin aj.) se naopak uvádějí jako základní rozlišovací znaky jejich jednotlivých etnicky odlišných skupin (u nás např. usedlých a tzv. olašských, původně kočovných Romů).

Společný jazykový základ. Kromě vnějších znaků je všem skupinám Romů společný jejich původní jazyk, jehož základ tvoří dialekty příbuzné s indoevropskými jazyky indického

⁴ U nás je renomovanou znalkyní tradičních rysů romského společenství indoložka Milena Hübschmannová, od konce sedesátých let publikovala celou řadu studií věnovaných osvětlení jejich původní struktury i současných projevů. Souborně představuje základní rysy původního sociokulturního systému Romů ve studiích i populárněvědeckých přehledech vydaných v posledních letech: Hübschmannová, M.: Šaj pes dovakeras – Můžeme se domluvit. UP, Olomouc 1998. Táž: Od etnické kasty k strukturovanému etnickému společenství. In: Romové v České republice..., s. 115–136. Můj pokus o systematický přehled tohoto systému vychází z textu studie vypracované v rámci grantového úkolu Institutu Hannah Arendt, Wien, viz Pavelčíková, N.: Státní politika vůči romskému obyvatelstvu v letech 1945–1989. In: Totalitarismus a meze tolerance komunistického režimu vůči minoritám. ÚSD AV ČR (v tisku).

subkontinentu. Během dlouhodobých a složitých migračních pohybů přes Persii, Arménii, balkánské země a ostatní teritorium Evropy ovšem původní romština pojala zejména do své lexikální výbavy množství nových pojmů z jazyků těch etnik, přes jejichž území její nositelé procházeli. Tyto cizí jazykové prvky jsou mimo jiné základním pramenným podkladem pro studium směrů a historických souvislostí romských migrací, neboť klasických písemných pramenů je k dějinám Romů velmi málo. V současnosti je jazyk nejen pojítkem, ale i rozlišovacím znakem odlišných romských skupin. Jazykovědci se zpravidla shodují v názoru, že současné dialekty romštiny se vzájemně podobají v míře srovnatelné např. s některými slovanskými jazyky a umožňují vzájemné dorozumění příslušníků různých skupin.⁵ Ve střední Evropě se od dialektů usdelého romského obyvatelstva nejvíce odlišuje dosud striktně používaný jazyk dříve kočovných (olašských) Romů a tzv. Sintů (viz dále). V tomto případě se zřejmě podobně jako v případě antropologických odlišností jedná o původní rozlišovací znak odlišných etnických celků. V historickém období, které je východiskem této práce, používala ještě většina romských komunit romštinu jako vzájemný dorozumívací prostředek v kruhu rodiny i širšího romského společenství, i když jejich příslušníci byli zpravidla minimálně bilingvní (se sousedy z řad majority se domlouvali jejich místním dialektem).

Bezpísemný charakter komunikace a kultury. Zvláštností romštiny oproti běžným evropským jazykům je bezesporu skutečnost, že neměla až do 20. století písemnou, a tedy ani spisovnou podobu. Romské obyvatelstvo nemělo zřejmě kvůli svému postavení v původní vlasti (viz dále) i později, v letech migrací po Evropě, dále kvůli narůstající perzekuci ze strany majority (16.–18. stol.) a jen velmi pozvolnému usazování se (zejména) v evropských zemích možnost a snad ani potřebu vytvořit písemnou formu vzájemného dorozumívání. V naprosté většině zůstávalo negramotné, veškeré životní zkušenosti, pravidla vzájemného soužití i poznatky o okolním světě se přenášely ústním podáním. Také bohatá romská kultura měla povahu ústní tradice.⁶ Lpění na tradicích posilovalo velmi silné vnitřní pouto romských komunit, ovšem na druhé straně limitovala neznalost písma do značné míry možnosti kontaktu s okolním světem, utvrzovala uzavřenost a izolaci (způsobenou ovšem mnohem širším okruhem vnějších i vnitřních faktorů). Ostatní obyvatelstvo Evropy, v průběhu existence agrární společnosti ve své většině také gramotné jen z malé části, se pod vlivem rostoucí vzdělanosti a modernizace společnosti v průběhu 19. století proměnilo ve společensky a sociálně složitě strukturovaný organismus. Písemná, tzv. vysoká kultura se mu stala zásluhou všeobecně přístupné a povinné školní docházky obecně sdíleným statkem a základní potřebou. Proměny, jimiž prošla industriální společnost v 19. a první polovině 20. století, provázely zánik, event. postupné opouštění, vytěšňování původních forem a projevů její autentické, tradiční kultury. Romové jako celek zůstávali v průběhu tohoto procesu na okraji společnosti, novodobá forma její kultury pro ně byla cizí, nedostupná a nepřijatelná. Mohla být dokonce oprávněně vnímána jako nebezpečí pro udržování vlastního tradičního způsobu života. To je ostatně u části romských rodin až do současnosti jeden z důvodů přežívání nedůvěry vůči škole: školní prostředí jim děti odcizuje, přetrhává jejich bezvýhradnou závislost a silné citové vazby na vlastní komunitu.

⁵ K romskému jazykovému systému viz např. Fraser, A.: *Cikáni...*, s. 250–260.

⁶ Na rozdíl od jiných etnik žijících v diaspoře (v Evropě především Židé) nebyli Romové nikdy ve své historii nositeli tzv. vysoké kultury, uceleného náboženského systému či okruhu vědomostí, pro jejichž sdílení byla znalost písma nezbytná. Po staletí tvořili sociálně a společensky velmi omezeně strukturované společenství, jejich ojediněle se vyskytující reprezentanti často přejímali pravidla a způsob života majority. „Nositeli“ písemné kultury byli i v majoritní společnosti po staletí především představitelé společenských a mocenských elit, ostatní obyvatelstvo bylo negramotné. U nižších sociálních skupin přežívala negramotnost a pologramotnost hluboko do novověku, překonána byla až na konci 18. a v průběhu 19. století zásluhou povinné školní docházky a rozšíření sítě škol. K bezpísemnému charakteru romské kultury viz Dubayová, M.: *Rómovia v procesoch...*, s. 18.

Základy sociokulturního systému. V úředních pramenech z doby po druhé světové válce se často setkáváme s konstatováním, že ve způsobu života romských komunit přežívají prvky rodové společnosti. Skutečnost je ovšem komplikovanější, neboť starobylé tradice romského etnika mají své kořeny ve svébytné, po staletí přísně respektované (a tedy setrvačné) stratifikaci společnosti, diametrálně odlišné od historických společenských formací evropských. Je to systém kast, jehož součástí byli Romové ve své pravlasti (v Indii přežívá dodnes). Jeho podstatou je rozdělení obyvatelstva do uzavřených, od sebe výrazně izolovaných skupin, z nichž každá má ve společenské hierarchii své místo (sociální a profesní status), ale také přesně vymezený úkol, službu vůči ostatním složkám společnosti. Ta spočívá ve výkonu přesně vymezené fyzické práce (buťi – zaměstnání), event. provozování hudby, zábavných, léčitelských a jiných aktivit, děděných z generace na generaci. Současná indologie už opustila představu, že většina Romů pochází z kasty nejnižší, tzv. nedotknutelných (viz další text). Podle M. Hübschmannové patřili Romové k nejstarším obyvatelům Indie a sdružovali se do celé řady „džátí“ a „updžátí“ (kast a podkast), skupin spojených vzájemným příbuzenstvím a způsobem obživy. Sociální distance mezi kastami se projevuje např. přísnou endogamií, tj. zákazem vybírat si za životní či příležitostné sexuální partnery příslušníky jiných kast. Řada dalších „tabu“ (rituálních zákazů) se týká např. společného stolování nebo používání nádob na přípravu jídla pro příslušníky nižší kasty, pojídání „nečistých“ druhů potravin, dotýkání se cizích odpadků apod. Územní i sociální mobilita sice způsobovala oslabení, a často i zánik starých a vznik nových vztahů a zvyklostí, v zásadě však po dlouhá staletí platilo, že průnik do „vyšší“ kasty byl obtížný a trval zpravidla delší dobu. Sestupnou sociální mobilitu (pokles sociálního statusu) způsobovaly buď prohřešky jednotlivců proti rituální čistotě, nebo nepříznivé vnější vlivy, krize celého společenství. Sociální mobilita byla v obou případech spojena se změnou profese, představující základní rozlišovací znak jednotlivých džátí.⁷ Čtenář se asi v této souvislosti bude tázat, jak je možné, že tento starobylý systém si romské komunity v podstatě podržely po staletí života v sociálně odlišném evropském prostředí. Svou roli zřejmě sehrály především dvě skutečnosti: jednak oboustranně udržovaná uzavřenost většiny romských komunit vůči majoritnímu obyvatelstvu (vzájemná nedůvěra, ze strany Romů dodržování endogamie, v postojích majority xenofobie, diskriminace přerůstající v určitých obdobích v pokusy o genocidu). Druhým důvodem je pak pravděpodobně známá skutečnost, že původní vzorce chování mají zejména u venkovského obyvatelstva (vesměs izolovaného od prostředí „vysoké kultury“) až do vzniku průmyslové společnosti obrovskou setrvačnost, neboť se považují za nezbytnou podmínku přežití kolektivu.⁸ Romské osady, resp. potulné skupiny, které měly do poloviny 20. století podobu uzavřeného společenství převážně venkovského charakteru, jehož přežití zásahy majoritního systému často ohrožovaly, měly o důvod více na svých tradičních zvyklostech lpět. Setrvačnost původních zvyklostí a vztahů podobně jako u majoritní společnosti výrazněji zasáhl až „vpád“ průmyslové společnosti (u Romů způsobil zejména krizi a zánik původních řemesel). Přesto na prahu poválečného vývoje ČSR přežívala většina romských komunit, které do

⁷ Hübschmannová, M.: Šaj pes dovakeras..., s. 20n. Táž: Od etnické kasty..., s. 115–136.

⁸ Množství původně pohanských zvyklostí a tradičních obřadů přežívalo do vzniku industriální společnosti (některé až dodnes) i u majoritního venkovského obyvatelstva, i když jejich skutečný význam si jejich nositelé často už vůbec neuvědomují. Na jihovýchodní Moravě potvrdil terénní výzkum v polovině 20. století také specifický typ endogamního společenství přísně lokálně (i sociálně) vymezených skupin sousedních obcí, který má svůj původ zřejmě v pravěku. Obdobný systém můžeme ve stejné době zaznamenat u usedlých romských komunit z východního Slovenska. Podrobněji viz Pavelčíkovi, J. a J.: Přežitky rodové společnosti. Rkp. Pavelčík, J.: Problematik des Gegenwärtigen Forschungsstandes der Badener kultur. Przegľad Archeologiczny, Vol. 36, 1988, Diskussions, s. 360. Haišmann, T.: K počátkům územních pohybů michalovských Romů do Kladna. In: Cikáni v průmyslovém městě, č. 1. Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii a folkloristiku (KSVIEF), Ústav etnografie a folkloristiky ČSAV, Praha 1988, s. 74, pozn. 109.

českých zemí proudily v početných vlnách, stále ještě v tradičním systému a způsobu života, který se od zvyklostí majoritního obyvatelstva výrazně odlišoval. Příslušníci makrosociety vesměs vnímali pouze některé vnější znaky tohoto systému a přežívající nízký společenský status romského obyvatelstva. Obraz „nečistého, nebezpečného cikána“ patřil k typickým stereotypům doby (a mnohé s ním spojené představy přežívají dodnes).

Význam rodiny a příbuzenských vztahů. S přežíváním rysů tradičního sociokulturního systému bezprostředně souvisí místo rodiny a příbuzenstva v každé romské komunitě. Jak vyplývá z předchozího výkladu, každé uzavřené romské společenství představovalo soubor složitých příbuzenských vztahů. Jeho základem byly vícegenerační rodiny (ty zpravidla žily pohromadě v jednom obydlí, příp. v několika sousedních). Kromě dlouhodobého soužití několika generací patřila ke zvláštnostem romské rodiny také její specifická demografická struktura. Vyznačovala se vyšším počtem mužů, a zejména vysokým podílem nejmladších věkových skupin. Ještě v době prvních vln imigrace do českých zemí nebyly výjimkou rodiny, v nichž počet narozených dětí přesahoval desítku. Dětská úmrtnost naopak vysoko převažovala nad procentem obvyklým u majoritního obyvatelstva, mnohem nižší byl také věk dožití. Ze všech publikovaných přehledů věkové struktury je zřejmé, že většinu romského obyvatelstva představovaly děti do 15 let, podíl osob postproduktivního věku byl naopak minimální.

Každý člen rodiny („famlilje“, „famelije“) v ní měl své pevně vymezené místo. Dominantní, rozhodovací postavení měl nejstarší muž. Většinu tradičních obživných aktivit vykonávali muži, žena a děti prováděli související pomocné práce. Žena se starala o domácnost, děti, ale zabezpečovala také vedlejší zdroje obživy (posluhy, žebrota ap.). Do poloviny 20. století nebyl v romských rodinách běžný církevní či občanský sňatek, většina partnerských vztahů se uzavírala na základě obřadu tradičních zásnub v rámci osady (kočovného společenství). Úřady označovaly takové svazky za konkubináty a zejména bigotní venkovské majoritní obyvatelstvo často posuzovalo tento typ soužití jako „nemravný“. Od majoritních zvyklostí se výrazně odlišovalo také postavení dětí a adolescentů. Od malička totiž sdílely s dospělými jejich způsob života, výchova spočívala v nápodobě a pomoci dospělým, neřídila se příkazy. V tradičním romském společenství se mládež považovala za pohlavně dospělou a schopnou reprodukce v poměrně útlém věku. Dívky vstupovaly do partnerského vztahu se sedmnácti- až dvacetiletými chlapci kolem dvanácti až patnácti let, pak ovšem vedly domácnost a vychovávaly děti pod dohledem tchyně, příp. i dalších starších zkušených žen. V kolektivu osady se nestávalo, že by se kterékoliv z dětí (i postižených, nemocných) či jiní bezmocní členové rodiny ocitli bez základní péče.⁹

Zvláštní postavení měly v širší příbuzenské komunitě („fajta“, u olašských Romů „nipos“) starší moudré ženy – udržovatelky tradic a léčitelky. Skupině mužských předáků v čele s vajdou (v romštině též „mujalo“, „čhibalo“) náleželo vedoucí místo v organizaci života společenství, rozhodování dle zvykového práva, jednání s cizími osobami a skupinami apod. Rodinné a rodové společenství hrálo v životě každého Roma klíčovou roli a jeho závislost na něm byla doslova osudová: vyloučení z komunity bylo nejhorším trestem a často se rovnalo rozsudku smrti.

⁹ Tradiční romská rodina nikdy „neodkládala“ z vlastního rozhodnutí děti do náhradní výchovy nebo přestárlé do cizí péče. Pokud nemohli dítě vychovávat vlastní rodiče, starali se o ně prarodiče, sourozenci či jiní příbuzní. Z tohoto pohledu znamenal rozpad tradičního společenství, který se pokusím v následujícím textu sledovat, obrovský problém, neboť zatímco tzv. předčasně rodičovství (majoritou dokonce označované za „ohrožení mravní výchovy mládeže“, v případech styku dospělého muže s nezletilou dívkou i trestané) přežívalo, vícegenerační rodina přestala plnit svoji funkci a různými zásahy ze strany státu se postupně rozpadala.

Vůči všem ostatním skupinám – romským i majoritním – udržovalo každé příbuzenské společenství značnou sociální a společenskou distanci, danou původními pravidly kastovního systému. Pro období, jež nás bude zajímat, je typické, že tyto vztahy přetrvávaly, nebyly však vůči všem cizím komunitám rovnocenné. Hluboká propast (původně založená na rituálních tabu) zela mezi tzv. čistými Romy a skupinami „degešů“ (v původním kastovním systému zřejmě náleželi k „nedotknutelným“, konzumovali maso koní a psů či zdechliny, vykonávali „nečistá“ řemesla spojená s úklidem veřejných prostor, odvozem odpadků, vybíráním žump apod.).¹⁰

Sociální krize průmyslové společnosti zřejmě s těmito původními systémy vztahů poněkud zamíchaly, zčásti se do nich vmísily i vlivy majoritních hodnotových systémů (např. současný význam pojmu „degeš“ má spíše sociální než rituální obsah). Výzkumy etnologů z druhé poloviny 20. století (a ostatně i běžná zkušenost z každodenního života) potvrzují, že výrazná vzájemná distance přežívá také mezi kočovnými olašskými skupinami a komunitami usedlých Romů. Jejich odstup je zjevnější a ostentativněji projevovaný než usedlých vůči sobě navzájem i vůči majoritnímu obyvatelstvu.¹¹ Kromě tradičních vazeb tyto vztahy do jisté míry zřejmě ovlivnila i skutečnost, že kočovníci daleko přísněji zachovávali endogamii i další původní zvyklosti v oblasti rodinného i zvykového práva, udržovali komunikaci v romštině a výrazněji se distancovali od všech cizích vlivů (na druhé straně byl právě jejich způsob života pro převažující část majority nepřijatelný). Naproti tomu u menší části skupin usedlého obyvatelstva probíhal už během první poloviny 20. století proces samovolné integrace (resp. asimilace) s majoritou (smíšené sňatky, profesní a sociální kontakty apod.). Na Moravě a místy i na Slovensku vznikala postupně vedle původních osad svázaných příbuzenskými vztahy (tradiční společenství) také lokální smíšená společenství, resp. jednotlivé smíšené rodiny.¹²

Mentální zvláštnosti, pojmání času. Mentalitu Romů charakterizuje podléhání citovým zvrátům a náladám, nestálost, nepevnost volních a intelektových podnětů. I to je ovšem třeba posuzovat v širších souvislostech historických a společenských podmínek, které vnější projevy chování jednotlivců i skupin ovlivňovaly. Jako většina jižních etnik se vyznačují velmi vznětlivým temperamentem, jejich způsob komunikace je hlučný, pro okolí často obtížně přijatelný, je doprovázen divokou gestikulací, která snadno přejde do slovního, příp. i fyzického napadání. Stav excitace však mizí stejně rychle jako vznikl a nemusí mezi účastníky zanechat rozladění či dokonce nepřátelství. V příbuzenských vztazích (např. děti vůči matce, členové komunity vůči váženým osobnostem) stejně jako v uměleckém projevu a často i v přijímání cizích osob, jež vzbudily důvěru, se projevuje mimořádná, okázale navenek projevovaná citovost. Příslušníci romského etnika bývají také často označováni jako „děti okamžiku“, vnímající pouze přítomnost. Tato vlastnost souvisí zřejmě s jejich tradiční pozicí v majoritní společnosti (nevlastnili půdu ani na ní nepracovali, po staletí byli psanci, vyháněnými a pronásledovanými drastickými tresty) a s celkovým způsobem života, provázeným obavami o přežití. Přítomnou

¹⁰ Podrobněji viz citované práce M. Hübschmannové, T. Haišmana, E. Davidové aj. V současné době označuje pojem „degeš“ nejčastěji špinavého, nepřizpůsobivého člověka nedodržujícího pravidla soužití apod., v tradičních romských rodinách je ale stále vnímán i původní význam. J. Horváth ze Studénky by Roma s nižším sociálním statusem ve svém bytě přijal, ale vařit by se mu muselo v samostatných, pro ten případ připravených nádobách. (Rozhovor autorky s J. Horváthem ze dne 21. 6. 1999.) Tradiční sociální distancí, orientací na vlastní příbuzenstvo většinou vysvětlují romisté i současné problémy ve vztazích mezi romskými předáky, jejich rivalitu a neschopnost domluvit se na společném programu.

¹¹ Marušiaková, J.: Vztahy mezi skupinami Cigánov. Slovenský národopis 36, 1989, s. 58–79.

¹² Mann, A.: Voľba manželského partnera u Cigánov-Rómov na Spiši. K problematike „cigánskej skupiny“. Slovenský národopis, 38, 1990, č. 1–2, s. 581–587. Horváthová, J.: Kapitoly z dejín Romů. MRK, SRM, NLN, Brno 2002.

chvíli je nutno maximálně využít, peníze rychle utratit, jiný získaný majetek užít,¹³ budoucnost je velmi nejistá. Proto nemá smysl např. hromadění zásob (není pro ně ani vhodný prostor). Vnímání minulosti i budoucnosti samozřejmě ovlivňuje také již zmíněný bezpisemný charakter kultury, který s sebou nese odlišné vnímání času, absenci „historické paměti“ přesněji ukotvené do časově vymezených intervalů.

Etnicita, povědomí etnické identity, vnímání etnických zvláštností Romů majoritou. Z předcházejícího textu je jasné, že otázku národní identity a zejména sebeidentifikace Romů je třeba posuzovat odlišným způsobem než u ostatních evropských společenství. V době, kdy se evropské etnické skupiny přetvářely v moderní národy, event. procházely několika fázemi národního hnutí (tedy převážně v průběhu 19., event. na počátku 20. století), zachovávala většina romských komunit tradiční vnitřní organizaci, v níž etnická identita nehrála roli. Příslušníci romského etnika si zřejmě uvědomovali svoji fyzickou odlišnost od majority a určité společné rysy se širším společenstvím lidí hovořících stejným či alespoň srozumitelným jazykem a žijících podobným způsobem života. Svě vztahy k ostatním Romům však řešili na základě tradičních kastovních principů, za „své lidi“ považovali okruh blízkých příbuzných. Jako národnostní menšiny či jednotný národní celek nevnímali romské obyvatelstvo ani příslušníci majority.

Až do šedesátých let 20. století se s výjimkou SSSR (i tam to byl ideologicky motivovaný a už v průběhu meziválečného období postupně oklešťovaný pokus) v Evropě nesetkáme se zákonodárstvím, které by Romy stavělo na roveň národnostní menšiny, podporovalo rozvoj romského národního života, jazyka a specifické kultury. Majorita rozlišovala sociální aspekty romských specifik a pomocí zvláštního zákonodárství se snažila izolovat a kontrolovat ty skupiny, jejichž způsob života odmítala. Český historik a teoretik v oboru národních hnutí M. Hroch hovoří o Romech jako o původně bezprávných skupinách, které nemohly a ani nechtěly přijmout identitu většiny. Vnitřní povědomí vlastní, romské identity rozšířené na celek etnika se zrodilo mnohem později (i v současnosti se týká pouze malé části romského obyvatelstva, zpravidla spíše elit) a postupně nabývá některých rysů typických pro národní hnutí, která zrodila většinu moderních národů.¹⁴ Tento proces ovšem probíhá jako reakce na vnější i vnitřní podněty až od druhé poloviny 20. století; je podmíněn rozvojem občanské společnosti, jež přiznává postupně právo na národní sebeidentifikaci všem etnickým skupinám (a zároveň je zajišťuje nejen právně, ale i organizačně, finančně apod.). Od přelomu šedesátých a sedmdesátých let souvisí také se vznikem mezinárodních romských organizací, které se snaží podnítit vznik a rozvoj „romského národa bez vlastního území“ (zejména International Romani Union, IRU, vytvořená v roce 1972).¹⁵ K tomuto procesu přispívá i současná romistika, která podpo-

¹³ I v tomto směru se ovšem projevuje výrazný rozdíl ve zvyklostech usedlých a kočovných Romů. Způsoby obživy a minimální spotřeba kočovníků totiž umožňovaly hromadit z generace na generaci poměrně značný majetek ve formě zlatých šperků a mincí, ve 20. století i papírových peněz. Usedlí řemeslníci s výjimkou části hudebníků a výrobců nepálených cihel dostávali za své výrobky vesměs nepeněžitou odměnu, pravidelná mzda se pro usedlé Romy stala běžnou záležitostí teprve ve 2. polovině 20. století. Vzhledem k uvedeným zvyklostem s ní zpravidla neumějí hospodárně nakládat.

¹⁴ Hroch, M.: V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století v komparativní perspektivě. ÚSD FF UK, Praha 1996, s. 166.

¹⁵ V současné době se rozbíhá několik projektů výzkumu národních identit, resp. i hledání nějakých „objektivních znaků“, na jejichž základě by moderní věda mohla přesněji definovat procesy, jimiž procházejí evropské národy a národnosti v globalizujícím se světě. Sama jsem se pokusila v některých svých studiích z posledních let zamyslet nad otázkou romské etnické identity. V následujícím textu upozorním na některé faktografické souvislosti této problematiky, podrobnější zkoumání „zrodu“ a vývoje národní identity Romů by se mělo stát předmětem výzkumu v průběhu dalších let. Srov. Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo ČSR v letech 1945–1954. In: Sborník studií k národnostní politice Československa 1945–1954. ÚSD AV ČR, Praha 2001, s. 35–

ruje vznik spisovné romštiny, poznání, rozvoj a propagaci romské kultury a respektuje i snahu po definování moderního (evropského, resp. světového) romského národa.

Pojmy etnická, subetnická skupina. V jednotlivých pokusech o definice pojmů užívaných při označování a charakteristice odlišných skupin romského etnika dochází často ke směřování nesourodých principů. Jak jsem se už pokusila naznačit, tradiční romská společenství od sebe dělily rituální a sociálně profesní přehrady. Příslušníci jednotlivých skupin používali pro své odlišení od jiných původní kastovní zařazení (Lavutari – hudebníci, Lovari – překupníci koní ap.), příp. i rodová jména odvozená od předků (Ferkošti, Markošti).¹⁶ Etnonyma obecnějšího charakteru vztahující se na etnický celek měla buď význam „člověk, muž“ (Manuš, Rom), nebo se opírala o odlišení podle barvy pleti (Kale – černý) či vycházela z geografického názvu místa původu (Sinti – patrně podle řeky Sindhu-Indus), v každém případě pocházela z původního romského dialektu. V Evropě dnes běžně užívaná apelativa (pojmenování) odvozená od řeckého základu Athinganoi (Cikáni, Zigeuner ap.) či latinského Aegyptius (Gypsies, Gitanos) vznikla na základě vesměs mylných představ majoritního obyvatelstva o původu, resp. příslušnosti romských migrantů. V průběhu migrací po Evropě se začala používat navíc (jak samotnými romskými skupinami, tak i majoritou) pojmenování, která odlišují Romy zpravidla podle regionů, jimiž prošli, resp. v nichž se usadili (olašští čili valašští podle rumunské Valachie, Ungrika–Rumungri neboli maďarští, dále němečtí, slovenští a další Romové). Z tohoto přehledu je myslím zřejmé, že není možno jednotlivá pojmenování směřovat, a dokonce je mechanicky vztahovat na etnické či subetnické skupiny, jak se s tím v literatuře ještě často setkáváme.¹⁷

Kočovníci, polokočovníci, tolerovaní a usedlí Romové. V publicistice, ale dokonce i v části odborné literatury se ještě velmi často setkáme s názorem, že všichni Romové původně kočovali. Teprve někdy v průběhu 18., resp. 19. století se část z nich měla začít usazovat a vytvářet typické romské osady, více či méně vzdálené od sídel majority. Tento názor popírá např. velmi dobrý znalec české a slovenské romské historie, britský sociolog Willy Guy, podle něhož lze na Slovensku zaznamenat usedlý způsob života převážné části zdejších Romů po dobu čtyř až pěti století (toto tvrzení potvrzují i současné výzkumy slovenských badatelů).¹⁸ Podle mého názoru odlišuje nomádský způsob života od zvyklostí usedlého obyvatelstva řada významných rozdílů („odvyknutí“ od nich v průběhu několika staletí nelze předpokládat, v sociokulturním systému dnešních usedlých by se původní kočovnictví muselo odrážet výrazněji). Romské kočovníky charakterizuje zejména neustálý, s perspektivou kontinuity opakovaný pohyb celých komunit (tlupa, nipos, šatra) zpravidla po vymezeném územním okruhu (příp. i mimo něj, pokud ustálené trase stojí v cestě nepřekonatelná překážka nebo se nabízí možnost akční rádius rozšířit). Tato společenství kočování přizpůsobují veškeré své aktivity a zvyklosti (způsob obživy, bydlení v různých typech vozů, resp. během zimy ve stanových táborech, styk s ostatním obyvatelstvem, nepsaný právní systém, zvykosloví apod.). Je pro ně typické lpění na tradicích, přetrvávají po staletí v izolaci od majority, resp. udržují s ní kontakty pouze ve vy-

52. Táž: Problém etnické identity a „národního povědomí“ Romů . In: Otázky národní identity – determinanty a subjektivní vnímání v podmínkách současné multietnické společnosti. Sborník z mezinárodní vědecké konference, konané 6.–7. 11. 2001. SÚ SZM, Opava 2001, s. 413–418.

¹⁶ Marušiaková, J.: Vztahy mezi skupinami..., s. 58.

¹⁷ Např. Davidová, E.: Cesty Romů... Autorka používá výraz subetnická skupina pro regionálně odlišené kočovné i usedlé komunity. V dalším textu se pokusím rozlišit a podrobněji charakterizovat především ty skupiny Romů, které nás budou zajímat v souvislosti se sledovanou problematikou, tedy vzhledem k vývoji romského obyvatelstva českých zemí po roce 1945.

¹⁸ Guy, W.: Ways of Looking at Roma: The Case of Czechoslovakia. In: Gypsies and other Trawellers. (Ed. Rehfish, F.) Academic Press, London 1975, s. 14–17.

mezeném, nezbytném rámci ve formě směny či nabídky specifických služeb. Velmi výrazně se dodnes distancují od všech usedlých romských komunit.

Z historických zpráv zabývajících se obdobím po příchodu Romů do Evropy vyplývá, že romské komunity se svým způsobem života od sebe odlišovaly, už ze 14.–15. století známe popis typických osad usedlých skupin a jejich tradičních výrobních postupů (Modon a další osady na Peloponésu).¹⁹ Podle mého názoru nelze vyloučit, že usedlý způsob života vedli jejich obyvatelé už v původních sídlech v Indii, z nichž byli nuceni odejít z dodnes ne zcela jasných příčin. Důvody teritoriální mobility těchto skupin, pronikání do dalších oblastí Evropy neplynuly z kočovnických návyků, souvisely s obtížným a mnohdy dlouhodobým hledáním nového místa k usazení, později s pronásledováním, příp. jinými zábranami ze strany majority. V době, kdy se postupně šířili do jednotlivých zemí Evropy, žila většina jejího středověkého obyvatelstva v poddanském systému, který je svazoval připoutáním k půdě a k vrchnosti. Romové ovšem nemohli (u nás až do reformy Marie Terezie) půdu získat a jejich způsob obživy je k tomu ani nemotivoval. Středověké i novověké společnosti však poskytovali řadu specializovaných služeb, které se pro domácí obyvatelstvo často stávaly nepostradatelnými (specializované výrobky z kovů, dřeva, proutí, hlíny, různé zábavné, léčitelské aktivity apod.).

Ze Slovenska, kde máme doklady o usazování romských komunit od přelomu 15.–16. století,²⁰ i z Moravy pochází celá řada dokladů o instituci tzv. tolerovaných cikánů, které vrchnost usazovala na svých panstvích, vyžadovala od nich dodržování určitých pravidel, a zejména poskytování řemeslných služeb pro ostatní obyvatele. Rodiny těchto romských výrobců se zpravidla postupně usazovaly na panství natrvalo, resp. hledaly v důsledku rozrodu nové působiště a nový okruh odbytišť svých výrobků na sousedních statcích. Některá z tradičních řemesel vyžadovala pohyb po větším území (brusičství, nožířství, specializované kovářské výrobky, např. vinařské nástroje, později i obchod s dobytkem aj.), proto se pro ně používá také termín řemeslné kočovnictví.²¹ S výrobcí přejížděla v sezóně z místa na místo někdy celá rodina, jindy jen část pomáhajících členů, matky s malými dětmi zůstávaly v osadě nebo se celé rodiny na zimu vracely do svých domovských působišť (s takovým způsobem života se běžně setkáme ještě v průběhu 20. století). Po zrušení poddanského systému v 19. století se postupně vyvinulo tzv. domovské právo, na jehož základě se pak upevnil systém romských osad ležících v blízkosti majoritních sídel (viz další podkapitola). Část tzv. nepřizpůsobivého romského obyvatelstva hledala stálý domov obtížně, zejména netolerance majority je nutila k další prostorové mobilitě, která se v krajních případech měnila v tuláctví. Z dobových dokladů máme mnohá svědectví o pokusech vypudit Romy z původní osady, přemístit ji celou či zčásti z exponovaných míst. Známe však i případy opačné, svědčící o bezkonfliktních vztazích majoritního a romského společenství, jejich vzájemných kontaktech, vytváření lokálních komunit charakteristických např. nárůstem počtu smíšených sňatků apod.²² Kromě vývoje vztahů s majoritou je třeba brát v úvahu i skutečnost, že jednotliví členové romského společenství i

¹⁹ Fraser, A.: *Cikáni...*, s. 47, 49, vyobrazení na s. 48.

²⁰ Hübschmannová, M.: *Šaj pes dovakeras...*, s. 18 aj.

²¹ Horváthová, J.: *Kapitoly...*, s. 32

²² K podobným postupům docházelo v meziválečném období na východním Slovensku. Např. mezi obcemi Letanovce a Spišské Tomášovce probíhal dlouholetý spor o příslušnost romské osady, jednotlivci byli vykazováni ze Smižan, Velbachů a z dalších osad. Kladný vztah se naopak vyvíjel mezi obyvateli nově založené osady Vondrišiel a zdejší majoritou. Podrobněji viz ŠOKA Spišská Nová Ves, f. Okresný úrad Sp. N. Ves, ev. č. 9, čj. 1182, ev. č. 14, 15, 19 ad. V letech existence samostatného slovenského státu bylo vyhánění usedlých Romů a ničení původních osad podloženo zákonnými opatřeními. Srov. Lacková, E.: *Narodila jsem se...*, s. 107–144. Nečas, C.: *Diskriminace a perzekuce slovenských Cikánů v letech 1939–1945*. In: *Nové obzory č. 19, Prešov 1977*, s. 132. K lokálnímu společenství více Mann, A.: *Voľba...*, viz pozn. č. 12 této kap.

celé rodiny mohly také ztratit svůj původní sociální status z různých vnitřních příčin a změna jejich způsobu života pak souvisela s úsilím o přežití.

Tradiční normy chování, zvykové právo. Etické normy romského společenství byly součástí tradice, která se přísně řídila již uváděnými rituálními předpisy. Jim podléhal i výběr partnera v rámci zmíněných příbuzenských svazků (jak jsem už zmiňovala, ve sledovaném období především u olašských skupin), zcela vyloučený byl např. incest. V sexuálním chování přežívaly některé rysy starších rodinných formací (párová rodina), u mužů nebylo výjimkou např. střídání partnerek, v trvalých svazcích však naprosto převažovala monogamie. Představy velké části majority o promiskuitě romských komunit, nevázaném chování rodičů vůči dětem apod. patří do sféry stereotypů. K normám chování úctyhodné romské rodiny patřilo, že se dospělí před dětmi neobnažovali, sexuální styk se odehrával zpravidla mimo osadu (tábor) ve volné přírodě nebo v nepřítomnosti nejmenších dětí.

Odlišně od majority vnímalo tradiční romské společenství nedotknutelnost vlastnictví a některé další zákonné normy psaného práva. Mezi lidmi žijícími na nízké sociální úrovni převažovaly vztahy vzájemné výpomoci nad vztahy majetnickými. S člověkem v nouzi (bez ohledu na jeho původ, společenské zařazení) se romská rodina dělila i o poslední skývu chleba, neodmítla mu útočiště. Typické je i to, že původní romské dialekty neznají význam slova krádež: člověk se prostě snaží získat to, co potřebuje. V době nouze byla krádež či žebrota (zaměřená na příslušníky „cizích“ skupin) pro mnohé Romy doplňkovým zdrojem obživy. Olašské komunity oceňují „šikovnost“ kapesních zlodějek, jejich schopnost nepozorovaně okrást kolemjdoucího jako kladnou vlastnost. Léta represí naučila mnohé Romy obcházet majoritní zákony, např. v pohádkách a příbězích se často opakuje motiv mazaného Cikána, kterému se podařilo oklamat „gádže“.

Prohřešky proti zvykovému právu kolektivu posuzovala v romské komunitě rada starších, příp. i ostatní její členové. U olašských rodin přežívá tzv. kris (zasedání rodového soudu) dodnes. Rozhodnutí o vině může mít za následek nejtěžší trest, vyloučení z komunity. Bez ní nemohl odsouzený přežít. V případě porušení rituálních tabu stihlo viníka všeobecné opovržení a pokles společenského statusu. Pokud ovšem překročil předpisy majoritního právního systému a stal se obětí pronásledování policejních složek či justice, měla jeho komunita tendenci jej chránit. Toto střetávání s majoritním právem mělo pro romské příslušníky až do 19. století zpravidla tragické následky, represe však kriminalitu spíše stupňovaly. Moderní evropský právní systém sice postupně perzekuci a represe zmírňoval, mnohé jeho předpisy byly však pro většinu Romů těžko pochopitelné a nepřijatelné. I v období po roce 1945 představovala romská kriminalita (zejména ty její formy, které jsou typické pro část kočovných skupin) problém, který trvale narušoval soužití Romů s majoritou a snahy o jejich „převýchovu“.

Romská tradiční kultura. Převážně ústní, tradiční charakter kultury romského etnika, které se vzhledem ke svému zvláštnímu vývoji a postavení v rámci společenského systému nemohlo stát nositelem písemné, tzv. vysoké kultury, rozhodně nelze vnímat jako handicap, příznak „nízké“ kulturní úrovně či méněcennosti jejich nositelů. Romská tradice je nesporně velmi bohatá nejen svými projevy v jednotlivých oblastech umění. Stejně jako každá tradiční ústní slovesnost oplývá romský jazyk moudrým, po staletí předávaným a obohacovaným vztahem k životu, k přírodě, k blízkým lidem. Romové jsou nejen velmi nadanými hudebníky, zpěváky a tanečníky, ale velmi často vykazují i mimořádné výtvarné nadání. Jejich vyprávěné příběhy, pohádky a legendy charakterizuje nepřeborná fantazie a schopnost původní příběh neustále rozvíjet o nové prvky.²³ Rozvoj původní literární a umělecké tvorby romských autorů 20. sto-

²³ Manuš, E.: obě citovaná díla. Lacková, E.: Rómske rozprávky / Romane paramisa. Košice 1992. Pavelčíková, N. – Pavelčík, J.: The myths of the Czech Gypsies. Asian Folklore Studies, Nagoya (Japan), Vol. LX-1, 2001, s. 21–30.

letí, opírající se vesměs o tradice vlastní kultury, ostatně dokládá, že jsou schopni velmi rychle a plnohodnotně přetavit tradiční hodnoty do svébytné vysoké kultury.²⁴

1.2 Struktura romského obyvatelstva českých zemí po roce 1945

Pro potřeby tohoto historického exkurzu nepovažuji za nutné zabývat se podrobněji jednotlivými systémy stratifikace romského obyvatelstva, s nimiž se v literatuře věnované obecné historii evropských romských skupin setkáme, ani otázkám z oblasti etnologie, sociální antropologie apod.²⁵ Pokusím se pouze na základě historických souvislostí stručně charakterizovat profil těch skupin, které se na utváření konglomerátu romského obyvatelstva Čech a Moravy po roce 1945 podílely.

Moravští a čeští Romové. Převážná část majoritního obyvatelstva českých zemí neměla do konce druhé světové války z každodenního soužití s romskými komunitami žádnou zkušenost. Početnější romské osady, event. jednotlivé usedlé rodiny žily zejména v oblasti jižní a jihovýchodní Moravy, kde dlouhodobě probíhal proces postupného usazování tzv. tolerovaných Romů. Většina z nich přežívala na okraji společnosti na nejnižším stupni její sociální stratifikace, nicméně v průběhu 20. století je možno zaznamenat určitou tendenci k integraci částí rodin do majoritních struktur (pravidelnější docházka dětí do školy, určitá míra sociální i společenské mobility dospělých Romů, častější a užší kontakty s majoritou, projevující se v pracovních vztazích, smíšených sňatcích apod.). Typický je z tohoto hlediska příklad částí rozvětvených rodin Danielových (a Malíkových) pocházejících z Oslavan u Brna nebo Holomkových ze Svatobořic u Kyjova. Mistr Západomoravských elektráren v Oslavanech Ludvík Daniel umožnil svým dětem vystudovat: Antonín se stal středoškolským učitelem a po druhé světové válce proslul jako romský aktivista, Šimon pracoval jako důlní na dole Nosek v Oslavanech. Maturitu měla také jedna z jeho čtyř dcer, která se později stala úřednicí národního výboru, další tři dcery uzavřely smíšené sňatky. Z jiné větve danielovsko-malíkovského rodu pocházeli houslový virtuos, absolvent brněnské konzervatoře (později primarius orchestru brněnské opery) Rudolf Daniel a také jeho bratranec stejného jména, který vystudoval Filozofickou fakultu v Brně a jako učitel působil na Moravském Slovácku, později i v Brně.²⁶ Ze svatobořické rodiny se proslavil zejména student práv a pozdější vojenský prokurátor JUDr. Tomáš Holomek, vysokou školu vystudoval už ve třicátých letech jako vůbec první Rom u nás. Vysokoškolské studium absolvoval také jeho syn Karel (současný představitel řady romských aktivit) a synovec Miroslav, pozdější docent brněnské univerzity a představitel první romské organizace u nás (Svaz Cikánů-Romů).

Ve 20. století se už čeští Romové až na malé výjimky (hudebníci, vesničtí kováři) neživili svými tradičními řemesly, která v důsledku industrializace ztratila odbyt. Pracovali jako

²⁴ Z literárního a dramatického díla u nás např. Lacková, E.: *Narodila jsem se...* Táž: div. a rozhlas. hry Hořící cikánský tábor, Žužika. Horváth, J.: *Tumenge – Vám*. Olomouc 1998. Ferková, I.: *Čorde čhave / Ukradené děti*. Společenství Romů na Moravě, Brno 1996. Ke známým romským literátům patří také T. Fabiánová, V. Oláh aj. Svědectví o uměleckém nadání Romů vydává také časopis romistických studií *Romano džaniben*, který pravidelně zveřejňuje nejen příspěvky dospělých, uznávaných autorů, ale také příběhy psané romskými dětmi, vzpomínky starších prostých Romů apod.

²⁵ Srov. např. Dubayová, M.: *Rómovia v procesoch...*, s. 29n. Demeter, N. – Bessonov, N. – Kutěnkov, V.: *Istorija Cygan...*, s. 82n. Aj.

²⁶ Posledně jmenovaný je autorem pozoruhodného rukopisu vzniklého pravděpodobně koncem padesátých let. Zachycuje v něm velké množství romských legend, tradičních zvyklostí, vlastních vzpomínek z dětství a z padesátých let, charakteristik významných moravských Romů ap. Viz Daniel, R.: *Housle a kůň*. Rkp. v soukr. archivu autorky, 183 s.

nádeníci, pomocní či příležitostní dělníci, trhovci, jednotlivci provozovali výnosný trh s dobyt- kem. Způsobem života, bydlení, demografickými charakteristikami a zřejmě i přežívajícími tra- dičními zvyklostmi se ovšem většina z nich nelišila od usedlého romského obyvatelstva ze slo- venského pomezí, s nimiž byla často spjata i příbuzenskými vztahy. I když se toto obyvatelstvo v literatuře zpravidla vyděluje pod pojmy „moravští“, event. „čeští“ Romové, tvořili jeho pří- slušníci regionální odnož subetnické skupiny slovenských usedlých Romů (podle M. Hüb- schmannové v souvislosti s jejich balkánským původem „Serbika Roma“). Dorozumívali se mezi sebou romským dialektem (byli ovšem bilingvní, s majoritními příslušníky hovořili jejich místním nářečím, které se postupně stávalo řečí i pro komunikaci uvnitř komunity). Jejich pů- vod lze odvodit od rodin Danielů, Kýrů, Kubiků a dalších, které pronikaly na Moravu ze Slo- venska a byly tu usazovány vrchností od přelomu 17. a 18. století.²⁷ Kromě rodin dlouhodobě usedlých v jihomoravských osadách žily na Moravě a v Čechách poměrně značně rozptýleně také rodiny, jejichž živitelé provozovali ještě v meziválečném období již zmiňované řemeslné kočovnictví (brusičství, nožířství, ale také podomní obchod, sběr surovin apod.). V první půli 20. století řada těchto rodin vlastnila domky, v nichž jejich příslušníci přežívali zimu, resp. v nichž usedle žila celá rodina a živnost provozovali s maringotkou živitelé (např. Burianští na Těšínsku a Opavsku).

Němečtí Romové. Zvláštní, značně uzavřenou skupinu představovali v českých zemích tzv. němečtí Romové neboli Sinti (resp. rodiny smíšeného původu), vesměs kočovné skupiny a rodiny zabývající se komediantstvím, provozující kolotoče a jiné zábavné podniky, ale také překupnictví ap. Na naše území přecházeli zřejmě původně ze sousedních německých oblastí, žili v celé oblasti střední Evropy v sousedství německého obyvatelstva. Odlišovala je zpravidla německá (německým pravopisem zapisovaná) příjmení, mluvili jazykem odlišným od všech ostatních Romů. Pokud měli trvalé bydliště, soustřeďovali se převážně v příhraničních oblas- tech Čech i Moravy.²⁸ Jejich celkový počet nelze přesněji zjistit, úřady je neevidovaly samo- statně.

Před druhou světovou válkou se celkový počet romských obyvatel českých zemí pohy- boval okolo 6000 osob. Jednotlivé soupisy byly ovšem značně nepřesné, údaje ze sčítání oby- vatelstva jsou vždy podhodnocené, a proto pro přesnější odhad počtu Romů nepoužitelné, takže toto číslo nelze upřesnit. Za nacistické okupace se malá část českých Romů zachránila díky pomoci rodin ze Slovenska nebo přátel, většina z nich se však stala obětí holocaustu ať už v českých pracovních táborech, či v tzv. cikánském koncentračním táboře v Osvětimi. Podle C. Nečas se z koncentračních táborů v roce 1945 vrátilo celkem 583 českých a moravských Ro- mů.²⁹

²⁷ O historii moravských Romů jsme informováni velmi podrobně díky již uváženým studiím C. Nečas, J. Horváthové, dále např. Hanzal, J.: Přehled dějin Cikánů na Moravě do zahájení josefinských pokusů o jejich usídlení v 80. letech 18. století. Rkp. DP, FF UP, Olomouc 1979. Týž: Pronásledování Cikánů na Moravě a jejich vypovězení v r. 1578. Vlastivědné listy 2/1978, 1/1979. Týž: Romové tolerovaní na Moravě v letech 1698–1784. Časopis Matice moravské 114, 1995, s. 25–47.

²⁸ Na rozdíl od předcházející skupiny o našich Sintech a rodinách ze západní části Moravy a z Čech mnoho ne- víme, výzkumu jejich historického vývoje, etnologických, antropologických a filologických znaků nebyla za- tím věnována samostatná pozornost, i když je autoři historických i etnologických prací (zejména C. Nečas, E. Davidová) ve svých pracích zmiňují.

²⁹ Nečas, C.: Holocaust..., s. 173. O osudu části jihomoravských Romů, kteří se zachránili díky příbuzným (zpravidla žijícím na Slovensku), event. s pomocí přátel srov. podrobněji Pavelčíková, N.: Co „konečné řeše- ní“ nevyřešilo. Romové na Moravě a ve Slezsku v letech 1945–1947. In: Milý Bore... Profesoru Ctiboru Ne- časovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci. Ústav českých dějin MU, Ústav čes- kých dějin AV ČR, Matice moravská, Brno 2003, s. 327–336.

Usedlí Romové ze Slovenska. Situace po druhé světové válce vyvolala v zemích osvobozených od nacistů rozsáhlou teritoriální mobilitu obyvatelstva. Už v první fázi (1945–1947) se na ní do určité míry podíleli také Romové. Masový příliv romského obyvatelstva ze Slovenska do českých zemí však nastal až od padesátých let. Abychom pochopili složitý komplex otázek souvisejících s jejich usazováním v novém prostředí, je nutno nejdříve se pokusit o postihu základních charakteristik usedlých slovenských romských komunit a jejich způsobu života do roku 1945.

Jak jsem už zmínila v předcházející podkapitole, na Slovensku (v Uhrách) probíhal proces usazování romských rodin po několik staletí, během nichž se tu vytvořily specifické vztahy obyvatel romských osad s majoritou. Zakládaly se na paternalistickém vztahu majetnějších příslušníků majority vůči romským rodinám. Jak říká M. Hübschmannová, každý sedlák měl „svého cigána, každý cigán svého gádža“. V druhé polovině 19. století posílilo tyto vztahy ustanovení tzv. domovského práva.³⁰ Na jeho základě se musela obec postarat o své chudé, zajistit všem svým obyvatelům přežití. Tomu napomáhala místní charita, založená většinou na stálé péči jednotlivých rodin majoritních usedlíků i celé obce o místní chudinu. Její příslušníci byli odkázáni především na kmotrovské vztahy s majetnějšími zemědělci, drobnými živnostníky a představiteli venkovské inteligence. Kmotr dával svému kmotřenci dary při významných životních příležitostech, do jeho domu se chodilo „po ptaní“ pro potraviny, obnošené šaty apod. Romové, kteří v převážné míře patřili k sociálně nejslabším vrstvám, pro majoritní obyvatelstvo na oplátku zajišťovali nejrůznější služby (příležitostná výpomoc žen a dětí v domácnosti, na poli, v hospodářství, muži také např. hudební produkce na svatbách, vesnických zábavách apod.). Také za speciální výrobky svých tradičních řemesel (kovářské, dřevěné a proutěné zboží aj.) nebyli Romové vesměs odměňováni penězi, ale potravinami a předměty denní potřeby. Penězi se platilo zřídka a velmi malé obnosy za příležitostné hudební produkce či za nepálené cihly k obživě rodiny nestačily. Soupis romského obyvatelstva Uher z roku 1893 potvrzuje, že naprostá většina Romů produktivního věku provozovala v té době tradiční obživné aktivity.³¹ Ve 20. století zasáhla i Slovensko postupně industrializace a romské výrobky ztratily odbytu. Pro převážně negramotné romské obyvatelstvo to znamenalo přesun do skupin nádeníků, pomocných dělníků na stavbách, příležitostných a sezónních pracovníků. Ten jim umožňoval na jedné straně pravidelnější, bližší kontakt s příslušníky majority (denní styk na pracovišti, rodinné kontakty v případě smíšeného sňatku apod.), znamenal však také větší ohrožení v letech krize, nezaměstnanosti. Systém místní charity a vzájemné výpomoci však většinou fungoval nadále a zajišťoval romským rodinám přežití. V meziválečném období se na Slovensku vydělila ze sociálně slabých vrstev romského obyvatelstva skupina zámožných Romů, mezi něž patřili především profesionální kavárničníci a obchodníci s dobytkem. Ti si většinou stavěli výstavné domy ve městech a snažili se napodobovat způsob života majoritních středních vrstev.

Romské obyvatelstvo slovenského venkova obývalo vesměs izolované osady na okraji majoritních sídel, které sestávaly z primitivních jednoprostorových domků ze dřeva či „valků“, tj. nepálených cihel (v nejbídnějších osadách často i zemnice, resp. polozemnice). Chybělo tu jakékoliv moderní vybavení: elektřina, vodovod, kanalizace, velmi prosté bylo i vnitřní zařízení chatrčí. Velkou část dne trávili Romové na prostranství mezi nimi, což jim zajišťovalo jak neustálý vzájemný kontakt, tak i symbiózu s přírodou. Platilo tu dodržování různých „tabu“

³⁰ Viz Všeobecný slovník právní, odd. J. (vyd. F. X. Veselý). Topič, Praha 1898, s. 592–597. Hübschmannová, M.: Šaj pes dovakeras..., s. 36.

³¹ Magyar statistikai közlemenyek. Budapest 1895. Viz též Horváthová, E.: Cigáni na Slovensku. Bratislava 1964, s. 137n.

v oblasti rituální čistoty (např. při přípravě jídel a péči o oděv) a pravidla chování vůči dětem. I když žili všichni v malém prostoru na „jedné kopě“, ve vzájemném těsném, až fyzickém kontaktu (na jedné posteli spalo několik dětí pohromadě), rodiče úzkostlivě dodržovali cudnost v sexuálním styku a před dětmi se neobnažovali. V čele měla osada předáka („čhibalo“, „muja-lo“), její obyvatelstvo se řídilo velmi přísně dodržovaným vnitřním řádem, založeným na soudržnosti rodin a vzájemné výpomoci. Pravidla chování, soužití a dodržování tradic zajišťovaly většinou starší moudré ženy. Pravidlem bylo také společné sdílení tradiční kultury: zpěvu, tance, vyprávění pohádek a příběhů i krátkých naučení.³²

V letech druhé světové války se systém soužití romských komunit (zejména vnější vztahy s majoritou) poměrně rychle hroutil. Usedlé romské obyvatelstvo Slovenska nepostihl holocaust v podobné míře jako v protektorátu, příslušníci Hlinkových gard však vyhnali část obyvatel z jejich příbytků, osady zapálili a přinutili Romy budovat tzv. lesní tábory. Pro Romy platila řada zákazů (přístup do města, používání veřejné dopravy), většina mužů byla nahnána do pracovních táborů.³³ Vývoj situace po osvobození neumožňoval obnovení původních vazeb, situace se pro Romy celkově zhoršovala a mnozí z nich začali hledat už v prvních poválečných letech nový domov a obživu v českých zemích. Migrace do českých zemí probíhaly zprvu vesměs živelně, postupně však stále více na základě organizovaného náboru v rámci státem vyhlášené pracovní povinnosti. Romské rodiny ovšem přicházely do prostředí, které se diametrálně lišilo od původních osad, znamenalo narušení přirozených vazeb, způsobu života a tradičních norem chování.

Usedlé romské obyvatelstvo přicházející ze Slovenska nepředstavovalo zcela jednolité celek. Dětilo se do dvou subetnických skupin: kromě tzv. slovenských Romů migrovali převážně z oblasti jihozápadního a jižního Slovenska (Velký žitný ostrov, regiony osídlené maďarským majoritním obyvatelstvem) Romové maďarští („Ungrika Roma“). Lišili se hlavně tím, že mluvili především maďarskými dialekty, méně romštinou (také odlišnou od mateřštiny Romů slovenských) a zpravidla měli o něco tmavší pleť. Jejich způsob života se jinak v zásadních věcech od ostatních usedlých komunit nelišil. Tam, kde se spolu na českém území obě skupiny setkaly, se jejich příslušníci poměrně rychle sžívali.³⁴ Jejich příchod a odlišný způsob dorozumívání však byl zřejmě příčinou toho, že je české úřady v prvních měsících po osvobození často považovaly za cizí státní příslušníky a snažily se je vykázat ze země.³⁵

Kočovní romští migranti. Kočovné „tlupy“ Romů ze Slovenska, resp. z jiných zemí Evropy (Polsko, balkánské země, Maďarsko) procházely přes české země už v meziválečném období, zpravidla však krátkodobě a často byly na základě zákona č. 117/1928 o „potulných cikánech“ z jejich území rychle „postrkem“ vykazovány. V poválečném období představují

³² Život tradiční romské osady popisuje množství děl krásné literatury, např. Lacková, E.: Narodila jsem se...; Sekera, J.: Děti z hliněné vesnice. ČS, Praha 1952. Podrobněji se můžeme seznámit s popisem jejích funkcí také v řadě prací slovenských i českých etnologů: Horváthová, E.: Cigáni na Slovensku...; Mann, A. a kol.: Neznámi Rómovia. Bratislava 1993. Davidová, E.: Cesty Romů... aj.

³³ Fraser, A.: Cikáni..., s. 47, 49, vyobrazení na s. 48.

³⁴ Příkladem jsou některé menší lokality na Ostravsku, např. město Bílovec, o němž se ještě podrobněji zmíním.

³⁵ V různých fondech o tom máme řadu dokladů, např.: SÚA, f. Ministerstvo zahraničních věcí, výstřižkový archiv II, k. 267, sign. N9. SÚA, f. Zemský národní výbor Praha, k. 773, čj. 82/47 aj. Většinou se v nich mluví o tom, že české země zaplavila vlna romských „potulných tlup“ ze sousedních zemí, resp. z Balkánu. Nelze samozřejmě vyloučit, že se jednotlivé skupiny přesunuly přes hranici jižního Slovenska, nepřímou o přechodu rumunských kočovníků přes jižní Moravu svědčí např. i zmínky pamětníků, viz Pavelčík, J.: Paparudy ve Veletinách? Malovaný kraj XXXII, 1995, seš. 2, s. 25. Masový příliv Romů ze sousedních zemí v poválečných měsících však nepotvrzují ani situační zprávy pohraničních služeben a četnických stanic. Viz AMV Brno-Kanice, f. A14, různé inv. j., f. A1, inv. j. 582 (situační zpráva Zemského velitelství SNB Brno).

kočovníci zřejmě z oblasti jižního a jihozápadního Slovenska převážnou část romských skupin, které se pokoušely proniknout do vytlidňujících se pohraničních oblastí a podílet se tu na kořisti, kterou představovaly majetky odsunovaných Němců.³⁶ Příliv kočovných tzv. olašských Romů („Vlachika Roma“) ze Slovenska (zejména z okolí Nitry, Topolčan) pak pokračoval i v dalších letech, jejich podíl na celkovém množství romských imigrantů však zřejmě nikdy nepřekročil 5–10 %. Do jednotlivých krajů Čech a Moravy se přesouvali zejména tzv. Lovare, tj. někdejší překupníci koní (typická jsou pro ně jména Stojka, Pihik, Biháry aj.), jejichž původní způsoby obživy nebylo už možno obnovit. V poválečném období proto převážně využívali vázaného hospodářství a „kšeftovali“ s potravinovými lístky, šatenkami, nedostatkovým zbožím, příp. provozovali doplňkové zdroje obživy: kapesní a bytové krádeže, polní pých apod. Příjížděli zpravidla na typických vozech, krytých plachtou, popř. v maringotkách, tažených koňským potahem. Jak jsem již zmiňovala, jejich způsob života se vyznačoval značnou uzavřeností vůči majoritě a zejména vůči ostatním Romům, lpěním na tradičním sociokulturním systému, založeném na autoritě mužských předáků („králů“, vajdů, rady starších). K dorozumívání používali vlastní romský dialekt.³⁷

Tolik úvodem k obecným charakteristikám situace, která se vytvářela v oblasti romské problematiky bezprostředně po osvobození země od nacistů. K dalším podrobnostem se budu vracet v souvislosti s popisem vlastního vývoje romského obyvatelstva českých zemí v následujícím textu, pokud bude třeba na tyto základní informace odkázat.

³⁶ O tom podrobněji viz následující text.

³⁷ Způsobem života olašských Romů (pojem je odvozen od názvu Valašsko-Valachie, což je území v dnešním Rumunsku; po celé Evropě a později i do zámoří se rozšířili po roce 1854, kdy bylo v zemi zrušeno nevolnictví) se podrobně zabývá odborná literatura. Spoustu zajímavých informací se však o něm můžeme dovědět i v literatuře krásné, ve filmu či televizi. Srov. např. Stancu, Z.: Cikánský tábor. Praha 1974. Dále filmy režiséra E. Lotjany Cikáni jdou do nebe, Potulní muzikanti aj. V naší odborné literatuře se podrobněji věnuje kočovným Romům např. Davidová, E.: Cesty Romů..., aj.

2 Vývoj problematiky romského etnika v českých zemích v letech 1945–1947

Po druhé světové válce nastal v celé střední Evropě rozsáhlý pohyb různých skupin obyvatelstva, vyvolaný živelnou snahou po hledání nového domova, obživy i záměrnými akcemi úřadů osvobozených zemí (v ČSR repatriace, reemigrace). Repatriace se týkala samozřejmě také malých skupin původního romského obyvatelstva Čech a Moravy, které přežily holocaust a vracely se z koncentračních táborů či z úkrytů do svých někdejších domovských obcí. V úvodu jsem již poznamenala, že jich bylo pouze několik stovek a celkovou situaci v zemi nemohli příliš ovlivnit. První vlny rozsáhlejších romských migrací byly zřejmě zčásti živelné, týkaly se také již zmíněných přesunů převážně kočovných skupin do příhraničních oblastí, příp. do dalších regionů, které opouštělo německé obyvatelstvo. V následujících měsících se k nim přidaly poměrně početné skupiny usedlých slovenských romských rodin, které hledaly buď spontánně, nebo i na základě náborových akcí podnikatelů, resp. v souvislosti s celostátním příkazem o pracovní povinnosti¹ v českých zemích pracovní příležitosti.

2.1 Návrat „nežádoucích“ sousedů

K navrátilcům z koncentračních táborů (již zmíněným 583 původním romským obyvatelům Čech a Moravy) je možno připočítat několik desítek dalších Romů, kteří díky svým příbuzným přežili okupaci v úkrytu na západním Slovensku. Několika mišencům a zvláště váženým romským hudebníkům pomohli také přátelé či příbuzní z řad majority. Taková možnost se nabízela zejména některým moravským, resp. slezským Romům: část rodiny Buriánských z Těšínska např. přežila v nedaleké Turzovce, rodinu Kubíkových, hudebníků z Hornácka, zachránil představitel tzv. Národopisné Moravy, syn známého malíře Jan Uprka. (S odůvodněním, že představují významnou složku představitelů zdejšího „folklorního svérázu“. Museli se však zavázat, že nebudou mít potomky.) Někteří z Danielů a Holomků se ukrývali u příbuzných v příhraničních obcích na Slovensku, to se ovšem týkalo spíše jednotlivců z řad jinak početných rodin, jejichž příslušníci se nevyhnuli pracovním ani vyhlazovacím táborům. V průběhu roku 1946 se na území Moravy a Slezska nacházelo celkem něco přes 400 původních romských obyvatel. Do svých domovských obcí v Čechách se vrátili např. příslušníci rodiny Růžičkových, Vrbových, z německých Romů přežili okupaci jednotlivci v západních a severních Čechách, několik se jich objevilo také na západní Moravě.²

Reakce majoritního obyvatelstva obcí, do nichž se po letech utrpení vězňové nacistických koncentračních táborů vraceli, nebyla vždy právě přátelská. Už v létě 1945 zaslaly národní výbory několika obcí jihomoravského Slovácka na Zemský národní výbor v Brně petici,

¹ Nařizoval ji dekret prezidenta republiky č. 88/1945. Náborové akce českých podniků pro zajištění dostatku pracovních sil pro poválečnou obnovu země v letech 1946–1947, ale i možnost spontánního příchodu některých skupin za prací připouští T. Haišman na základě svých výzkumů v Kladně a v severních Čechách. Srov. Haišman, T.: K počátkům územních pohybů michalovských Romů do Kladna. In: Cikáni v průmyslovém městě 1–3. Zpravodaj KSVIEF Praha č. 1/1988. Týž: Územní mobilita cikánského-romského obyvatelstva ve vztahu k průmyslovému Kladnu v letech 1945–1980. Český lid 74, 1987, s. 215–220.

² Podrobněji srov. Nečas, C.: Holocaust... Dále Pavelčíková, N.: Co „konečné řešení“... Táž: Romové v západních Čechách. In: Sborník Muzea dr. Bohuslava Horáka Rokycany, 14/2002, s. 32–46. Rozhovor autorky s Bartolomějem Danielem ze Šaštína, Brno 10. 6. 1997. Osudy jiných obětí holocaustu z řad rodin Holomkových, Danielů, Růžičků a dalších líčí ve svých publikacích o romských obětech II. světové války řada autorů, především C. Nečas, J. Horváthová aj.

v níž vyslovovaly obavu z návratu „spousty Cikánů [...], kteří přes utrpení, které prožívali, se nepolepšili, štítí se práce, kradou“, a navrhovaly soustředit romské obyvatelstvo do jedné či několika obcí v pohraničí. Dlouhodobý spor o přijetí a ubytování sedmi romských obyvatel předměstí se rozhořel v Uherském Ostrohu. Původní chatrče ostrožských Romů nacisté srovnali se zemí, bratři Holomkovi se spolu s Antonínem Cichou a dvěma konkubínami proto nastěhovali do polorozpadlé části opuštěné hospodářské budovy. Majitel tu však hodlal vybudovat sklad a žádal MNV, aby nežádoucí nájemníky vystěhoval. Rada MNV se nakonec rozhodla adaptovat pro Romy čtyři byty ve starém obecním chudobinci, který byl v podstatě prázdný. Řešení však narazilo na protest sousedů, kteří podali petici, podepsanou šedesáti obyvateli okolních domů. Podle ní hrozilo nebezpečí, že „cikáni mohou způsobit mravní újmu jejich dětem“. Důvodem protestu byly stejně jako u shora uváděné petice především předsudky majority vůči „nemravnému způsobu života“ Romů v konkubinátech, žádná jiná konkrétní stížnost se v materiálech z jihomoravských obcí neobjevuje. Četné zprávy naopak potvrzují, že romští navrátilci z koncentračních táborů se velmi brzy zapojili do pracovního procesu a vedli řádný život. Ostatně nejen problém z Uherského Ostrohu, ale i další stížnosti se v průběhu roku 1946 zdárně vyřešily a vůči původním romským obyvatelům českých zemí se ani v dalších měsících nové námitky neobjevují. V souvislosti s přílivem romských imigrantů ze Slovenska se naopak pravidelně setkáváme s názorem, že „naši“ čeští Romové jsou pracovití a spořádaní a žijí stejným způsobem života jako příslušníci majority. Jednotlivé incidenty se ovšem místy stále ještě vyskytovaly. Velmi podivně např. vyznělo opatření národního výboru v Uherském Brodě, který z města vykázal již zmíněného JUDr. Tomáše Holomka jako „potulného Cikána“. Zárok vzbudil nemalé rozhořčení nadřízených z OKV Brno, neboť jmenovaný byl v té době poslancem ONV v Hodoníně a po jihomoravských obcích cestoval služebně.³

Léta strádání spojená s holocaustem se nepříznivě projevila na věkové struktuře romských navrátilců. Na rozdíl od tradiční romské rodiny v ní nepřevládaly malé děti, zcela zanedbatelný byl podíl starších ročníků mužů i žen. Nacistickou okupaci přežili především dospělí muži a ženy v produktivním věku, výrazně převládaly mladší ročníky. Na nich prováděli nacisté v lágrech hromadně pokusy se sterilizací, příp. i jiné lékařské zákroky, které nepříznivě ovlivňovaly jejich plodnost. Přesto se alespoň část mladých Romů vrátila k tradičnímu sexuálnímu chování, takže v roce 1947 se už v romských osadách a čtvrtích batolily desítky malých capartů. V červenci téhož roku přesto ve věkové struktuře původních romských obyvatel v těch jihomoravských okresech, kde měli nejpočetnější zastoupení, stále ještě převládaly ročníky 1920–1929 (téměř 40 % všech zdejších Romů), nicméně podíl dětí narozených v poválečném období vzrostl na 14 %.⁴

Většina moravských Romů přeživších holocaust se po skončení války vrátila do svých původních domovských obcí a v nich či v jejich blízkém okolí hledala ubytování a obživu. S obojím se vyskytovaly problémy, neboť původní osady nacisté většinou zničili, volných usedlostí na jihovýchodní Moravě bylo velmi málo a ani pracovních příležitostí nebyl ve většinou zemědělských oblastech dostatek. Proto se zřejmě už v poválečných letech můžeme se skupinami Romů např. z Uherskohradištska setkat na stavebních pracích na střední, resp. severní Moravě.⁵ Ubytování v domovských obcích se pak řešilo postupně buď adaptací (a někdy i koupí) starších domků, nebo nastěhováním romských rodin do uvolněných bytů uvnitř obce, s jejímž majoritním obyvatelstvem se později vesměs bez větších problémů integrovaly. Až na

³ Pavelčíková, N.: Co „konečné řešení“..., s. 330. Táž: Romové v Uherském Ostrohu po druhé světové válce. Bulletin Muzea romské kultury v Brně č. 7. Brno 1998, s. 16–18.

⁴ Podrobněji srov. táž: Co „konečné řešení“..., s. 335.

⁵ MZA Brno, B 124 KNV Brno, k. 1871/III.

výjimky, týkající se působení významných romských předáků, kteří se rekrutovali zejména z původních romských obyvatel Moravy (Danielové, Holomkovi, srov. s. 18) se v dalších letech osudy českých Romů nedají z písemných materiálů vysledovat. Integrovaní často nebyli po celé sledované období úřady ani jinými institucemi vnímáni jako Romové (proto se neobjevují v dalších poválečných soupisech), odborníci si jich všímali jako samostatné skupiny pouze výjimečně. Jejich osudy po roce 1945 a některé sociální kategorie zaznamenali v terénních výzkumech na Uherskobrodsku Jan a Jiří Pavelčíkovi či Marie Hladišová, příběhy hornáckých hudeců sleduje ve svých monografiích i vzpomínkových pracích D. Holý, jenž se spolu s B. Rychlíkem a dalšími podílel také na scénářích filmů a televizních záznamů o jihomoravských hudebnících. Okrajově zmiňují působení některých významných osobností z jejich řad též práce C. Nečase a J. Horváthové, které mají širší historický záběr a období po roce 1945 podrobněji neanalyzují.⁶

2.2 První vlny migrací ze Slovenska

Na Slovensku se v poválečných měsících vytvářela situace pro poměrně početné romské obyvatelstvo nepříznivě. Jeho postavení se prudce zhoršilo už v průběhu války, nyní byla země mnohem více zničena následkem povstaleckých a frontových bojů, obtížněji se vracela k normálním poměrům. Přetrvával tu nedostatek pracovních příležitostí i možností volit doplňkové způsoby obživy. Podle úředních odhadů se celkový počet Romů na Slovensku zvýšil od roku 1938 z 32 000 (evidovaných) osob na 70 000. Největší počet jich přežíval na východě země, kde mnohé komunity ztratily původní domovy a veškeré prostředky k životu.

V českých zemích se postupně vyliďňovaly rozsáhlé oblasti obývané dosud Němci, po nichž tu zůstaly také prázdné domy a většina ostatního nemovitého majetku. V průběhu roku 1946 se začala rozvíjet obnova hospodářství a infrastruktury. Soukromé firmy, zemědělské a lesní závody nabízely pracovní příležitosti vhodné pro romské dělníky. Řada z nich se dostala do českých zemí na základě již zmíněné pracovní povinnosti či náborových akcí, další skupiny přicházely zláhány informacemi příbuzných a známých o možnostech získání zdrojů obživy. Státní orgány se shodovaly na tom, že obnova země se bez přílivu nekvalifikovaných pracovních sil ze Slovenska neobejde, a ani občasná stížnosti na pracovní morálku či celkový způsob života romských pracovníků nepovažovaly za důvod jeho přerušení.⁷

Záhy ovšem vyvstal obrovský problém s ubytováním dělníků a jejich rodin. Zaměstnavatelé ani pracovní úřady zřejmě vůbec nepočítaly s tím, že romská rodina zpravidla následuje živitele do místa jeho pracovního zařazení. Zejména z větších měst přicházely alarmující zprávy o desítkách rodin romských dělníků, které přežívaly v prostředí demolic často ve sklepích a na volném prostranství za dřevěnými ohradami, které oddělovaly trosky od veřejných komunikací.

⁶ Pavelčík, J.: Romská populace na Uherskobrodsku ve druhé polovině 20. století. In: Milý Bore..., s. 387–390. Týž: „Cikáni“ na jižní a jihovýchodní Moravě. In: Slovácko XLI. Uherské Hradiště 1999, s. 183–197. Hladišová, M.: Současný stav romské populace v Uherském Brodě. Rkp. DP. PedF PU, Olomouc 2000. Holý, D.: Mudrosloví primáše Jožky Kubíka. Supraphon, Praha 1984. Nečas, C.: Romové v České republice včera a dnes. UP, Olomouc 1993. Aj. Teprve po r. 1989 se v souvislosti s obnovením zájmu o romskou kulturu, o holocaust a s ním spojené problémy uctění památky jeho obětí i současného postavení Romů ozývají reprezentanti nové generace potomků českých Romů, např. Č. Růžička, K. Holomek, J. Horváthová. Z lokálních výzkumů je zřejmé, že zatímco v některých oblastech část původních romských rodů vymřela či téměř zcela splynula s majoritou (Hornácko), v jiných se rozrodem rozšířila a tvoří významnou, stále ještě dosti odlišnou komunitu (např. v Uh. Brodě žije v současné době celkem 113 členů romských rodin, z nichž pouze jedna pochází ze Slovenska).

⁷ SÚA, f. Ministerstvo práce a sociální péče 1945–1952, k. 400, inv. č. 837; f. Ministerstvo zahraničních věcí – výstřižkový archiv II, k. 267, sign. n 9.

Uprostřed hromad cihel, dřeva a odpadků si na blátivých a prašných prostorách bouraček hrály velmi spoře oblečené či dokonce nahé romské děti, ženy vařily na otevřeném ohni nebo improvizovaném sporáku, jinde se objevily typické vozy či maringotky. Nikdo se nestaral o bezpečnost, základní sociální a zdravotnické zajištění rodin či o docházku dětí do školy. Sami romští pracovníci zřejmě vnímali své postavení jako docela snesitelné, neboť byli zvyklí na ještě horší podmínky. Uvažovalo se o nutnosti vybudování hromadných ubytoven (v Praze např. Hagibor, v Brně tzv. Malá Klajdůvka, kde se postupně uvolňoval tábor pro vysídlované Němce),⁸ většínou však chyběly peníze i vůle situaci rychle řešit.

Slovenští Romové pracovali také mimo velká města ve stavebnictví, v kamenolomech, pískovnách, cihelnách a na pilách, v průmyslových centrech také v železářských závodech. Jejich příliv zaznamenaly např. okresy Most, Kladno, Plzeň, v pohraničí Ústí nad Labem a Cheb, na Moravě expozitura ZNV v Ostravě, okresy Rýmařov, Prostějov, Brno-venkov, Jihlava aj. U soukromých firem pracovaly spíše menší skupiny, početnější kolektivy zaměstnával stát na úpravě a výstavbě silnic a železnic, sezónní a příležitostné pracovníky ve stále větším počtu přijímaly také zemědělské a lesní závody. Ani v těchto střediscích nebyla situace romských rodin příliš utěšená, bydlely zpravidla v hromadných ubytovnách, tzv. dělnických ubikacích, v dřevěných barácích a boudách, v objektech určených k demolici. Množily se i případy, kdy se zaměstnavatelé o ubytování rodin vůbec nepostarali a posílali je z místa na místo. Z okresu Broumov bylo např. už v říjnu 1946 vykázáno asi 90 slovenských Romů, další „bezprizorná“ skupina se pohybovala po území téhož okresu během vánočních svátků. Zaměstnavatel z Hronova se ji bez povolení MNV pokoušel ubytovat v Horní Dřevíči, úřadům nesdělil jejich původ ani skutečné místo zaměstnání, za silného mrazu je nechal převážet traktorem na otevřeném valníku a dál se o ně nestaral.

Ministerstvo sociální péče reagovalo na tento i další shora popsané případy návrhem směrnic, schválených na poradě dne 28. 11. 1946 a obsahujících mimo jiné požadavek „očistění pohraničního pásma od cikánů“. Podle T. Dvořáka se ve snaze po regulaci pohybu Romů (příp. i dalších skupin, které byly považovány za „státně a národnostně nespolehlivé“) projevovaly protichůdné vlivy, rozpory mezi bezpečnostními a ekonomickými zájmy. Jeho názor lze podpořit řadou místních hlášení, která reagují tím, že požadují podporu přijímání romských pracovníků a osidlování vyliďněných oblastí. Jak jsem už zmínila, týkalo se to zejména pohraničí, ale také velkých měst, kde byl při obnově válkou zničeného hospodářství pocíťován velký nedostatek pracovních sil. Např. z Folmavy v okrese Klatovy přišla na počátku roku 1947 žádost, aby bylo čtrnácti rodinám ze Sabinova (i přes mezitím již proklamovanou přípravu zákona o pohraničním a celním pásmu, projednávanou v průběhu roku 1947 mezirezortní komisí Národní rady obrany státu, která měla mj. uzákonit zákaz zaměstnávání Romů v pohraničních oblastech) povoleno dokončit práce v horském pastevnímu družstvu, kde jsou s jejich pracovní morálkou velmi spokojeni a jejich odchod by znamenal nenahraditelnou ztrátu.⁹

Už v průběhu roku 1946 se zejména v Čechách, kde většina úředníků dosud neměla z každodenního styku s Romy žádnou zkušenost, množí nejrůznější stížnosti, návrhy jednání a postupů, které měly značně chaotické poměry na pracovním trhu řešit. Mezi zaměstnanci bez-

⁸ SÚA, f. Zemský národní výbor Praha, k. 773, čj. 82/47. MZA Brno, B 124-KNV Brno, k. 1871/III., inv. č. 1536.

⁹ SÚA, f. Úřad předsednictva vlády – běžné spisy III, k. 1164, inv. č. 5190. Dvořák, T.: Regulace pohybu obyvatelstva po roce 1945 a Romové. Kontinuita nebo nové trendy? In: Milý Bore..., s. 321–325. Autor podrobněji popisuje tzv. Broumovský případ, kterým se zabývaly místní i ústřední instituce poměrně velmi rozsáhle, věnuje pak pozornost celému jednání ústředních institucí o řešení těchto rozporných ekonomických a bezpečnostních zájmů.

pečnostních složek i ústředních orgánů se šířily různé nepotvrzené zprávy o nedovoleném pohybu cizích státních příslušníků bez dokladů po celém území státu, o převaze kočovníků mezi romskými imigranty, vzrůstu kriminality apod. Z porady na ZNV Praha konané dne 4. 12. 1945 vzešel návrh na zpřísnění evidence romských rodin, vydání zákazu kočování a stěhování zejména potulných, trvale neusazených rodin s dětmi. Povolení k pobytu v českých zemích se mělo vydávat pouze skupinám, které tu měly zajištěn pracovní poměr. Účastníci porady vyzvali ke spolupráci při řešení této problematiky ostatní ústřední instituce, zřejmě poprvé se v průběhu jednání objevil nápad zřídit pro Romy pracovní tábory.¹⁰

Další iniciativu v oblasti řešení problémů s Romy převzalo v průběhu roku 1946 Ministerstvo práce a sociální péče (MPSP). Vyžádalo si odborné stanovisko v té době uznávaného specialisty na „cikánskou problematiku“, autora několika publikací o Romech Františka Štampacha. Ten ministerské úředníky v první řadě upozornil na to, že dosud platí prvorepublikový zákon č. 117/27 o potulných Cikánech a osobách vyhýbajících se práci, který je třeba si dobře prostudovat a dle něj pak postupovat. Doporučil jim také, aby vyhledali a prověřili soupisy potulných osob, které byly na jeho základě v meziválečném období pořízeny. Podle jeho názoru je možno evidenci obnovit a tuláky postupně zařazovat do „pracovních osad“, zřízených zejména u velkostatků, cihelen, lomů, na velkých staveništích a místech odklizení trosek, popř. také na povrchu dolů. Tyto osady by řídila samospráva dle romských tradic: v jejím čele by stáli volení starostové (vajdové), odpovědní za kázeň a pracovní morálku. Děti potulných Cikánů je možno podle Štampacha umisťovat nejprve do zvláštních škol, postupně pak na převýchovu do ústavů nebo majoritních rodin. Výchovu dětí musí zajistit odborně vyškolené učitelské síly, Štampach doporučil pro okres Stříbro jako vzor bývalého učitele vězňů Františka Dienstbiera, zařazení dětí mohl podle něj vést tajemník školního výboru z Plzně J. Krásný.

Ministerstvo vzalo Štampachovy názory v úvahu, nicméně už na další společné poradě v září 1946 se ústřední instituce dohodly na poněkud odlišném postupu. Podle něj se mělo zajistit doplnění evidence a vydání chybějících dokladů, MNV však nesměly vydávat žádná nová osvědčení ani kočovnícké listy (ty byly vydány za okupace, a proto byly považovány za neplatné, platným dokladem mohl být jen občanský průkaz). Dále ministerské nařízení zdůrazňovalo, že je nutno zajistit pro romské imigranty ubytování, docházku jejich dětí do školy a zařadit je beze zbytku do produktivní práce. Národním výborům doporučovalo ministerstvo dodržovat zásadu, že Romové si musí vše odpracovat a nic se jim nesmí dávat zadarmo. Dalším závěrem z porady bylo konstatování, že „trvalé usídlení a splynutí s domácím obyvatelstvem se považuje za nevhodné a neuskutečnitelné“, proto MPSP doporučuje národním výborům zaměstnávat slovenské Romy pouze na přechodnou dobu. V dalších měsících pak provedlo Ministerstvo vnitra poměrně rozsáhlý průzkum poměrů romských zaměstnanců zejména v Praze, zrušilo některá diskriminační opatření ZNV (např. zákaz vstupu Romů do centra hlavního města). Zdůraznilo dokonce nutnost „ochrany Cikánů před nepřátelstvím majoritního obyvatelstva“.¹¹

V korespondenci Ministerstva vnitra se v průběhu roku 1946 hromadily další návrhy na vytvoření pracovních táborů a převýchovných středisek pro Romy. V listopadu téhož roku obdrželo např. rozsáhlý přípis ONV Písek s konkrétním plánem na vytvoření „krajského kárného výchovného střediska“ v Cerhonicích. V tamním (prý historicky cenném) zámku bylo po válce zřízeno internační středisko pro osoby obviněné dle retribučních dekretů, které se v průběhu odsunu Němců postupně vyliďňovalo, a podle mínění zdejších úředníků by se takto mohlo vhodně znovu využít. Jeho prostory by si sice vyžádaly adaptaci asi za milion korun, ale bylo by možno sem umístit až 400 „chovanců“, kteří by vzhledem ke kritickému nedostatku

¹⁰ SÚA, f. Zemský národní výbor Praha, odd. XV-2, k. 773, čj. 82/47.

¹¹ SÚA, f. Ministerstvo práce a sociální péče, k. 400, inv. č. 837.

pracovních sil v jižních Čechách znamenali výrazný přínos. Ministerští úředníci postoupili tento návrh dalším ústředním institucím. V průběhu první půle roku 1947 se pak o možnostech realizace tohoto návrh, resp. o využití dalších vojenských internačních táborů rozvinula poměrně rozsáhlá diskuse. V táborech měli být podle Ministerstva práce a sociálních věcí umístěni zejména „Cikáni bez pracovního poměru a rodiny, které přišly do ČSR z ciziny“. Odtud by pak byli postupně buď vypovězeni, nebo přesunuti do pracovních táborů v blízkosti lomů, cihelen, štěrkoven apod.

V této souvislosti je třeba uvést, že z doby krátce předcházející diskusi se o možném soustředění Romů v táborech zachovalo ojedinělé svědectví pokusu o realizaci podobného plánu. Počátkem října 1946 došlo z iniciativy ONV v Ústí nad Labem k razii vůči početné skupině Romů, jejímž výsledkem byla internace 97 dospělých a 36 dětí ve zdejším kárném táboře Skřivánčí pole. Motivem byl především nedostatek pracovních sil na odklizení trosk ve městě po odsunu většiny Němců. Práceschopní „chovanci“ tábora pak skutečně vykonávali pod dozorem a zdarma – pouze za špatnou stravu – různé pomocné práce. Řada internovaných byla zakrátko propuštěna, většinou na vyžádání předešlého zaměstnavatele, který potvrzoval jejich dobrou pracovní morálku. Jiní byli propuštěni na základě posudků SNB a zařazeni do těch závodů, které potřebovaly nové pracovní síly.¹²

Reakce většiny vládních institucí na úvahy MPSP o realizaci pracovních táborů pro Romy byla zamítavá. Úřad předsednictva vlády ve svém stanovisku upozorňoval na nevhodnou, zevšeobecňující stylizaci návrhu a doporučoval, aby byly osoby bez pracovního poměru vraceny do domovských obcí, mělo to být levnější a jednodušší. V dalším dopise uvádí autor negativní zkušenosti z německých koncentračních táborů: osoby soustředěné proti své vůli nepodávají kvalitní pracovní výkon, ostatně nucená práce a podrobení jednotlivců dozoru „je v rozporu s naším cítěním“. Soustředění většího počtu cikánského obyvatelstva by vyvolalo problémy s hygienou a nebezpečí šíření nemocí. Ministerstvo spravedlnosti navíc upozornilo, že navrhovaná opatření nejsou kryta platnými předpisy. Vládní nařízení č. 223/38 a 72/39 o kárných pracovních táborech byla zrušena a úvahy o nucené práci nelze opřít ani o již zmiňovaný zákon č. 117 z roku 1927, který upravoval postavení „potulných osob žijících po cikánském způsobu“. Legislativní odbor ÚPV k tomu dodával, že legislativně není vymezen ani pojem „Cikán“ a že československému občanovi nelze omezovat osobní svobodu či mu bránit v pohybu na základě etnické příslušnosti. Je tedy možno pouze zpřesnit evidenci a připravit osnovu nového zákona, který by umožnil lepší organizaci a kontrolu pracovního nasazení osob, které přišly do českých zemí na základě dekretu prezidenta republiky č. 88/45 Sb. Generální sekretariát hospodářské rady pak ještě dodával, že řada Romů řádně provozuje svou živnost a další pracují v oborech, do nichž byli přechodně přiděleni. Návrh na zřízení pracovních táborů nakonec vládě předložen vůbec nebyl, MPSP jej v červnu 1947 stáhlo.¹³

Na Moravě a ve Slezsku se situace na rozdíl od českých průmyslových oblastí a pohraničních center vyvíjela klidněji. Úplně ustaly stížnosti na zdejší tradiční romské komunity, klid byl také v oblastech, kde pracovaly jednotlivé rodiny i početnější skupiny z oblasti západního Slovenska. Zemský národní výbor v Brně vydával od července 1946 opakovaně nařízení, která s podporou dosud platného zákona č. 117/1927 zakazovala pobyt potulných Romů v lázeňských městech a v 30km pásmu od státních hranic, omezovala také pohyb kočovníků přes okresní města. Řada hlášení svědčí o tom, že policie na základě těchto opatření často „postrkem“ vykazovala osoby a skupiny, které se nemohly vykázat řádnými doklady nebo porušily jiné zákazy. Průchodu kočovných skupin přes vnitrozemí sice ani tady nemohly úřady zabránit,

¹² Cichý, M.: Cikánský internační tábor v Ústí nad Labem. In: Ústecký sborník historický 2000, s. 182–195.

¹³ SÚA, f. Úřad předsednictva vlády – běžné spisy, III. sv., k. 1163, inv. č. 5188.

policie však proti nim často nekompromisně zasahovala, pokud se dopouštěly kriminálního jednání. Také evidenci všeho romského obyvatelstva, zavedenou od podzimu 1945 formou čtvrtletních hlášení, ZNV od policejních služeben pravidelně vyžadoval.¹⁴

V průběhu června 1947 dospělo Ministerstvo vnitra k rozhodnutí, že komplikující se situaci je možno řešit celostátním soupisem romského obyvatelstva. Vyhláškou č. 756 ze 17. července 1947 byl na dny 18.–23. 8. vyhlášen soupis „všech potulných Cikánů a ostatních tuláků práce se štítících“. (Viz tabulka č. 1.) „Všichni Cikáni kromě těch, kteří žijí usedle po delší dobu, mají řádné zaměstnání a způsobem života se neliší od ostatního obyvatelstva“, se měli i se svými rodinami a s příslušnými doklady dostavit na velitelství stanice SNB v místě svého pobytu. Pod trestem jednoho měsíce vězení se nařízení týkalo také tzv. světských osob (neromští provozovatelé kočovných živností a zábavních podniků), které neměly stálé bydliště a potulovaly se. Pro identifikaci povinných osob byly pořízeny daktyloskopické karty, příslušníci bezpečnosti kontrolovali také platnost licencí a kočovnických legitimací, počet a pracovní vytíženost osob a způsob jejich ubytování. Ministerští úředníci své podřízené o těchto předpisech podrobně informovali a prováděli i speciální výškolení velitelů stanic SNB, při němž zdůraznili nutnost podchytit především kočovníky a tuláky, osoby bez stálého bydliště a zaměstnání a zajistit jejich evidenci.

V českých zemích bylo soupisem zjištěno celkem 16 752 osob „cikánského původu“, z toho 11 181 starších 14 let. Děti do 14 let se na celkovém počtu podílely 33,3 %, což vzhledem k tradičně vysokému podílu dětské populace u Romů bezesporu svědčí o tom, že část rodin odcházela za prací bez dětí (resp. méně často i samotní muži bez rodiny). Ve skupině produktivního věku převažovali muži (cca 50,8 %). Pouze 214 osob (na Moravě 12) zařadili příslušníci VB mezi tzv. asociály. Už z toho je zřejmé, že výsledek byl i pro státní orgány překvapující. Z celkového počtu 6147 praceschopných mužů bylo za pracující označeno 4685 (76,6 %), mezi ženami nebylo toto procento výrazně nižší (celkem 4038 z 5944, tedy 68 %).

Na první pohled by se tedy dalo usuzovat, že všechny předcházející zprávy o rozsáhlém pohybu tzv. nepřizpůsobivých skupin Romů po českých zemích a z něho pramenících problémech byly neopodstatněné (s tímto názorem na výsledek soupisu se můžeme setkat i v literatuře). Dílčí terénní a regionální výzkumy však spíše naznačují, že se záměr soupisu nezdařil: převážná část nepracujících, neusazených Romů se mu buď vyhnula (náhlým přesunem, odchodem na Slovensko apod.), nebo vykazala nepravdivé údaje. V každém případě lze prokázat, že např. na Moravě a ve Slezsku, kde se pravidelně prováděla opakovaná evidence přítomných romských komunit, se výsledky soupisu neshodují s jejími záznamy.¹⁵ Výkazům ze soudobých běžných policejních hlášení odporuje např. uváděné vysoké procento zaměstnanosti žen. Trvalé zaměstnání bylo u žen podle dochovaných pramenů poměrně málo obvyklé (převážně to byly velmi mladé, dosud bezdětné dívky nebo samoživitelky), většina partnerek mužů pracujících u českých firem pečovala o domácnost a děti. Jen v zemědělství, lesnictví a u části stavebních firem (hlavně stavby a opravy dopravních tepen, přehrad ap.) lze prokázat příležitostné a pomocné ženské pracovní síly. Na těchto převážně sezónních pracích se často podílely také plně zaměstnané kolektivy složené převážně z mužů, kteří přijížděli za prací bez svých partnerek, starajících se v domovské osadě o nejmenší děti (resp. s sebou brali buď svobodné sestry, či ženy momentálně méně zaměstnané výchovou malých dětí, které pak vedly domácnost většímu počtu z nich).

¹⁴ Archiv města Ostravy, ÚNV Ostrava 1945–1949, k. 907, čj. 495. MZA Brno, B 124-KNV Brno, k. 1871/III, inv. č. 1536. Podrobněji viz Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku..., s. 25.

¹⁵ Srov. Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku..., s. 26–27. Táž: Co „konečné řešení“..., s. 334.

Soupis potvrdil skutečnost, že v zemi moravskoslezské si úředníci s počátečním přílivem Romů do pohraničních oblastí poradili daleko úspěšněji. Zatímco v Čechách se přes shora uváděná opatření různých ministerstev a ostatních ústředních orgánů zdržovalo v pohraničních okresech v létě 1947 celkem 3753 osob romského původu (tedy asi 30 % zde zjištěných romských obyvatel), na Moravě (a ve Slezsku) to bylo pouze 441 osob (10,5 % všech Romů na tomto území). Tomuto zjištění odpovídá i většina regionálních zpráv z této doby, jimiž jsem se zabývala.

Celkově je možno říci, že význam tohoto prvního poválečného soupisu romského obyvatelstva v ČSR nelze přeceňovat. Není možno považovat jej ani za východisko pro studium dalšího vývoje Romů v českých zemích. Důvodem této skepse není pouze skutečnost, že nezachytil zdaleka všechny romské obyvatele právě přítomné na našem území a že v něm uvedené údaje nejsou zcela věrohodné. Ještě významnější je skutečnost, že většina romských pracovníků přicházejících ze Slovenska se v těchto letech v Čechách, na Moravě a ve Slezsku ještě neusazovala natrvalo. Romské rodiny, jejichž nepřetržitý pobyt v jednotlivých střediscích českých zemí lze prokázat od druhé poloviny čtyřicátých let, jsou podle dosavadních výzkumů spíše výjimkou (ta se týká několika klanů usedlých např. v Kladně, v Praze, možná i v jižních Čechách, a jednotlivých rodin v oblasti severní Moravy a Slezska). Pro většinu moravskoslezských středisek naopak platí, že první vlna romských obyvatel – s výjimkou zdejších původních romských rodin – tu v těchto letech trvalý domov nenašla.¹⁶

¹⁶ Srov. Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku..., s. 28–29.

Tabulka č. 1: Soupis romského obyvatelstva českých zemí v roce 1947¹⁷

oblast úřadov.	Romů celk.	starších 14 let	mužů přesch.	pracujících	žen přesch.	pracujících	asociálové	30 km od hranic
Praha	2473	1681	956	687	931	634	–	–
Č. Lípa	572	343	175	158	164	81	18	277
Č. Bud.	320	211	113	96	112	74	1	149
Hr. Král.	854	618	378	219	377	179	–	163
Cheb	1237	800	411	309	407	307	6	800
Jičín	691	460	238	199	219	137	81	336
K. Vary	160	104	46	35	46	32	–	47
Kladno	582	405	227	176	226	176	3	–
Klatovy	8	5	2	3	2	3	0	5
Kolín	459	338	217	119	211	118	7	–
Liberec	396	249	124	112	120	101	1	238
Ml. Bol.	307	201	99	92	92	92	–	–
Most	1792	1136	590	507	540	339	45	1020
Pardubice	592	364	184	174	184	174	–	1
Písek	475	44	21	21	23	21	–	22
Plzeň	614	407	220	180	210	172	4	14
Tábor	288	189	111	76	107	73	5	–
Ústí n. L.	1166	763	408	352	387	283	31	681
Čechy celkem	12596	8318	4520	3515	4365	2996	202	3753
Brno	1338	916	502	383	502	383	–	42
Jihlava	387	289	184	104	184	104	2	5
Olom.	1289	873	494	355	455	245	2	47
Uh. Hrad.	184	142	78	60	72	53	5	35
Zlín	164	112	63	48	62	45	3	–
Znojmo	157	121	65	56	65	56	–	121
Ostrava	559	351	210	137	210	137	–	153
Opava	78	59	31	27	29	19	–	38
z. moravskosl.	4156	2863	1627	1170	1579	1042	12	441
české z.	16752	11181	6147	4685	5944	4038	214	4194

¹⁷ ZA Opava, Moravskoslezský zemský národní výbor (Msl ZNV) – expozitura Ostrava, k. 221, inv. č. 318.

3 Období vytváření komunistické koncepce „řešení cikánské otázky“

Po převzetí moci, spojeném s reorganizací vládního kabinetu, přípravou nové ústavy a voleb a pak v období prvních perzekučních zásahů proti tzv. třídním nepřítelům v průběhu roku 1948 měli komunisté zřejmě jiné starosti než řešení problémů s „Cikány“. Podle mínění T. Dvořáka na ně měla pamatovat některá z připravovaných legislativních opatření obecného charakteru, např. další předpisy o bezpečnostních opatřeních v příhraničních pásmech či tzv. zákon o vyhoštění.¹

Konkrétní romská problematika se z materiálů úřadů na všech stupních ve srovnání s předcházejícím obdobím však téměř vytrácí, jen tu a tam se setkáme s dalšími zprávami o vedení evidence, resp. se stížnostmi okresů a měst na „nezřízený život, parazitismus, vyhubavý poměr k řádné práci potulných cikánů a ostatních kočovníků“.² Vůči usedlým Romům, zejména pokud se o nich hovoří jako o pracovních silách pro průmysl či zemědělství, naopak zaujímá nový režim na všech stupních svého aparátu od počátku velmi vstřícný a uznalý postoj. To se projevuje např. v několika zápisech z jednání Ministerstva práce a sociálních věcí, které se jako jedna z mála institucí romské otázky trvale věnovalo. Na svém zasedání dne 11. 6. 1948 jeho pracovníci např. konstatovali, že „Cikáni jsou velmi dobří pracovníci, většinou se naše firmy s nimi nechtějí rozloučit. Např. Okresní úřad ochrany práce v Chomutově potvrzuje, že jsou nepostradatelní, ale často s nimi neumíme zacházet. Mnohé rodiny udržují v ubikacích pořádek.“³ Ministerstvo dále navrhovalo, aby byli romští pracovníci s rodinami ubytováni na zemědělských usedlostech v okolí Prahy. Ženy by tam pracovaly v zemědělství, muži by mohli dojíždět za zaměstnáním do hlavního města. Na základě zkušeností z kontrol ministerští úředníci nedoporučovali, aby se romské rodiny stěhovaly na městská sídliště, kde neumějí udržet pořádek. V závěru porady přečetl jeden z účastníků dopis redaktora českého rozhlasu Jiřího Rumla, který upozornil na vzdělanou Romku ze Šariše, počínající spisovatelku Elenu Lackovou, s níž se setkal v Prešově. Budoucí první romskou vysokoškolačku později ministerstvo vyhledalo a začalo ji jako romskou poradkyni zvat na svá jednání.

V průběhu roku 1949 zájem o Romy poněkud zesílil, různé správní orgány začaly opět zaznamenávat zvýšený pohyb kočovníků, množily se také stížnosti na špatné ubytovací podmínky, nepořádek, devastaci objektů, vysokou nemocnost a zavšivenost dětí z usedlých rodin. Typická je v této souvislosti díkce memoranda, které zaslali vládě zaměstnanci ONV Mladá Boleslav 12. 4. 1949: „KSC od osvobození razila heslo odstranění diskriminace v lidově demokratickém státu. Všem těm, na něž šlápla těžká bota nacismu a rasového šovinismu, je třeba vypomoci k vybudování řádné existence. To však nepochopili potulní Cikáni a kočovníci všeho druhu. [...] Sabotují práci, rozleptávají pracovní morálku a kradou, využívají rafinovaných možností úniku z dosahu zákonů.“⁴ Kromě ministerstev se stížnostmi jednotlivců i institucí na Romy zabývaly také odbory, kriminální ústředny a národní výbory. Některé z institucí navrhovaly i různá opatření, která měla situaci řešit. Např. podle Ústřední rady odborů se měly závody snažit vyvolat u romských pracovníků „budovatelské nadšení“, řešit sociální a bytovou

¹ Dvořák, T.: Regulace pohybu obyvatelstva..., s. 323.

² SÚA, f. Ministerstvo vnitra, Noskův archiv, k. 64, čj. 883. ZA Opava, Msl. ZNV – expozitura Ostrava, k. 221, inv. č. 318, aj.

³ SÚA, f. Ministerstvo práce a sociální péče, k. 400, sign. 2249, inv. č. 837.

⁴ SÚA, f. Úřad předsednictva vlády, k. 1163, sign. 1424/6/1.

otázku, docházku dětí do školy a všeobecné povznesení vzdělanosti Romů, otevřít jim přístup ke všem povoláním apod.

3.1 Hledání cest ke „zrovnoprávnění“ na počátku padesátých let

Intenzivněji se ústřední orgány začaly problematice romského etnika věnovat na přelomu čtyřicátých a padesátých let. V listopadu 1949 začala pod vedením dr. Obrusníka z MPSP fungovat meziministerská komise pro „řešení cikánské otázky“, která na svá jednání zvala také zástupce ÚV KSČ, odborů, NV velkých měst ad. Vypracovala plán jednotlivých směrnic a opatření, která měla být řešena jednotně v celostátním měřítku, a to zejména v oblasti bydlení, pracovního zařazení, výchovy dětí i dospělých Romů, zdravotní a sociální péče a policejního dohledu. Navrhovala vybudovat vzorná romská sídliště, která by umožnila usazení kočovníků a výchovu sociálních i politických pracovníků, aktivistů a učitelů z řad Romů.⁵

Prvním významným předělem v dosavadním vývoji romské otázky se stal rok 1950. Komunistický režim, jehož představitelé považovali Romy v první řadě za oběť vykořisťování ze strany předcházejících režimů, se soustřeďoval na jejich vyrovnání se s majoritou. Z právního hlediska řešil tuto otázku § 150 článku 2 trestního zákona správního č. 88/1950 Sb., jímž bylo zrušeno zvláštní zákonodárství pro Romy, zejména zák. č. 117/1927 Sb.⁶ Formálně tím byli Romové zrovnoprávněni s ostatním obyvatelstvem, zároveň se ovšem už v tomto období zájem o ně redukoval v podstatě na řešení sociálních, ekonomických, příp. vzdělanostních handicapů.

Nová státní moc pak zájem o řešení „cikánské otázky“ deklarovala pozváním dvaceti zástupců romských úderníků, členů KSČ a intelektuálů na společné jednání, které proběhlo dne 7. 6. 1950 na MPSP. JUDr. Tomáš Holomek, který v té době vykonával funkci sociálního referenta nově vzniklého KNV Gottwaldov, pronesl za přítomnosti ministra Evžena Erbana úvodní projev, v němž vyjádřil vládě vděčnost za první kroky v řešení neutěšeného postavení romského obyvatelstva. Zároveň vyslovil požadavek, aby byli zástupci Romů, příp. jejich užší výbor, zváni na všechna další jednání. V krajích navrhoval vytvořit „cikánské rady“, které by vedly evidenci a řešily problémy svých spoluobčanů. Během dvouapůlhodinového jednání se účastníci shodli na tom, že hlavní pozornost je třeba soustředit na vzdělávání a výchovu mládeže i dospělých, hlavní podmínkou „plného začlenění do nového společenského řádu“ je trvalé usídlení, slušné a důstojné ubytování (nikoliv ve zvláštních koloniích) a péče o kulturní vyžití. Na závěr prohlásil: „Jsme Češi nebo jsme Slováci [...] a jenom v naprostém politickém, sociálním a kulturním splynutí je naše budoucnost. Jsme kmen jako třeba moravští Slováci a Valaši, nechceme tvořit nový národ.“⁷ On ani ostatní představitelé romské inteligence zřejmě v té době neměli ani stín pochybností o upřímné snaze režimu pomoci Romům k důstojnému životu a plni budovatelského nadšení si v té době neuvědomovali hrozby, které mohou z asimilace s majoritou vyplynout. Z četby měli zřejmě také ne zcela přesnou představu o současné situaci Romů v SSSR: domnívali se totiž, že se od doby před druhou světovou válkou, kdy se tam rozvíjela romská slovesnost, publicistika, divadlo i folklor, nezměnila. Doufali, že postavení Romů v Sovětském svazu ve třicátých letech jako jedné z tzv. malých národností se stane vzorem pro řešení „cikánské otázky“ v ČSR.

⁵ Tamtéž.

⁶ Jurová, A.: Rómska problematika..., 1. časť, dok. č. 60. K zákonu č. 117/27 viz např. Sommer, K.: V bludném kruhu. Realizace zákona o potulných Cikánech v praxi. In: SISb 97, 1999, s. 21–37.

⁷ Daniel, R.: Housle..., s. 15. SÚA, f. Ministerstvo práce a sociální péče, k. 400, inv. č. 837, sign. 2249.

Ve skutečnosti na počátku padesátých let v ideologických schématech KSČ ani v plánech mocenských orgánů žádná konkrétnější představa o postupu při řešení složité problematiky romského obyvatelstva neexistovala. Mezi ministerstvy zahraničních věcí, kultury a vnitra se rozvinula poměrně čilá korespondence, v níž si úředníci vyměňovali poznatky a názory o situaci, resp. o současném stavu a principech politiky vůči Romům v sousedních „lidově demokratických“ zemích i podrobnosti o zmíněném statusu romských komunit v SSSR.

Mezitím se meziresortní komise pokoušela pomocí dotazníkové akce o „zařazování osob cikánského původu do trvalého pracovního procesu“ mapovat celkovou situaci Romů v zemi (v průběhu let 1950–1951). Kromě otázky po jejich uplatňování na pracovním trhu a pracovní morálky zjišťovala také údaje o stavu bydlení, sociální a zdravotní péče a o postupu podřízených orgánů při řešení těchto problémů. Akce přinesla velké množství rozporuplných zpráv a názorů, prokázala dokonce určitou rivalitu jednotlivých resortů a jejich do značné míry odlišné představy o dalším postupu. Projevem rozporů bylo např. i odmítnutí návrhu Ministerstva vnitra ze srpna 1951 na řešení „cikánské otázky“, proti němuž se kvůli jednoznačně diskriminačním a asimilačním prvkům velmi kriticky postavilo zejména Ministerstvo informací a osvěty (MIO).

Jádrem sporu se staly zásadní otázky postavení Romů ve společnosti, uznání jejich národní svébytnosti, práva podílet se na řízení a „převýchově“ vlastních komunit apod. Na stolech ministerských úředníků se hromadily nejrůznější návrhy, které oscilovaly mezi nejostřejším postihem a etnickou diskriminací až po příznání statusu národnostní menšiny a vytvoření samosprávných romských osad, vedených vlastními lidmi s přirozenou autoritou (a samozřejmě také potřebným ideovým profilem). I tyto návrhy ovšem většinou zdůrazňovaly, že samospráva by měla převzít zodpovědnost za zařazení všech dospělých členů rodin do práce (i formou donucovacích prostředků), pravidelnou docházku dětí do školy a celodenní kolektivní péči o ně, za převýchovu „nepřízpůsobivých“ členů komunit a jejich platné zařazení do „socialistického pracovního kolektivu“. V podtextu návrhů NV různých stupňů se často objevovala snaha přesunout zodpovědnost za řešení problémů vlastního regionu jinam, ať už do státní péče, nebo do sousedního okresu či kraje.⁸

V letech 1952 a 1953 vyvinulo mimořádnou iniciativu při vytváření návrhů na koncepci řešení romské problematiky (a také na pokusy o jejich uplatnění v praxi, jak se pokusím ukázat dále) Ministerstvo informací a osvěty. Otázku převýchovy navrhovalo přesunout na svůj „osvětový poradní sbor“, na 5.–6. 4. 1952 sezvalo asi 80 dobrovolných sociálních pracovníků včetně několika zástupců Romů na konferenci, která měla stanovit hlavní směry převýchovy. Soustřeďovala se ovšem pouze na jednostranné návrhy v oblasti kulturně-výchovné, a navíc ukázala, že mezi delegáty panují velmi zkreslené představy o identitě, kultuře a dalších specifických rysech romského etnika, a proto nejsou kompetentní řešit jeho postavení.

Snahy o uznání Romů za svébytnou národnostní skupinu vyvrcholily v průběhu roku 1953 na základě iniciativy Svazu československých spisovatelů. Jeho představitelé svolali na 29. 8. poradou zástupců jednotlivých resortů, kulturních institucí a romských předáků z celé ČSR. Z hlavního referátu doc. MUDr. Holubce i z vystoupení dalších účastníků (F. Štampach, autor románu o romské osadě J. Sekera, romský učitel Antonín Daniel) je zřejmá snaha o vystižení podstaty etnické identity Romů a srovnání jejich postavení u nás s jinými zeměmi (kromě SSSR také Bulharsko). Zjevný je ovšem i ideologický nátěr všech vystoupení, zejména velmi zkreslená představa o řešení romské otázky v Sovětském svazu (po krachu snah o „převýchovu v uvědomělé členy socialistické společnosti“ např. zakládáním romských kolchozů či

⁸ Jurová, A. Vývoj rómskej problematiky..., s. 30–33. Táž: Rómska problematika..., 1. časť, různé dokumenty.

výrobních družstev tam podpora svébytné romské kultury výrazně ochabla, početné komunity se od konce třicátých let staly obětí násilných migrací a jiných forem perzekuce). Referenti se shodli na tom, že romskou otázku je nutno řešit komplexně, postupy založit na znalosti jazyka, na snaze o pochopení jejich minulosti a tradic. Odmítli asimilační snahy a podpořili návrhy na vytvoření katedry romského jazyka, vydání učebnice romštiny aj. Podporu těmto záměrům vyslovil i přítomný zástupce ÚV KSČ, který zároveň vyslovil požadavek, aby přítomní odborníci vypracovali podrobnou situační zprávu o romské otázce a předložili ji stranickým orgánům.

Splnění části těchto požadavků měl v následujících měsících zajistit Orientální ústav ČSAV, jehož vědecká rada zřídila 3. 9. 1953 komisi pro spisovnou romštinu. Přípravný výbor komise pak sezval na 4. 11. ideologickou konferenci pracovníků v romské problematice, která měla formulovat teoretické a ideologické základy koncepce přístupu k romské minoritě. Podklady i organizaci všestranného vědeckého výzkumu romského etnika měly zajistit ústavy ČSAV a Slovenská akademie věd, počítalo se také s vytvořením nové vládní komise pro komplexní řešení romské otázky.⁹

Reálný vývoj situace v těchto letech ovšem stále výrazněji naznačoval, že cesta k uznání romské národnosti nebude schůdná. Už v letech 1951 a 1952 se největší díl odpovědnosti za řešení problémů s romským obyvatelstvem přenášel na Ministerstvo vnitra a z něho pak na národní výbory, které mu byly podřízeny. Úředníci na všech stupních státní správy neměli pro složité postupy, které by specifika Romů respektovaly, příliš pochopení. Každodenně se vyskytující problémy bylo snadnější řešit pomocí administrativních opatření nebo je ponechat živelnému vývoji.

Měnila se také celková atmosféra ve společnosti, utužoval se režim, v němž dominovala dogmatická ideologie, která nepřipouštěla diskusi o podstatě problémů, nebo dokonce jejich liberální řešení. Umrtvení diskuse o etnické svébytnosti Romů bezpochyby způsobila také sílicí kampaň proti tzv. buržoaznímu nacionalismu, která dodávala nacionální problematice punc čehosi nepatřičného, „idejím socialismu, internacionalismu“ nepřátelského. V úředních dokumentech souvisejících s řešením romské problematiky se stále častěji objevovaly termíny jako „asimilace“ či „splynutí cikánů s ostatním obyvatelstvem“. V průběhu padesátých let se nicméně celková koncepce komunistické politiky vůči Romům teprve rodila. Vedle pragmatických kroků úřadů stále ještě zůstával určitý prostor pro hledání cest k řešení jednotlivých problémů.

3.2 Obtížné hledání pracovních příležitostí a nového domova

Nezávisle na dohadování odborníků se „cikánský problém“ na počátku padesátých let nadále komplikoval dalšími poměrně početnými vlnami imigrantů ze Slovenska. Státní instituce se shodovaly v tom, že základní podmínkou jejich vyrovnání se s majoritou je plná zaměstnanost. Romské pracovní síly byly navíc velmi žádané vzhledem k celkovému vývoji ekonomiky, který IX. sjezd KSČ ve dnech 25.–29. 5. 1949 nasměroval k tzv. socialistické industrializaci svázané s jednostrannou preferencí rozvoje těžkého a zbrojního průmyslu. Jeho provozy, a

⁹ SÚA, f. Ministerstvo informací, dodatky 1945–1953, k. 76, inv. č. 316. Podrobněji viz Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo ČSR..., s. 48–49. Jurová, A.: Vývoj rómskej problematiky..., s. 35–36. O situaci romského obyvatelstva v SSSR viz Demeter, N. – Bessonov, N. – Kutěnkov, V.: Istorija Cygan... Vystoupení doc. Holubce bylo bezesporu pozoruhodné tím, že své informace o postavení Romů v SSSR (jak sám uvedl) nečerpal z autopsie či sovětských pramenů, ale ze západní literatury. Podle jiných svědectví SSSR sice navštívil, ale příliš konkrétních poznatků a skutečném životě romských komunit zřejmě nenačerpал. Jako zdroj informací používali čeští „odborníci“ většinou údaje z tzv. Velké sovětské encyklopedie.

zejména stavebnictví, spojené s investicemi do závodů a sídlišť pro jejich pracovníky, vyžadovaly získání enormního množství nových zaměstnanců do průmyslových center. Koncem roku 1949 proto ÚV KSČ vyhlásil všeobecnou pracovní mobilizaci. Romové, jejichž možnosti obživy zůstávaly ve slovenských krajích omezené, se jeví jako velmi početný, nenáročný a výhodný zdroj nekvalifikovaných pracovních sil. Nové vlny jejich migrací do českých zemí už nebyly tak živelné, na Slovensko začaly z průmyslových oblastí jezdit skupiny náborářů, které s úředníky na okresech i přímo v obcích jednaly o přísunu dalších romských pracovníků do svých závodů.

Tyto aktivity byly mnohdy provázány téměř komickými příběhy, vyplývajícími z naprosté neznalosti romské mentality, z nezájmu slovenských úřadů o vybavení Romů základními doklady a o pomoc při jejich přesunu (šlo hlavně o to, zbavit se co nejrychleji obtížných spoluobčanů). Tak např. koncem března 1950 se na Slovensko vydaly tři skupiny náborářů z ostravských dolů. Postupně navštívily kraje Žilina, Banská Bystrica a Prešov a přes různé potíže hlásily po návratu úspěch: formou osobního náboru se jim údajně podařilo získat celkem téměř čtyři sta zájemců o krátkodobou brigádu. Následovala složitá jednání a delší korespondence se slovenskými okresními úřady. Výsledkem bylo, že v průběhu dubna přijelo do OKD celkem 21 Romů z Giraltovců a 12 ze Stropkova. Většina z nich nebyla ze zdravotních důvodů vůbec schopna práce v dolech, ale odmítali i zaměstnání na povrchu. Nebyli vybaveni doklady ani vhodným oblečením, ostatní dělníci ubytovaní ve společných ubikacích je odmítali přijmout mezi sebe, neboť byli zavšivení a špinaví, navíc za nimi vzápětí přijely ženy s dětmi. Část z nich zakrátko zmizela, zbývající odeslal referát práce z Fryštátu nazpět na Slovensko.¹⁰

Záhy vyvstaly na Ostravsku, Brněnsku i v českých průmyslových centrech další velké problémy: závody počítaly většinou pouze s dobrovolnými brigádnickými silami, které by zpočátku pracovaly na krátkodobé úvazky. Jejich přijetí na dobu neurčitou mělo záviset na rozhodnutí vedení i na tom, jak se brigádníci osvědčí. Proto nezajišťovaly závody pro nové pracovní síly řádné ubytování, většinou je umísťovaly do špatně vybavených hromadných dělnických ubytoven, do polorozpadlých baráků v bývalých dělnických koloniích, popř. se o ubytování ani o další sociální potřeby svých nových zaměstnanců nestaraly vůbec. Početné romské rodiny, jejichž ubytovací podmínky na Slovensku byly velmi ubohé, a které navíc nemohly vzhledem k tradici rodinného života Romů zůstat delší dobu rozdělené, se záhy začaly za svými živiteli houfně stěhovat. Romská rodina byla v té době početná nejen díky spoustě dětí, ale i protože sestávala z širšího společenství (prarodiče, svobodní dospělí sourozenci, příp. další pokrevní příbuzní). Dále ji často rozšiřoval okruh v místě neevidovaných příbuzných i známých, jimž nebylo možno neposkytnout útočiště, pokud se také chtěli pokusit získat práci. Úřadům v českých zemích se začaly kupit problémy s přeplněnými, zdravotně a hygienicky nevyhovujícími ubytovny (kromě tzv. dělnických ubikací se romské rodiny usazovaly v domech určených k demolici, ve sklepních bytech i v nebytových prostorách), s evidencí nově příšlých rodin, které často měnily bydliště, se školní docházkou dětí apod.

3.2.1 Charakteristika výchozích a cílových podmínek migračních proudů

Romské rodiny nepřicházely do českých zemí za prací jen do průmyslových měst, ale také na venkov, kde v této době nacházely obživu především ve státních statcích. Část z nich

¹⁰ ZA Opava, KNV Ostrava I, k. 2667, sign. 406.1. Podrobněji se problematice zařazování Romů do pracovního procesu v průběhu padesátých a šedesátých let věnuji v samostatné studii, viz Pavelčíková, N.: Romové – zdroj nekvalifikovaných pracovních sil pro komunistickou ekonomiku padesátých a šedesátých let (na příkladu Ostravska). In: Studie k moderním dějinám. Sborník prací k 70. narozeninám Vlastislava Laciny. HÚ AV ČR, Praha 2001, s. 425–443.

se soustředovala také v menších městech v blízkosti průmyslových aglomerací nebo větších závodů, do nichž pak živitelé dojížděli za prací. Postupně se tak vytvářely poměrně početné romské komunity, které se – se značně rozdílnými výsledky – pokoušely sžít s novým prostředím. Míra jejich adaptability bezpochyby souvisela s řadou objektivních i subjektivních činitelů vyplývajících z dosavadních zkušeností a kontaktů, byla závislá na úrovni, specifických podmínkách a síle tradičního uspořádání výchozích slovenských osad, resp. jednotlivých rodin, na reakcích úřadů i spoluobčanů v novém prostředí, na vlastní snaze a schopnosti převzít pravidla a způsob života majority apod. V této souvislosti je možno uvést několik typických příkladů komunit, které vznikly v počátečních fázích migrací Romů do českých zemí, a na jejich příkladu ukázat shody i rozdíly sociálních pozic, způsobu života a perspektiv dalšího vývoje romských přistěhovalců.¹¹

Jedním z prvních významných míst soustředění romských imigrantů po roce 1945 bylo Kladno, přičemž výchozí oblast územního pohybu převážné části z nich představovalo okolí východoslovenského města Michalovce. Zajímavé je i to, že imigrace slovenských Romů do města vrcholila v letech 1946–1949, od roku 1950 pak zaznamenala výrazný pokles i postupný odliv části těch skupin, které tu v poválečných letech hledaly nové působiště. Situaci zdejších romských komunit od r. 1945 v podrobné sociologicko-etnologické analýze popisuje T. Haišman.¹²

Rozhodujícím popudem k odchodu romských migrantů z osad v okolí Michalovců bylo akutní existenční ohrožení jejich rodin. Platilo to bez ohledu na jejich dosavadní sociální status, neboť v průběhu války se na Slovensku podstatně zhoršila sociální situace téměř všech romských komunit. Mimo jiné došlo k totálnímu kolapsu kavárenského muzikantství, které ještě v meziválečném období představovalo výnosný způsob obživy a umožňovalo výrazný vzestup životní úrovně a prestiže členů muzikantských rodin. Po roce 1945 byli živitelé těchto rodin nuceni hledat v českých zemích nové zdroje obživy v podstatě za stejných podmínek jako příslušníci nižších sociálních skupin. Na Kladně se v průběhu dalších let ucházejí spolu s bývalými muzikanty o práci u stavebních firem a na kratší či delší dobu se zde usazují i reprezentanti vrstvy pomocných a příležitostných dělníků, kteří se rekrutovali ze skupin s nejnižším sociálním statutem, tzv. degešů. Zatímco pro první vlnu příchodích v roce 1946 je charakteristické, že v ní převažovali muži, kteří hledali především rychlý výdělek a zakrátko se vraceli zpět na Slovensko či přecházeli na jiná pracoviště, od roku 1947 se výrazněji prosazuje úmysl rezidenční: hledání nového sídla. Za živiteli přicházejí ženy s dětmi a kladenská rodina se stává imigračním jádrem, které na základě pravidel příbuzenské či sousedské výpomoci poskytuje zajištění všem dalším příchozím.

Typický je ovšem jev, který je možno pozorovat i v řadě dalších imigračních center: nový domov v českých zemích hledají především nukleární rodiny, často bez nejmenších dětí, které zůstaly v původní osadě v péči prarodičů. Vyloučení nejstarších členů rodiny (zpravidla

¹¹ Získat podrobnější představu o každodenním životě romských komunit v počátečních etapách jejich sídelní stáží v českých zemích je ovšem velmi obtížné, neboť úřední prameny a literatura, vycházející z různých, vesměs později realizovaných výzkumných projektů, k tomu poskytují jen velmi útržkovité a často nesrovnatelné údaje. Velmi zajímavým zdrojem informací jsou některé studie zveřejněné v již zmiňovaném Zpravodaji KSVIEF z osmdesátých let 20. stol., zejména z pera T. Haišmana, E. Davidové aj., na něž se postupně odvolávám. Jiné úvahy vznikly na základě mého vlastního studia archivního materiálu a terénních výzkumů na Ostravsku a jejich srovnáním s dobovými články E. Davidové. Část mých závěrů má hypotetický charakter a bude třeba uskutečnit další regionální sondy, příp. hledat jiné možnosti, jak je ověřit, doplnit a zpřesnit.

¹² Haišman, T.: K počátkům územních pohybů michalovských Romů do Kladna. In: Cikáni v průmyslovém městě 1–3. Zpravodaj KSVIEF č. 1/1988, s. 10–88. Z autorova podrobného rozboru, doplněného rozsáhlým poznámkovým aparátem, vyjímám pouze ty informace, které dokumentují základní sledované jevy a je možné je použít ke srovnání s jinými lokalitami a pozdějšími fázemi migrací.

závislých na příjmech svých dětí, ale rozhodujících z hlediska udržování tradičních zvyklostí) z tohoto územního pohybu signalizuje určité nebezpečí rozpadu původního vícegeneračního příbuzenského svazku s jeho pevnými vzájemnými vazbami. V dalších letech se ale mezi michalovskými imigranty v Kladně naopak obnovují tradiční vztahy, které postupně vedou k hegemónizaci původní skupiny se sociálně vyšším statutem, tj. bývalých muzikantů. Ten vylučoval (resp. výrazně omezoval) zejména možnosti sociálně nerovného partnerství. Zpravidla zachovával tradice endogamie, projevoval se však i v oblasti bydlení, resp. v dalších sférách vzájemných vztahů.

Ubytovací podmínky nebyly v Kladně od počátku o mnoho lepší než v jiných centrech romských migrací. Původně byli všichni příchozí umístěni v typických dělnických ubikacích spolu s ostatními brigádníky, muži a ženy s dětmi odděleně. Po příchodu Romů následovala jejich rychlá segregace. V červnu 1947 už existovaly „cikánské ubytovny“, v nichž jednotlivé vesměs příbuzensky propojené pracovní party obsazovaly oddělené místnosti. Tento vývoj usnadnil příchod rodin a vedl ke stabilizaci celkových poměrů (omezoval střety s příslušníky majority i konflikty romských rodin s rozdílným původem a způsobem života). Příbuzenská skupina bývalých hudebníků, jejíž příslušníci se už v době svého příchodu do Kladna pokoušeli získat samostatné ubytování v pronajatém hostinci, se později rezidenčně zcela oddělila od ostatních Romů a obnovila základní princip patrilineární organizace svého společenství (systém tradiční romské rodiny s dominantním postavením starších mužů). Ta přetrvala i v dalších letech a stala se spolu s vyšším výchozím sociálním statutem jedním ze základních předpokladů perspektivy dlouhodobého pobytu větší části skupiny v Kladně. Kromě délky sídelní stáže (T. Haišman ji dokládá do r. 1988) přispěly ke konsolidaci a v podstatě nepřilíš konfliktnímu vývoji pobytu Romů ve městě zřejmě i další faktory: v následujících letech se nezvyšoval příliv nových imigrantů (a nedocházelo k vytváření nesourodých romských ghatt), ve městě a okolí byl dostatek vhodných pracovních příležitostí a zřejmě i možností navazování bližších kontaktů s neromským prostředím.

Jiným příkladem romské komunity, jejíž vývoj se odehrával za poměrně příznivých okolností, je severomoravské město Bílovec, resp. některé další obce v původním bíloveckém okrese. Na rozdíl od Kladna byl větší příliv Romů na území okresu zaznamenán až na počátku padesátých let (od té doby je možno jej sledovat v pramenech).¹³ V březnu 1952 bylo v obvodu ONV Bílovec usídleno celkem 72 Romů, z toho 58 dospělých. Z nízkého počtu dětí (bližší údaje bohužel nejsou k dispozici) lze usuzovat, že v této době probíhala první etapa hledání pracovních příležitostí, v jejímž rámci přicházeli zejména mladí muži, příp. i páry, představující vesměs neúplné nukleární rodiny. V průběhu roku 1953 vrostl celkový počet romských obyvatel Bílovecka až na 192 osob, z toho jich bylo v červenci celkem 42 v okresním městě a 36 v Butovicích (živitelé byli zaměstnáni ve vagónce Tatra). V Bravanticích a Jistebníku pracovalo na státních statcích celkem 15 osob, mužů i žen (navíc se uvádí pouze jedno dítě), menší počet pracovníků uváděly také statky ve Studénce a Skřipově. Největší počet Romů se nacházel na stavbě sídliště v Porubě, celkem 87, z nich bylo však jen 22 ve stálém pracovním poměru (v r. 1954 se Poruba stala součástí Ostravy a zdejší romská komunita se utvářela způsobem odlišným od Bílovce).

¹³ V tomto případě vycházím z vlastního výzkumu pramenů archivní povahy a také z několika rozhovorů se zdejšími romskými pamětníky. Metodou oral history jsem získala jednak rozsáhlý záznam rozhovoru s manžely Kovacovými (pořízen v Bílovcí dne 14. 7. 1999), jednak několik záznamů z diskusí s Janem Horvákem (Ostrava 15. 3. 1999, Poruba 21. 6. 1999, kratší rozhovory v MRK v Brně v roce 2000 ad.). Pramenový materiál pochází z fondů: SOkA N. Jičín, ONV Bílovec, k. 483, inv. č. 604; Archiv města Ostravy, MNV Poruba, k. 18, inv. č. 120; ZA Opava, KNV Ostrava I, nezprac. materiál (v r. 1999), fasc. č. 1346, aj.

Z dobových zpráv vyplývá, že v první půli padesátých let se začala vytvářet svérázná komunita romských obyvatel Bílovce, jejíž další vývoj pak bylo možno po léta sledovat. Jejím jádrem se staly rozvětvené rodiny z navzájem vzdálených oblastí Slovenska: Horváthovi z Nálepkova, což byl nový název osady Vondrišiel, Žigovi a Borákovi z Mníšku (a několik dalších rodin pocházejících z jiných romských osad v oblasti východoslovenské Spiše). Druhou skupinu reprezentovali Kovaczovi z jihoslovenského Nededu, Vagayové a další tzv. maďarští Romové z okresů Nitra (osady Čápor, Jarok aj.), Trnava a Galanta.

Výchozí pozice těchto rodových společenství byly v části charakteristik odlišné. Horváthovi získali v letech 1936 a 1937 na Spiši nová obydlí, neboť jejich původní osada padla za obět' železnici.¹⁴ Náleželi zřejmě k romským skupinám se středním sociálním statutem (podle svědectví Jana Horvátha existovala na druhém konci obce Vondrišiel osada „degešů“). Vícegenerační rodiny žily spořádaně, v rámci tradičních zvyklostí. Ve vzájemném styku používaly romštinu a s ostatním obyvatelstvem obce udržovaly poměrně velmi dobré vztahy. Muži nacházeli obživu převážně při pracích na železnici, kde mohli navazovat kontakty s majoritními spolupracovníky, přes počáteční nedůvěru nedocházelo ani zde ke konfliktům. V osadě vznikla dokonce malá pekárna, jejímiž výrobky zásobovala babička J. Horvátha Romy v širém okolí. Po skončení války odešla část rodiny za prací na Moravu (poprvé se s nimi setkáme už v letech 1946–1947 na Brněnsku), stejně jako stovky dalších Romů, kteří na východním Slovensku ztratili možnost obživy.

Podobný důvod k přesunu měli i maďarští Romové, kteří žili v té době na hranici nejhlubší bídy na jižním Slovensku (do Bílovce přišli pravděpodobně dříve než rodiny z Nálepkova). Také jejich způsob života se přísně řídil tradicemi. Významné postavení měli starší muži, z nichž zastával roli předáka (vajdy) zřejmě Alexander Kovacz, narozený v roce 1906 (později převzal jeho postavení příbuzný stejného jména). On ani ostatní příslušníci rodin neznali romštinu, navzájem komunikovali maďarsky, navenek užívali také slovenštinu. Podle svědectví A. Kovacze se jeho předkové zabývali prací v lese a se dřevem, jejich původní sociální status se zřejmě příliš nelišil od Horváthových. Zajímavé je, že vzájemný kontakt rodin Kovaczových z Nededu a Horváthových z Vondrišelu lze prokázat už v meziválečném období (dva případy partnerských vztahů). Po příchodu na Bílovecko našla většina práceschopných členů rodin zaměstnání u státních statků a v Tatře Butovice, později také ve stavebnictví a v komunálních službách. Po počátečních problémech se zhruba od roku 1953 začal ONV Bílovec i jednotlivé místní národní výbory starat o zabezpečení jejich sociálních potřeb. Řada rodin získala ubytování v soukromých domech či slušně vybavených bytech, při kontrolách komise NV konstatovaly, že je udržují v pořádku a že s nimi nejsou žádné větší problémy. Děti vesměs řádně docházely do školy (podle svědectví J. Horvátha to byla později převážně zvláštní škola) a také zaměstnavatelé potvrdzovali, že pracovní morálka romských zaměstnanců je na dobré úrovni. Rodiny neměly větší problémy se vzájemným spolužitím a postupně si získávaly důvěru ostatních romských imigrantů i části majoritních spoluobčanů. O vnitřních vztazích komunity se zatím prostřednictvím výzkumu nepodařilo zjistit podrobnější údaje, zřejmě je však např. to, že velkou roli hrála při utváření vzájemných vztahů autorita představitelů obou rodů, jejich role při udržování pevných rodinných svazků i romských tradic a kultury (např. Alexander Kovacz ml. se naučil východoslovenský romský dialekt, později tu léta pracoval romský soubor ap.). V dalších generacích zdejších romských usedlíků nebyly výjimkou smíšené sňatky jak mezi příslušníky různých romských skupin, tak i s partnery z řad majority.¹⁵

¹⁴ ŠOKA Spišská Nová Ves, Okresní úřad Sp. N. Ves, ev. jedn. 14, 15.

¹⁵ Viz pozn. 11 této kap. Tyto vztahy ovšem platily pouze pro zdejší komunitu, vůči Romům odjinud (zejména z Ostravy a jiných větších měst) si udržovali bílovečtí trvale nedůvěru. Pokud odtud odešli např. za prací,

Kladno a Bílovec samozřejmě nepředstavovaly jediné příklady celkem příznivého vývoje dlouhodobé, zpravidla nepřerušované sídelní stáže, převážně nekonfliktního utváření vztahů uvnitř romských komunit i s příslušníky majority. Podobně se postupně konsolidovaly, resp. do určité míry integrovaly do majoritní společnosti romské komunity v dalších menších městech Čech i Moravy. Doklady o tom podává např. Eva Davidová ve svých četných studiích o romském obyvatelstvu Českého Krumlova.¹⁶

Nekonfliktní vývojový trend zaznamenaly pravděpodobně poměrně často i jednotlivé rodiny či menší skupinky Romů usídlené ve vesnických sídlech, které našly trvalé zaměstnání v zemědělství. Jejich výhodou bylo zpravidla i to, že dostali příležitost k formě ubytování, která byla pro Romy ze slovenských osad nejvhodnější, tedy k pronájmu či koupi menšího domku. Na podkladě zatím nepříliš rozsáhlého historického výzkumu lze ovšem také předpokládat, že u jednotlivých rodin či nepočetných skupin tu byla větší pravděpodobnost splnutí s majoritním kolektivem, provázeného ztrátou původní romské identity a tradičních hodnot. Uváděné skutečnosti také rozhodně nelze zobecnit v tom smyslu, že ve všech menších lokalitách, v nichž nedocházelo k nadměrné koncentraci romských imigrantů, se dařilo řešit jejich postavení a vzájemné vztahy. Opačným příkladem je např. značně nesourodá komunita romských přistěhovalců do Vítkova (od r. 1960 okres Opava), kteří zde našli zaměstnání v místním státním statku. Jeho vedení ani obec jim však po léta nedokázaly zajistit vhodné ubytování. Docházelo tu ke vzájemným konfliktům, majoritní obyvatelé města (původně německého, v této době tedy převážně přistěhovalci) je mezi sebe nepřijímali, vytýkali jim nepřizpůsobivost. Také sama romská komunita zůstávala uzavřená vůči majoritě (často i jednotlivé romské rody vůči sobě navzájem), i když mnozí její příslušníci tu žili prokazatelně po celá padesátá léta.¹⁷

Cílovou stanicí většiny migračních proudů ze Slovenska nebyly ovšem menší lokality, které nemohly poskytnout dostatečné množství pracovních příležitostí ani ostatních faktorů vedoucích ke stabilizaci usídlení větších skupin imigrantů. V souladu s vývojem socialistické ekonomiky sílily také již zmíněné podnikové náborářské výjezdy na Slovensko, později pak stále častěji centrálně řízené akce (tzv. mezikrajová výměna) získávání pracovních sil pro průmysl a stavebnictví v městských centrech. V průběhu padesátých let se postupně začala vytvářet početná střediska romských přistěhovalců především ve větších průmyslových městech Čech i Moravy (kromě Prahy a Brna v Ústí nad Labem, Mostě, Plzni a okolí, Ostravě apod.). Pro většinu původně slovenských romských rodin pocházejících z venkovských osad nastala první fáze procesu, který se zpravidla označuje jako urbanizace.¹⁸

těžko se sžívali s jiným prostředím a dodnes se vracejí ke svým příbuzným a hledají tu možnosti trvalého obyvatelství.

¹⁶ Davidová, E.: Směry adaptace, asimilační či společenské integrace cikánského (romského) obyvatelstva v pohraničním městě (na příkladě Českého Krumlova). Zpravodaj KSVIEF 3/1987. Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR. Sv. 3, s. 4–25. Táž: Cikáni (Romové) v městském prostředí Č. Krumlova (1945–1988). Tamtéž, 3/1988, s. 1–81. Táž: Proměny etnické skupiny Cikánů-Romů v rámci tvořící se lokální společnosti novoosídlenického pohraničí po roce 1945. In: Materiály novoosídlenického pohraničí 5, Zpravodaj KSVIEF 2/1983, s. 41–77. Aj. Podrobnější výklad používaných odborných termínů (integrace, asimilace, partnerské a interetnické vztahy, urbanizace ap.) a jejich aplikace na situaci romských komunit v českých zemích viz sb. Totalitarismus a meze tolerance vůči minoritám. ÚSD AV ČR (v tisku).

¹⁷ SOKA Opava, ONV Vítkov, k. 149, inv. č. 178. Romské rodiny se usazovaly i v okolních vesnicích, zkušenosti s nimi byly rozdílné. Kusé zprávy z počátku padesátých let ovšem neumožňují učinit obecnější závěry o příčinách těchto rozdílů.

¹⁸ V demografických souvislostech znamená tento pojem přesun velkých skupin venkovského obyvatelstva do měst a postupný (více či méně úspěšný) proces jejich přizpůsobení změněným podmínkám městského života.

Ten sám o sobě nebyl v moderní industriální společnosti ničím novým, v průběhu 19. století prošly podobnou vývojovou fází v souvislosti s rozvojem průmyslu a infrastruktury v Evropě celé masy původně venkovských obyvatel. Radikální změna životních podmínek nebyla ani pro ně jednoduchá a našli bychom v ní rysy srovnatelné se situací romských komunit ve sledované době. Přesto se myslím dá říci, že měli vzhledem ke svým výchozím pozicím a zvyklostem i k celkovému tempu změn větší šance k přizpůsobení. Pro Romy byl proces urbanizace kvůli dosavadní tradiční organizaci života osady a její často přetrvávající izolaci od majoritní společnosti obtížnější. Původní romská komunita se řídila svým pevně určeným vnitřním řádem, vycházejícím z pozůstatků kastovního systému, zachovávala hierarchii sociálních vztahů, kulturních vzorů a zvyklostí výrazně odlišných od současných (i historických) společenských systémů majority (viz s. 9n.). Nevlastnila půdu, nehromadila zásoby ani peněžní hotovost, žila izolovaně na pokraji agrární společnosti bez perspektivy příznivějšího postavení, v neustálém ohrožení pouhého přežití. Až do poloviny 20. století přežívali obyvatelé romských osad na velmi nízké sociální úrovni, zpravidla bez všech vymožeností moderní industriální společnosti (elektrina, kanalizace), jejich obydlí neměla ani základní vybavení venkovské chalupy. Větší část dne trávili společně na volném prostranství, byli v bezprostředním kontaktu s přírodou. Díky tomu zde však nebyly větší problémy např. s biologickým odpadem, v blízkosti se vesměs nacházely zdroje tekoucí vody, umožňující praní prádla a udržování určité osobní hygieny,¹⁹ les poskytoval volnost pohybu, dříví na topení i intimitu pro sexuální vztahy. Příchod do průmyslového města znamenal setkání s neznámým prostředím, v němž se většina romských rodin velmi obtížně orientovala. Neznámé pro ně byly takové vymoženosti městského prostředí jako kliky, klíče, koupelna a splachovací klozet, elektrické spotřebiče. Většinu z nich neuměli používat, některých se dokonce báli (plyn). Mnozí nedovedli pochopit ani funkci dřevěných parket či dveřních a okenních rámu: dřevo pro ně bylo materiálem k topení. Především se ale romská rodina nedokázala přizpůsobit anonymitě a odcizenosti vztahů městských obyvatel. To byl zřejmě jeden z důvodů, proč zejména v této první fázi vyhledávali romští přistěhovalci cílová místa, kde se mohly usadit početné skupiny svázané společným výchozím teritoriem, způsobem života a většinou i příbuzenským vztahem.²⁰ Na určitou dobu mohlo takové společenství vzdorovat ohrožení tradičních vztahů pod vlivem prostředí průmyslového města, na druhé straně však takového soustředění podporovalo izolaci od majoritního okolí a vytváření ghatt.

V padesátých letech všechny tyto počáteční problémy Romů s městským prostředím navíc komplikovala neschopnost majoritní společnosti pochopit specifika jejich způsobu života. Úřady neměly dostatek finančních a materiálních prostředků, zkušeností ani organizačních schopností, aby dokázaly pro Romy vytvořit prostředí motivující k alespoň vnější nápodobě v té době běžného životního stylu, ke splnění striktních požadavků na rychlé přizpůsobení novému prostředí. Základním východiskem komunistické politiky vůči Romům (bez ohledu na již zmíněné pokusy o řešení na základě národnostního principu) bylo totiž od počátku přesvědčení, že jejich způsob života je důsledkem předešlých „vykořisťovatelských systémů“ a lze jej rychle změnit, pokud se jim poskytne práce, vzdělání, vhodné ubytování a zvýší celková životní úroveň. Masový příliv nových zájemců o práci, způsobený enormní poptávkou ekonomiky po

¹⁹ To ovšem platilo jen o části osad, za II. světové války i dlouho po ní byla část romského obyvatelstva nucena žít v tzv. lesních táborech, daleko od majoritních vesnic, komunikací, zdrojů vody ap. Viz: Lacková, E.: Narodila jsem se..., s. 107n.

²⁰ V Ostravě se např. početný příbuzenský svazek Polhošových z Popradu na počátku 50. let usazoval ve středu města v okolí Fifejd. I pro ostatní přistěhovalce je v této fázi běžné, že početné příbuzenské skupiny nacházíme na stejné adrese. Význam příbuzenských vztahů u Romů jsem již zmínila, v tomto případě jim pomáhaly překonat nejen potíže se získáním nového domova, ale i obavy z neznámého prostředí, udržovat tradiční zvyklosti apod.

nekvalifikované pracovní síle, nedokázaly úřady přes veškerou snahu o jeho řízení a koordinaci organizačně zvládnout.

V průběhu padesátých let nesmírně gradovaly problémy typické už pro období poválečných let: za mužskými pracovními silami, ubytovanými v dělnických ubikacích a koloniích ztěžší vhodných pro krátkodobě zaměstnané brigádníky, začaly proudit početné rodiny s malými dětmi.²¹ Naprostá většina těchto objektů postrádala základní vnitřní vybavení (event. bylo v nepoužitelném stavu). Objekty byly zchátralé, vlhké, nevyhovovaly základním požadavkům na hygienu.²² Běžně se stávalo, že v jedné místnosti trávil den i noc až dvacet lidí včetně nejmenších dětí, přičemž vedlejší místnost sloužila jako skladiště dříví, uhlí i odpadků z jídla. Snaha o osvětu a kontrolu, kterou od počátku padesátých let při NV rozvíjely tzv. komise pro převýchovu obyvatelstva cikánského původu (složené kromě úředníků, lékařů a hygieniků většinou ze zástupců společenských organizací), se v tomto prostředí často mýjela účinkem. Bylo paradoxní, že podle názoru představitelů decizní sféry se měli Romové co nejdříve přizpůsobit způsobu života majoritních obyvatel a splýnout s nimi, společnost jim k tomu však nedokázala vytvořit ani ty nejzákladnější podmínky.

Např. v Ostravském kraji mělo v roce 1953 z celkového počtu 231 evidovaných romských rodin pouze 64 zajištěno slušné ubytování. O tři roky později bydlelo v oblasti Velké Ostravy v hygienicky závadných bytech 163 rodin, v dřevěných ubytovnách 99 rodin, ve vozech 2 a jen 98 jich obývalo prostory víceméně vhodné k běžnému užívání. Až do počátku šedesátých let přetrvávaly naprosto nesnesitelné poměry v bývalé dělnické kolonii Krausovec, kde vedl nedostatek základní hygieny v roce 1953 k epidemii úplavice. V Přívozu i v dalších starých čtvrtích Ostravy obývaly desítky rodin neoprávněně domy určené k demolicí, v Karviné a Orlové dřevěné baráky někdejších ubytoven brigádníků. Romští pracovníci zaměstnaní v létě 1952 na regulaci řeky Lubiny u Frenštátu si z rozebraných dřevěných baráků sami sbili „boudy jako pro psa“.²³

Největší potíže s přizpůsobením modernímu městskému způsobu života měli dosud kočující olašští Romové, kteří v této době už přecházeli od ubytování v typických vozech (stále je však ještě používali k přesunům) k maringotkám, resp. obsazovali přidělené byty. Úřady vůči nim sice po nástupu komunistického režimu už nevyvíjely tak silný tlak (postrk, vypovídání, snaha umístit je do táborů nucené práce²⁴), snažily se je však přimět k tomu, aby se zbavili koní a nastěhovali se do městských bytů. Po zabavení či výkupu koní na ně vyvíjely nátlak, aby zanechali nelegálních způsobů obživy a nastoupili do stálého pracovního poměru, posílali děti

²¹ V literatuře bývá proces urbanizace hodnocen celkem příznivě, i když autoři zmiňují i jeho stinné stránky. Zdůrazňují (srov. např. citované práce E. Davidové, A. Jurové, P. Víška aj.) však zpravidla zejména to, že vedl k celkovému výraznému sociálnímu povznesení většiny Romů, neboť byl provázen všeobecnou zaměstnaností, postupnou alfabetizací a zaváděním pravidelné školní docházky dětí. Ve srovnání s podmínkami slovenských osad poskytl většině rodin lepší ubytovací možnosti, sociální a zdravotní péči apod. To vše ovšem téměř výlučně řízením celého procesu shora a s cílem naprosté asimilace. V dalším textu se pokusím poukázat zejména na ty jeho rysy, které považuji z hlediska dlouhodobého vývoje romské problematiky spíše za negativní.

²² Podrobnější popis úrovně bydlení romských rodin v průběhu padesátých let viz např. Davidová-Zábránová, E.: Cikánské obyvatelstvo v Orlové, Doubravě a Karviné. In: Radostná země, roč. VIII, 1958, s. 1–9. Táž: K cikánské problematice na Ostravsku a Karvinsku. Tamtéž, roč. X, 1960, s. 73–80. Pavelčíková, N: Romské obyvatelstvo na Ostravsku..., s. 38, 42 aj.

²³ Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku..., s. 42.

²⁴ Na základě průzkumu materiálů např. několika TNP z let 1950–1951 mohu konstatovat, že se jmény svědčícími o romském původu se v evidenci osazenstva setkáme jen ojediněle. Viz např. AMV-BK, f. E4. V TNP Dolní Jiřetín bylo v r. 1949 celkem 13 Romů, z toho 8 kočovných, v TNP Lešany asi 5 osob, v TNP Ostrava-Kunčice 1 zemědělský dělník romského původu.

pravidelně do školy, podrobili se lékařské evidenci a pravidelným prohlídkám. Na počátku padesátých let ovšem všechny tyto snahy končily neúspěšně. Na Ostravsku došlo v průběhu roku 1950 k několika vloupáním a nedovolenému obchodu s potravinovými lístky a šatenkami, 17. 6. vyvolala jedna z kočovných „tlup“ rvačku, při níž byl smrtelně zraněn desátník armády. V Opavě-Kateřinkách způsobila v letech 1950–1951 velké problémy početná skupina olašských Romů vedená Ondřejem Stojkou, ubytovaná v polozbořeném areálu někdejšího cukrovaru. Pohoršení vzbudily nejen pokusy o krádeže a polní pych, ale i údajně „necudné chování“ žen u gynekologa a při pokusech příslušníků bezpečnosti o perlustraci (odhalování částí těla bylo u romských žen tradičním způsobem zahánění „zlých sil“). Podle policejních hlášení byly jejich děti ve škole neukázněné, špinavé a zavšivené. Jiné policejní hlášení zdůrazňuje neschopnost živitelů rodin vyhovět požadavkům na stálý pracovní výkon, ale i projevy furiantství a výtržnosti v hospodách. Ondřej Stojka například hostil celý lokál u Senzerů a ukazoval, že u sebe má sto tisíc korun. V mentalitě kočovníků převažovaly návyky spojené s jejich tradičním způsobem života, volností pohybu a uzavřeností vůči okolní společnosti. Poměrně výnosné překupnictví, nevyžadující fyzickou námahu, jim umožňovalo získat daleko více finančních prostředků než námezdní práce. Je pochopitelné, že se jim přičilo vše, co je spojeno s podřízením se cizí, „gádžovské“ autoritě. Uměli se jí bránit lstí, vytáčkami, obcházet její předpisy. Ubytování v městských domech se pro ně jevilo jako obzvlášť nevhodné, často vytrhali podlahu, okna a dveře a dřevo použili na topení, odpadky zaplnili klozet. V Ostravě takto Stojkovi a Lakatošovi „vybydleli“ komfortní šestipokojový byt v centru města, který jejich početným rodinám přidělily ostravské úřady poté, co z nich vystěhovaly příslušníky rodin „třídních nepřátel“.²⁵

V této souvislosti je ovšem nutno si uvědomit, že tradiční způsob života olašských kočovných Romů procházel od druhé světové války hlubokou krizí. Proticikánské zákony režimu samostatného slovenského státu (a samozřejmě také narůstající vlivy modernizace industriální společnosti) je prakticky zbavily hlavních tradičních způsobů obživy (léčitelství a překupnictví koní, práce s kovy) a omezily možnosti kontaktů s majoritou prostřednictvím hadačských, léčitelských či zábavných praktik. Po válce se už k hlavním zdrojům svých tradičních obživných aktivit hromadně nevraceli. Snažili se sice rozvinout nové, nelegální typy překupnictví (již uváděné nabízení šatek či lístků na potraviny), i to však po zrušení vázaného hospodářství v roce 1953 ztratilo základnu. Úřady se je snažily na základě všeobecné pracovní povinnosti přimět k práci v lomech, na stavbách či v průmyslu, k té však měli ještě méně předpokladů než ostatní skupiny Romů. Nikdy nebyli zvyklí na vyčerpávající, v pravidelném rytmu prováděnou fyzickou práci pod dohledem, vzhledem k nepříliš dobré fyzické kondici a zdravotnímu stavu k ní neměli většinou ani dostatek sil. V trvalém zaměstnání vydrželi nanejvýš po dobu jednoho měsíce. Například 11 příslušníků Stojkovy skupiny odpracovalo v opavských škrobárnách od 22. 11. do 10. 12. 1950 celkem 252 a půl hodiny, vydělali dohromady 2141 Kčs. K přežití jim to ovšem bohatě stačilo, neboť měli dostatek příjmů z jiných zdrojů a potřeby jejich „všedního života“ nebyly nijak náročné.

Projevem krize bývalých překupníků koní byla zřejmě i jejich bezradnost v péči o tato zvířata, pro něž stále obtížněji sháněli obživu (za cenu polního pychu, drobných krádeží sena apod.). Kromě záprahu do vozů a maringotek při občasných přesunech už jich však nemohli využít a o jejich nákup v době nástupu traktorů nikdo nestál. Přesto se jich odmítali zbavit, udržovali si k nim specifický vztah a podle svých možností a představ se snažili o ně pečovat.

²⁵ ZA Opava, KNV Ostrava, nezprac. materiál, fasc. 1346. Podrobněji viz Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku..., s. 49n., 83. Podle tohoto svědectví i dalších dokladů např. z krásné literatury je zřejmé, že ve svém tradičním prostředí (např. i v maringotkách a vozech) udržovali kočovníci pořádek, starali se i o tělesnou hygienu, dodržovali rituální čistotu při přípravě jídla, udržování oděvů apod.

Varovnými signály krize byl obecný pokles autority vajdů, později také rodového soudu, jemuž se postupně začali vymykat zejména příslušníci nejmladší generace. V průběhu druhé poloviny 20. století se začal i u této uzavřené, dosud velmi tradičně žijící romské skupiny projevovat určitý ústup od přísného dodržování některých zvyklostí (endogamie a pravidel rituální čistoty např. v oblasti péče o oděv, stravování, tradičního způsobu oblékání a úpravy zevnějšku zejména u žen apod.).²⁶

3.3 Pokusy o překonání problémů se vzděláváním

Dalším velkým handicapem romských imigrantů, který bránil jejich zařazení do majoritní společnosti, byla vysoká ngramotnost. V domovských osadách na Slovensku měli nanejvýš příležitost navštěvovat několik ročníků základní školy a naučit se základy trivia, i to však zvládalo jen asi 15–20 % romské populace, většinou muži. Pro svou další životní dráhu, která v první půli 20. století vesměs znamenala nádenické a pomocné práce, školu nepotřebovali, jejich styk s veřejným životem majority byl minimální a nevyžadoval školní vědomosti. Dospělí Romové si pochopitelně za této situace většinou neuvědomovali význam vzdělání pro sebe ani pro mladou generaci, spíše se obávali, že jim škola děti odcizí. Děti samy, zvyklé na volný a citově zaměřený způsob výchovy, si jen velmi obtížně zvykaly na neosobní prostředí většiny škol a na přísné výchovné a vzdělávací metody založené na bezpodmínečné kázní, memorování a na pravidelné domácí přípravě (pro niž neměly vzhledem ke způsobu bydlení a života rodičů vhodné podmínky). Jejich úspěšnému vstupu do vyučovacího procesu bránily další okolnosti související s odlišnostmi romského etnika, jeho kultury a jazyka. Učitelé zpravidla vnímali a snažili se překonávat pouze nedostatky ve znalosti hovorové češtiny. Jak jsem už uváděla, v době příchodu do českých zemí hovořila většina Romů mezi sebou ještě romsky, ve styku s makrosocietou používala (často nedokonale) dialekty slovenštiny či jiného jazyka svého majoritního okolí.

Ve skutečnosti tkvěly příčiny školních neúspěchů většiny romských dětí hlouběji: mimo jiné v již zmiňovaném bezpísenném a „bezčasovém“ charakteru tradiční romské kultury, v níž význam vzdělání zůstával ještě dlouho nepochopen, ve vztazích a výchovném systému romské rodiny, v jejích sociálních podmínkách. V době předpokládané školní zralosti vykazovaly romské děti na základě běžně používaných psychologických testů výrazné zaostávání v průměrné zásobě pojmů, vyjadřovacích schopnostech, soustředění a sebeovládání. Neznaly řadu základních výrazů obecnějšího charakteru spojených např. s vnímáním času, orientací v prostoru či vybavením domácnosti.²⁷ I když se jim podařilo tyto handicapity postupně překonat, ve strohé majoritní škole, v níž panoval přísný řád a vyžadovala se disciplína a pravidelnost, trpěly odloučeností od rodiny, která pro ně znamenala bezpečné, srozumitelné a zpravidla i citově a sociálně podnětné prostředí. Odcizenost školy často umocňovalo i přehlížení či dokonce negativní vztah spolužáků, jejich rodičů i učitelů.

K nezájmu romských rodičů o vzdělávání dětí, resp. o odstranění ngramotnosti a zvyšování vlastní kvalifikace přispívaly i obecné trendy vývoje společnosti. Komunistický režim kladl od počátků vytváření své koncepce politiky vůči Romům důraz na odstranění analfabe-

²⁶ Viz pozn. 15 kap. 1, podrobněji Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo ČSR..., s. 51–53.

²⁷ Tento problém nezmizel ani později, když začali Romové v domácím styku běžně užívat formu češtiny, kterou odborníci nazývají zpravidla etnolekt. Jde o lexikálně chudou formu jazyka promísenou výrazy z romštiny a ze slangu nižších sociálních vrstev. Často užívá i zjednodušených gramatických tvarů, vyznačuje se nevěcností, důrazem na citovou stránku projevu. I když dnešní romští předáci kladou velký důraz na správnost svého ústního i písemného projevu, chybí jim občas věcné argumenty, logický sled sdělovaných faktů, snadno se nechají strhnout k příliš emocionálně zabarveným soudům.

tismu (spojoval jej s „vykořisťovatelskými metodami“ minulých společenských systémů) a na zavedení pravidelné docházky dětí do základní školy. Ve skutečnosti ovšem tento přístup nepodporoval všeobecný rozvoj vyšší vzdělanosti Romů, ale preferoval přípravu romské mládeže pro výkon dělnických povolání, považovaných všeobecně za základ budování tzv. socialistické společnosti. Význam vzdělání znevažovaly akce namířené proti intelektuálům a výkonu části středoškolských a vysokoškolských profesí, masové přeřazování úředníků do výroby a preference dělnického původu v kariérním postupu. Zejména v padesátých letech patřila k symbolům režimu manuální práce. Také odměny za ni rostly mnohem rychleji než mzdy kvalifikovaných zaměstnanců. Pro romské pracovníky (i pro rodiče dětí končících základní školu) byla výše mzdy a možnost jejího rychlého využití pro potřeby rodiny základním motivačním prostředkem. Proto celkem pochopitelně dávali po celou dobu existence komunistického režimu přednost co nejčasnějšímu zařazení dětí do pracovního poměru.

3.3.1 Vznik a vývoj „cikánských škol“ a výchovných středisek

Přes zmíněné obecné trendy společnosti ve vztahu ke vzdělávání i překážky spojené s nedůvěrou romských rodičů ke kolektivním vzdělávacím zařízením vzniklo na počátku padesátých let několik pozoruhodných pokusů o speciální výchovný a vzdělávací program určený pro Romy. Zajímavé je na nich i to, že byly vytvořeny nezávisle na sobě z iniciativy jednotlivců, neměly zřejmě výraznější podporu ze strany oficiálních institucí a až na výjimky se nesetkaly se snahou využít jejich zkušenosti při vytváření oficiálního školského systému. Autoři všech těchto projektů si uvědomovali, že romské děti je možno získat pro vzdělávání jedině tenkrát, když se podaří překonat všechny jejich zmíněné handicapy a vytvořit jim ve škole přátelské prostředí, v němž budou moci uplatnit své přirozené vlohy a spontánní citovost.

První pokusy tohoto typu vznikly v průběhu let 1950–1951. V Soběsukách u Žatce pracovali na státním statku od roku 1949 slovenští Romové, pro jejichž děti připravili členové zdejší vesnické skupiny Československého svazu mládeže a učitelé okolních jednotřídních škol letní tzv. převýchovné a doučovací rekreační středisko. Vedoucí ČSM Jiří Pražák a dobrovolníci Miroslav Marek z Vikletic a Alex Kohl z Libočan osobně přemlouvali rodiče, aby dětem umožnili účast. Vysvětlovali jim, že chtějí děti lépe připravit pro školu, ale mají pro ně také zajímavý sportovní a kulturní program. Přesto se mezi rodiči rozšířilo, že vedoucí odvezou děti do Ruska, tři rodiny se dokonce ve strachu o potomky den před zahájením tábora odstěhovaly na Slovensko. Další den pak velké pobouření vyvolal způsob přijetí rekreačtů: hygienik nechal chlapce ostříhat dohola (děvčatům vlasy zkrátit), nechal děti odvěšvit, vykoupat a obléci do čistého prádla. Večer si tři otcové pro své děti přišli a vedoucím nezbylo než je vydat. V následujícím dnu pobíhaly děti jednoho ze zatvrzelých otců zvědavě kolem zotavovny a byly pozvány na oběd a ke společným hrám. Jejich matka přišla nakonec sama vedoucí požádat, aby je přijali nazpět, otec se dokonce omluvil a sám pak u dalších rodičů pro tábor agitoval. Prvního běhu se nakonec zúčastnilo dvanáct dětí a byl velmi úspěšný, část účastníků přijala nabídku pokračovat v dalším turnusu, vedoucí získali několik nových zájemců. V srpnu však v táboře bohužel vypukla epidemie spalniček a lékař nařídil zotavovnu uzavřít. Děti ji opouštěly s pláčem, rodiče se přišli s vedoucími rozloučit, děkovali jim a slíbili, že pošlou své děti do střediska i v následujícím roce.

Úspěšný průběh letního soustředění potvrdily i následující zkušenosti s jeho účastníky během školního roku. Všichni nastoupili do základní školy, někteří dokonce do druhého postupného ročníku. Jejich docházka do školy byla pravidelná, výsledky zejména v počtech dobré.

Tyto příznivé zkušenosti přiměly organizátory, funkcionáře OV ČSM v Žatci Karla Kolmana a učitele z Břežan Vladimíra Sliveneckého, k pokusu vybudovat v Soběsukách internátní školu pro romské děti. Umístit ji hodlali v budově bývalého kláštera, jehož adaptace si měla vyžádat náklady cca 250 000 korun. Od KNV a z ministerstev se jim podařilo získat část peněz a ve školním roce 1950–1951 otevřeli dvě třídy pro 42 dětí. Ředitelka R. Zichová se snažila zajišťovat pravidelnou docházku žáků pomocí romského důvěrníka, který děti ráno přiváděl do školy a pomáhal jim s přípravou. Po zdoluhavých jednáních dokonce Ministerstvo školství, věd a umění vystavilo na r. 1951 na potřebných 250 000 korun investiční list. Předstnictvo vlády je však nakonec neuvolnilo, údajně pro neúplnost žádosti KNV v Ústí n. Labem, a doporučilo realizaci přesunout na rok 1952. Tím bohužel veškeré informace o romské škole v Soběsukách končí.²⁸

Z iniciativy národních výborů vzniklo na počátku padesátých let několik středisek pro výchovu romských dětí, vesměs ve formě letních táborových škol. Ministerstvo školství potvrdilo jejich přípravu v kraji Ústí nad Labem i Hradec Králové, později také v Litovli a v dalších střediscích. Podporovalo jejich vznik, považovalo však toto řešení za dočasné.

Podrobněji jsme informováni o provozu letního „převýchovného tábora a zotavovny“ v Melči u Opavy, který v květnu 1951 zorganizoval Krajský národní výbor v Ostravě.²⁹ Na jeho náklady byl zdejší zámeček upraven na ubytovnu pro 100 dětí, které se tu měly v průběhu léta bezplatně vystřídat v několika čtrnáctidenních turnusech. Prostřednictvím okresních národních výborů a s pomocí učitelů i některých složek Národní fronty (zejména v romské otázce nejagilnějšího Svazu žen) proběhly na základě předem připravených seznamů dětí rozsáhlé přesvědčovací akce. I na Ostravsku vyjadřovali rodiče zpočátku velkou nedůvěru. Většinou prohlašovali, že na léto odjíždějí k rodině na Slovensko, z delšího pobytu dětí mimo domov měli obavy. V prvním turnusu nastoupilo nakonec v den zahájení provozu střediska celkem 11 dětí ve věku 6–15 let, většinou z okresu Český Těšín, spolu s nimi odjely čtyři dospělé romské ženy a sourozenci Lakatošovi jako pomocné síly. Program střediska byl podobný jako v Soběsukách: dopoledne doučování, odpoledne sport a hry, společné výlety do okolí. Děti se učily také základům společenského chování, udržování osobní hygieny i čistoty okolí, stolování apod. Aby se rodiče mohli přesvědčit, že dětem nic nechybí, měli možnost je jednou za týden navštívit. ONV Český Těšín dokonce uspořádal na neděli 22. 5. autobusový zájezd do Melče, jehož se zúčastnilo celkem 17 rodinných příslušníků. Dva rodiče chtěli své děti odvést domů, nakonec se však nechali přemluvit, aby je ponechali v zotavovně na další měsíc. V průběhu léta se v Melči vystříдалo celkem 61 dětí z celého kraje, z toho např. 16 z okresu Český Těšín, 14 z okresu Vítkov, jedna dívka byla z Frýdlantu. Všechny byly s pobytem velmi spokojeny. Přesto většina nakonec odjela s rodiči na Slovensko nebo domů, takže po dvou měsících zůstalo v posledním turnusu pouze pět dětí Cickových z Budišova nad Budišovkou.

Dějištěm dalšího pozoruhodného pokusu o vytvoření „cikánské školy“ se v průběhu první poloviny padesátých let stalo také Ostravsko. Ve skutečnosti šlo spíše o několik vyrovnávacích tříd organizovaných formou celodenního vzdělávání a výchovy romských dětí. Při národní škole na Kavkově ulici v obvodu Ostrava-střed byla z iniciativy učitelky Zdeňky Půčkové ve školním roce 1952–1953 otevřena jedna, o rok později dvě „vyrovnávací“ třídy. Na podzim 1954 je navštěvovalo celkem 35 dětí, rozdělených do dvou kategorií podle věku a vědomostí. Velký důraz kladli učitelé na výuku jazyka českého a na podchycení přirozených

²⁸ SÚA, f. Ministerstvo informací a osvěty, k. 16, inv. č. 45; f. Úřad předsednictva vlády, běžné spisy III. sv., k. 1163, inv. č. 5188.

²⁹ ZA Opava, KNV Ostrava I, k. 2655, sign. 257. SOkA Karviná, ONV Č. Těšín, k. 290, inv. č. 501. Archiv města Ostravy, JNV Ostrava, k. 225.

schopností dětí pro všechny výchovné předměty i pro počty. Pro pravidelnou přípravu na vyučování měla velký význam návštěva dětí ve školní družině, v jejímž rámci organizovaly vychovatelky také bohaté sportovní a kulturní vyžití žáků. Velké úspěchy sklízel po několik let zejména pěvecký a taneční soubor školy. To vše dokázala Z. Půčková vybudovat a udržet za velmi stísněných podmínek: experiment probíhal v suterénu školy. Úřady plánovaly přístavbu či dokonce postavení nové budovy, koncem roku 1954 třídy přestěhovaly na Stodolní ulici do bývalého útulku Armády spásy, kde byla také školní družina. Půčková uvažovala o přeměně školy na celotýdenní provoz a na rok 1956 měla přislíbené rozšíření budovy, k tomu však už nikdy nedošlo.

Příklad školy inspiroval KNV k úvahám o zřízení dalších speciálních tříd pro romské děti v těch obvodech města, kde jich bylo soustředěno nejvíce. V roce 1953 vznikla speciální třída pro 15 žáků na Karasově ulici v Mariánských horách, pokus – ovšem bez družiny – vznikl také v Šumbarku. Další plány na romské třídy ve středu města či v Kunčičkách se nakonec pro finanční obtíže a později i pro nezáměr úřadů uskutečnit nezdařilo, nezdařem skončil také záměr romského aktivisty ze Slezské Ostravy Gumana zřídit speciální hornické učiliště pro romské chlapce.³⁰

Na podzim 1951 vznikly podobné vyrovnávací třídy např. v Pardubicích, v západních Čechách v Boleticích a Žatci. Jejich ředitelé se vesměs snažili o spolupráci i s dospělými Romy: zaměstnávali je jako školníky, pomocníky při hudební výchově apod. Z pozdějších let máme kusé zprávy o romských třídách v Litovli a v Roztokách u Rakovníka a o internátní škole v Bořislavi u Teplic. Je pozoruhodné, že ve zprávách o řešení romské problematiky se velmi často objevuje názor zkušených pedagogů, který v té době zpravidla přijímali i příslušní ministerští úředníci, totiž že romské děti jsou normálně vzdělavatelné, pokud se jim poskytne vhodné prostředí, a naprostá většina z nich nepatří do zvláštních škol.³¹

Ve své době nejpopulárnější a nejdéle působící speciální školou pro romské děti se stala tzv. škola Míru v Květušíně u Českých Budějovic. Její vznik v létě 1950 je spojen se jménem velitele zdejší vojenské posádky kpt. (?) Pohla. Skupina vojenských brigádníků zrekonstruovala během 85 dnů polozbořenou budovu, v jejíchž prostorách byla 2. 6. 1950 otevřena mateřská škola a 1. 10. téhož roku národní škola pro romské děti. V prvním patře budovy měly děti k dispozici kuchyň, jídelnu, umývárnu a šatnu, nechyběly ani herna a odpočívárna. Vojáci jim dali k dispozici i nákladní auto, jímž mohly jezdit do města za kulturou či naopak hudební a recitační soubory za nimi. O vánocích jim příslušníci posádky připravili vánoční strom a nadílku. Pomohli zařídit rozhlas, pravidelné dojíždění zubní ambulance a pojízdného kina.

Během dalších tří let se vedení školy ujal zkušený a nadšený pedagog Miroslav Dědič, který měl k ruce jednoho kolegu, několik vychovatelů a další personál. Společně vybudovali jednotřídní internátní školu s domovem pro 45 dětí, z nichž většina pocházela z velmi špatných rodinných poměrů, byli mezi nimi také sirotci i uprchlíci z domova. Dědič propagoval internátní způsob výchovy. Byl přesvědčen, že oddělení dětí od špatných rodinných poměrů pomůže jejich rychlejší převýchově. Pro tuto myšlenku dokázal nadchnout nejen většinu svých žáků, ale dokonce i některé rodiče a příbuzné, kteří se o děti starali a sami se školou spolupracovali. Např. nejlepší žák školy, František Bandy, pocházel z velmi početné rodiny (z 13 sourozenců jich nakonec přežilo 9). Dva nejstarší navštěvovali večerní květušínskou školu pro dospělé a

³⁰ ZA Opava, KNV Ostrava, fasc. 1346. Podrobněji viz Foltová, M.: Problematika romské komunity v Moravské Ostravě v letech 1945–1971. Rkp. DP, KH FF OU, Ostrava, kap. VII.

³¹ Jurová, A.: Rómska problematika..., 2. časť, dok. č. 87, s. 178n., dok. č. 94, s. 193 an., aj. SÚA, f. Ministerstvo zahraničných věcí – výstřížkový archiv II, k. 267, sign. n 9. Tamtéž, f. Ministerstvo kultury, k. 231, inv. č. 352.

pracovali na vojenském statku. Sám Franta zvládl za devět měsíců učivo pěti ročníků národní školy, v roce 1954 již studoval na střední škole v Českém Krumlově. Sestra dalšího úspěšného školáka, Františka Dunky, pracovala ve škole jako kuchařka, jeho otec se snažil také naučit číst a psát. Syn se chtěl vyučit horníkem, vzorem mu byli jeho tři starší bratři, toho času na vojně. Devítiletý „černý“ Emil Čuba utekl maceše, která ho bila, a sám přišel na okresní referát práce a sociální péče v Krumlově se žádostí, aby se mohl učit. Sirotek Juraj Dunka utekl údajně od svého zlého strýce, který ho do školy nechtěl pustit.³²

O květušinské škole nadšeně informovali ministerští úředníci i tisk, ve své době byla vskutku nesmírně populární. V roce 1953 poskytlo Ministerstvo vnitra Dědičovi prostředky na zájezd dvacetičlenného pěveckého a tanečního souboru, složeného ze starších žáků školy, na Slovensko (celkem 10 000 Kčs). Úkolem dětí bylo nejen vystupovat v romských osadách, ale také přesvědčovat své spoluobčany, že je v budoucnu čeká lepší život, a dodávat jim sebedůvěru. Romské rodiče měly přimět k tomu, aby posílali své děti pravidelně do školy. Neméně důležitým cílem dětí z květušinské školy bylo podle souhrnné zprávy o zájezdu „přesvědčit činitele orgánů lidové správy, že cikánský problém je řešitelný, a pohovorem s nimi ukazovat cestu, jakým způsobem“.³³ Další realizace projektu byla svěřena III. odboru Povereníctva vnútra v Bratislavě, kde se účastníci zájezdu hlásili 24. 7. a kde s dr. Čičmancem dohodli pracovní plán. Cílem zájezdu se stal Prešovský a Košický kraj, jejichž vedení mělo na starosti vlastní průběh cesty a kontakty s romskými osadami. Dne 28. 7. přivítali soubor pracovníci KNV v Prešově Šarlay a již zmiňovaná romská spisovatelka a aktivistka Elena Lacková. Po počátečních organizačních potížích se nakonec souboru podařilo navštívit na 60 romských osad různé úrovně, kde byly děti po úvodních projevech nedůvěry přijaty vesměs velmi příznivě. Soubor doprovázeli úředníci ONV, jeho členové však měli možnost si pohovořit romsky s obyvateli, přiblížit jim atmosféru své školy a provádět „agitaci“ za zlepšení školní docházky dětí a za kladný poměr ke společnosti. To pochopitelně nemělo velký ohlas, pro děti však poznání tohoto prostředí jistě znamenalo velmi silný zážitek. Ony samy pak zanechaly výraznější stopu hlavně u těch příslušníků majority, kteří mohli sledovat jejich ukázněné, ale sebevědomé vystupování. Pro většinu z nich byli zřejmě čistí, vzorně upravení a velmi slušně vystupující romští pionýři zjevením dočista z jiného světa. V prešovském kraji uskutečnil soubor veřejná vystoupení ve všech okresních městech, na závěr pak vystupoval na velké estrádě v Prešově spolu s dalšími čtyřmi romskými hudebními skupinami. Mezi nimi byl také „objev“ květušinských dětí, „lidový umělecký kolektiv“ z romské osady Močarmany. Dalším výsledkem zájezdu bylo mimo jiné i pozvání Miroslava Dědiče na krajské semináře učitelů, na nichž měl přednést své zkušenosti a názory na metody výchovy romských dětí.³⁴

V roce 1954 už květušinská škola nestačila záměrům vedení, které plánovalo rozšíření kapacity internátu na 300 dětí. Květušín byl příliš izolovaný a vzdálený od kulturních center, zdejší prostory byly přeplněné, děti dokonce spaly po dvou na jedné posteli. V únoru 1954 obdrželo Ministerstvo kultury žádost zaměstnanců školy o přemístění. V úvahu podle nich přicházel buď zámek v Protivíně (tam by bylo možno školu spojit s fungující stanicí pro potulné děti), nebo v Chlumu u Třeboně, který uvolnila armáda. Škola byla nakonec přestěhována do Dobré Vody a ve výchově dalších romských dětí úspěšně pokračovala až do konce padesátých let.³⁵

³² SÚA, f. Ministerstvo zahraničních věcí – výstřižkový archiv II, k. 267, sign. n 9.

³³ Jurová, A.: Rómska problematika..., 2. časť, dok. č. 123, s. 256.

³⁴ Tamtéž, s. 257–259.

³⁵ Podrobněji viz Dědič, M.: Z historie první romské školy v České republice v Květušíně na Šumavě. In: Romové a jejich učitelé. 12. setkání hnutí R v Květušíně 27.–28. listopadu 1998. Hnutí R, Ústí n. L. 1999, s. 28–

I když z pohledu současných pedagogů bychom zřejmě mohli vznést určité námitky vůči některým metodám, které učitelé a vychovatelé zmíněných institucí běžně užívali (např. zdůrazňování významu internátních škol, které měly děti odvést z rodinného prostředí, či pokusy využít děti z Květušina pro politickou agitaci mezi slovenskými Romy), měly podobné projekty v průběhu padesátých let určitě velký význam. V této etapě pokusů o řešení problémů romského obyvatelstva patří – vedle již zmiňovaných úvah o uznání národní svébytnosti Romů (s níž více či méně často souvisely) – rozhodně k jejím světlejším stránkám. Tyto snahy ilustrují snahu pedagogů, umělců a vědeckých odborníků hledat nerepresivní, vstřícný a poučený přístup k Romům, pochopit specifické rysy jejich kultury a hledat cesty jejich integrace do majoritní společnosti.

3.3.2 Vzdělávání a „převýchova“ dospělých, role romských aktivistů

Snaha o pravidelnou školní docházku romských dětí představovala pouze jednu stránku úsilí o likvidaci negramotnosti romských přistěhovalců a o změnu návyků, které se většině příslušníků majorityjevily jako projevy „zaostalého způsobu života“. Od počátku padesátých let se komise národních výborů snažily „pro převýchovu obyvatel cikánského původu“ ve spolupráci s organizacemi NF podporovat také vzdělávání dospělých Romů. K tomu měly sloužit speciální jedno- i víceleté kurzy a večerní školy při národních školách, závodních výborech, osvětových besedách apod. Organizátoři se snažili přesvědčovat k jejich návštěvě dospělé Romy na veřejných aktivech, osobním přesvědčováním při návštěvách a kontrolách romských bytů i při jiných příležitostech.

V první fázi probíhala organizace spíše živelně, od roku 1954 se Ministerstvo kultury snažilo tyto akce organizačně podchytit, podpořit jejich průběh finančně a kontrolovat i jejich výsledky. Vypracovalo pro ně i jednotné osnovy, které rozdělovaly kurzy do dvou stupňů: v rámci prvního měli frekventanti zvládnout základy čtení, psaní, počítání a občanské výchovy, druhý stupeň měl obsáhnout základy učiva 6.–8. ročníku základní školy. Počítalo se dokonce s poměrně rozsáhlou občanskou a politickou výchovou, v níž nechyběla témata jako základy materialistického světového názoru, revoluční tradice a dělnické hnutí, mičurinská biologie apod. Celkem měla výuka obnášet cca 120–130 vyučovacích hodin, které měly probíhat po čtyřech hodinách týdně během celého roku.

Po počátečních nadšených zprávách o stovkách přihlášených zájemců se však u všech organizátorů postupně objevuje značná skepse a zklamání z výsledného efektu. Zatímco pravidelnou školní docházku dětí se postupně dařilo poněkud zlepšovat, kurzy pro dospělé naopak vykazovaly výsledky stále problematičtější. Romové se do kurzu hromadně přihlásili, už na první hodiny jich však zpravidla přišla jen část. V průběhu roku se pak docházka stále zhoršovala, v průměru jen 10–30 % frekventantů s víceméně pravidelnou docházkou kurz I. stupně dokončilo. Např. KNV v Českých Budějovicích hlásil v březnu 1954, že v kraji je zaznamenáno celkem 1260 negramotných Romů, probíhá 57 kurzů s celkovým počtem 381 žáků, jejich účast však nepřesáhla 5,7 %. V pozdějších letech se množí zprávy o předčasném ukončení výuky pro naprostý nezájem posluchačů. S větším ohlasem se nesetkaly ani pokusy o organizaci kurzů pro brance, které s pomocí Ministerstva obrany organizoval Svazarm.³⁶

58. Mezi úspěšné žáky školy patřili mimo jiné i současní představitelé kulturního a veřejného života Romů, např. šéfredaktor (dnes již zaniklého) časopisu Romano kurko Mikuláš Smoleň.

³⁶ SÚA, f. Ministerstvo kultury, k. 231. MZA Brno, B 124-KNV Brno, k. 1443/III, inv. č. 1327. ZA Opava, KNV Ostrava II, k. 609, sign. 458/H-5, aj.

Příčiny neúspěchu boje proti negramotnosti dospělých Romů byly zřejmě různorodé, netkvěly pouze v malé vytrvalosti a pili frekventantů. Osnovy připravené na ministerské úrovni se ukázaly jako příliš náročné, účastníci velmi obtížně zvládali zejména český jazyk, který dostatečně neznali, mezi sebou ho tehdy ještě běžně neužívali ani v hovorové podobě. Pokud navštěvovali kurz pravidelněji, pak jim zpravidla stačilo (a mnohdy to i nadšeně kvitovali), že zvládli písmena a naučili se slabikovat tištěný text. Složitější gramatická pravidla a komplikovanější úkony matematické (násobení, dělení) se naučili jen jednotlivci. Podobně jako u školních dětí nastaly velké problémy s domácí přípravou, pro kterou nebyly v romských obydlích vůbec podmínky: pomůcky se ztrácely a ničily, učebnice a sešity roztrhaly děti. S naprostým nezájmem a nepochopením se pak setkala snaha začlenit do výuky občanskou výchovu (přednášky jako Boj za mír, Budování socialismu v SSSR apod.).³⁷ Malý úspěch kurzů gramotnosti vedl postupně k jejich náhradě jinými formami vzdělávání.

Od šedesátých let se zlepšila povinná docházka romských dětí do školy, takže negramotnost přestávala být tak velkým problémem. V průběhu dalších 10–15 let zvládly mladší generace romských školáků základy psaní, čtení, počítání a naukových předmětů alespoň v rozsahu základní školy. Celková vzdělanostní úroveň romského obyvatelstva přesto za průměrem majority stále výrazně zaostávala.

Otázky „převýchovy“ dospělého romského obyvatelstva nesouvisely podle rodičích se zásad státní politiky vůči jeho jednotlivým skupinám pouze s nedostatečným vzděláním. Celkový způsob života většiny romských rodin neodpovídal dobovému ideálu „uvědomělého socialistického člověka“. Jednou z metod převýchovného procesu se měl stát příklad a praktické působení romských aktivistů mezi „nepřízpůsobivými“ spoluobčany. V březnu 1952 vypracovalo Ministerstvo vnitra směrnici č. 13, nazvanou Úprava poměrů osob cikánského původu, v níž se podrobněji osvětlovaly zejména výchovné postupy, které měly národní výbory vůči Romům uplatňovat.³⁸ V průběhu roku pak vyzvalo krajské národní výbory, aby vytipovaly vzorné romské pracovníky, členy KSČ, a vyslaly je na celostátní školení pro romské instruktory. Ti pak procházeli krátkodobými kurzy (zpravidla týdenními až dvoutýdenními) v školicích centrech politických škol KSČ (Hořín u Mělníka, Hukvaldy u Ostravy aj.). V nich byli poučeni o zásadách tzv. stalinské národnostní politiky, v jednotlivých přednáškách pak vyslechli základní informace o historii Romů, o právech a povinnostech obyvatel ČSR, o významu vzdělání a péče o jednotlivé skupiny romského obyvatelstva, o formách kulturně osvětové práce mezi nimi apod. Tato školení se každoročně pravidelně opakovala a okruh přednášené látky se rozšiřoval o různá politická témata i praktické návody pro převýchovnou práci mezi Romy.

Jedno z takových celostátních setkání romských aktivistů organizovalo Ministerstvo kultury pod vedením velmi agilní pracovnice Evy Bacíkové (zabývala se romskou otázkou od počátku padesátých let, původně na Ministerstvu informací a osvěty) ve dnech 10.–24. 5. 1954 v Hoříně.³⁹ Podle plánu se ho mělo zúčastnit celkem třicet instruktorů z míst největšího soustředění romského obyvatelstva, pět míst bylo rezervováno pro Romy ze Slovenska. Úroveň frekventantů byla dost rozdílná, podle Bacíkové právě ty kraje, které nejvíce potřebovaly poučení, význam školení podcenily (kritizovala zejména KNV Karlovy Vary, odkud se nedostavil nikdo).

³⁷ Tamtéž. Podrobněji viz Pavelčíková, N.: K problematice vývoje vzdělanostní úrovně romského etnika v českých zemích v letech 1950–1990. In: Formování multikulturní společnosti v podmínkách ČR a v zemích střední Evropy. SÚ SZM Opava, Středisko Rady Evropy, Praha 2000, s. 235–242.

³⁸ SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 36, arch. j. 289.

³⁹ SÚA, f. Ministerstvo kultury, k. 231, inv. č. 352. V dalším textu zmiňovaný Andrej Giňa zřejmě není totožný s dnešním známým romským aktivistou, pocházel však z téhož rodu.

Vedle spíše pasivních zástupců z Ostravska, Olomoucka a Ústí nad Labem vynikl zejména 18letý učeň z Dobříství u Rokycan Andrej Giňa. V té době právě podával přihlášku na státní konzervatoř v Praze, organizátoři kurzu mu přislíbili pomoc při studiích. Velmi se osvědčili také mladí pracovníci Kalay a Kaleja z Jihlavy, Štefan Tula z Brna a hudebníci Michal Cina a Josef Duna z Hradce Králové. Z Pardubic přijela učitelka Jana Geryšerová (zřejmě nebyla romského původu, podobně jako další tři z celkových 26 účastníků).

S organizační pomocí Evy Bacíkové vedl čtrnáctidenní kurz absolvent Vyšší pedagogické školy a pracovník KNV v Košicích Karika. Kromě úředníků ministerstev se v programu vystřídal několik odborníků na romskou problematiku, např. znalec romského jazyka dr. Lípa, mladá indoložka Milena Hübschmannová, studentka národopisu Eva Davidová či již zmíněný učitel romských dětí M. Dědič. Profesor K. Plicka se svou spolupracovnicí dr. Rackovou přehráli účastníkům magnetofonový záznam sebraných romských písní, spisovatelé Josef Sekera a Pavel Vranovský (romský novinář) přednesli úryvky ze svých literárních děl o Romech. Při společných večerních besedách promítli organizátoři několik filmů. Debatovalo se také o otázkách řešení romské otázky v ČSR. Účastníci se shodli na tom, že odmítají asimilaci s majoritním obyvatelstvem, nebyli si však jisti tím, zda podporovat rozvoj romského jazyka. Jednoznačně a aktivně však vyjádřili svůj vztah k tradiční romské kultuře: v průběhu školení vytvořili hudební soubor (troje housle, cimbál, basa, kytara), za jehož doprovodu zpívali a tančili, v Mělníku a okolí připravili celkem dvanáct vystoupení. Bacíková, pracovníci ONV i ředitel hořinského střediska Picman hodnotili vzorné chování všech účastníků. V průběhu školení došlo pouze k jednomu menšímu incidentu: dva členové hudební skupiny se večer po předvolebním vystoupení ve Vlněvsi poněkud připili, nebyli schopni hrát a měli nevhodné řeči. Ostatní je tvrdě kritizovali, a dokonce je chtěli vyloučit ze školení, nakonec však přijali jejich sebekritiku. V dalším průběhu kurzu se už nikdo z účastníků k účasti na souběžně probíhající „zábavě“ vyprovokovat nenechal. Když v závěru školení v Hořině pobíhaly po budově školického střediska v podnapilém stavu celou noc polonahé účastnice kurzu prodavaček gramodesek, ignorovali je. Na závěrečném večírku se nepřipojili k opilým frekventantům dalšího školení a pili pouze pivo.

E. Bacíková ve svém hodnocení kurzu zaznamenala ještě další pozoruhodné události. Sedm „nejvyspělejších“ romských aktivistů se zúčastnilo tří besed ve vozovém táboře olašských Romů, který právě pobýval v Mělníku, údajně „pomohli při jejich usazování“ (otázkou je, na jak dlouho). Aktivně přispěli také k úspěchu dvou aktivů pro romské obyvatele Mělníka, jež pořádali zdejší pracovníci ONV.⁴⁰ Všichni pořadatelé se v závěru jednohlasně shodli na tom, že romský kurz byl vůbec nejúspěšnějším školením, jaké se kdy v Hořině konalo.

Nadšení organizátorů školení pro Romy i elán samotných absolventů těchto kurzů při pokusech uplatnit práci aktivistů v praxi však většinou postupně pohasínaly. Záhy se totiž ukázalo, že hlavní sledovaný cíl – totiž působení aktivistů mezi tzv. nepřizpůsobivými romskými rodinami a pomoc při jejich „převýchově“ – naráží často na nepřekonatelné překážky. Ty tkvěly v samé podstatě vztahů mezi jednotlivými skupinami Romů, o nichž jsem se již zmiňovala (viz kapitola 1). Aktivisté především vůbec nebyli schopni proniknout mezi kočovné skupiny, sami měli tradiční zábrany vůči tzv. degešům, takže nemohli zasahovat tam, kde to bylo z hlediska státní politiky nejvíce žádoucí. Vzájemná nedůvěra a nevráživost však panovala i mezi ostatními romskými klany, takže pokusy o působení „kladnými příklady“ končily často spíše odmítáním a posměchem, v horším případě projevy otevřeného nepřátelství. Sami aktivisté pak ztráceli zájem o práci v tzv. cikánských komisích národních výborů či přímo v terénu mezi svými spoluobčany. Takové případy známe např. z Ostravska. Hodnocení dlouhodobějších výsledků práce aktivistů v rámci souhrnných dokumentů o výsledcích státní politiky vůči

⁴⁰ Viz tamtéž.

Romům na konci padesátých let ukázalo, že ani působení těch nejaktivnějších nebylo vždy úspěšné. Např. ve zprávách ÚV KSČ se opakovaně konstatuje, že „důvěrníci se neosvědčili – chtějí osobní výhody, které zneužívají pro získání moci“. To se samozřejmě týkalo pouze jednotlivců, většinou byla příčinou neúspěchu kromě zmiňovaných tradičních překrad nezkušenost, neschopnost se prosadit, aktivisté zůstávali ve svém snažení o vliv na ostatní Romy osamělí a neuměli si získat důvěru.⁴¹

Na druhé straně je třeba říci, že všechny pokusy o aktivizaci části romských předáků a jejich zapojení do procesu „převýchovy“ jejich spoluobčanů nebyly negativní. Tam, kde měl takový „vzorný Cikán“ sám (resp. jeho rodina) přirozenou autoritu, možnost působit spíše na menší kolektiv a prostředky srozumitelnými svým romským spoluobčanům (hudba, mluvené slovo, problémy každodenního života, které sám dobře znal), nacházel zpravidla kladný ohlas. To platí např. o výjimečné skupině moravských romských intelektuálů, jejichž působení se v průběhu padesátých let rozšířilo do dalších oblastí. JUDr. Tomáš Holomek působil jako vojenský prokurátor v Kroměříži a v Brně, takže měl možnost ovlivňovat výchovu romských branců. K práci pro Romy přivedl také své příbuzné ing. Miroslava a Eduarda Holomka, aktivně spolupracoval s komisí KNV Brno pro otázky cikánského obyvatelstva. Jeho jméno a podpis najdeme často také v textech významných dokumentů celostátní povahy.

Totéž platí o učiteli Antonínu Danielovi, který na počátku padesátých let působil na národní škole v Havřicích u Uherského Brodu. Záhy se však stal známým mezi Romy po celé Moravě, když se spolu se svou manželkou účastnil aktivů a besed pořádaných pro ně v centrech jejich usídlení. On sám na nich většinou hovořil o historii Romů a o jejich současném postavení, paní Marie Danielová besedovala se ženami o výchově dětí, vedení domácnosti apod.

Vedle Danielových a některých dalších romských aktivistů se na programu aktivů podíleli také neromští odborníci, nejčastěji spisovatel Josef Sekera, MUDr. Holubec aj. Byly to ovšem jednorázové akce, o něž byl sice mezi romským obyvatelstvem značný zájem, jejich význam a ohlas však nelze přeceňovat. Danielovi a Holomkovi však na druhé straně bezesporu působili jako příklad už svým vzděláním, vystupováním a společenským postavením. Totéž lze říci o dalších z nich. Absolvent brněnské konzervatoře Rudolf Daniel působil jako koncertní mistr Janáčkova divadla, vedl ale v Brně také romský soubor, který úspěšně vystupoval na veřejných koncertech. Jeho jmenovec a blízký příbuzný stejného jména měl za sebou úspěšnou učitelskou dráhu a v první polovině padesátých let dopsal již zmíněný rukopis Housle a kuň,⁴² zachycující mnoho osobních i obecných poznatků o romském etniku.

Několik „cikánských důvěrníků“ údajně pracovalo úspěšně také v dalších okresech Brněnského kraje, na Svitavsku dokonce založili čtyřčlenný „cikánský výbor“, který pravidelně navštěvoval romské rodiny, kontroloval udržování pořádku v bytech, docházku dětí do školy a staral se o práci pěveckého kroužku.⁴³ Pro práci s ostatními spoluobčany romského původu i

⁴¹ SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 36, arch. j. 291. Viz také Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku..., s. 48.

⁴² Daniel, R.: Housle... Autor zřejmě zamýšlel podat tuto práci, v níž se podrobně zabývá romskými tradicemi, historií i vlastními zážitky, jako dizertaci na brněnské univerzitě. To se vzhledem k její netradiční formě a patrně také v důsledku vývoje státní politiky, která začala potlačovat autentické projevy kultury Romů, nepodařilo. R. Daniel dokonce hodlal rukopis zničit, nakonec však souhlasil s jeho předáním příteli, antropologovi PhDr. Janu Pavelčíkovi, který prováděl terénní výzkumy romských komunit. Rukopis patří bezesporu k tomu nejzajímavějšímu, co se kdy v romské literatuře objevilo, skýtá spoustu dosud nevyužitých informací i pro odborníky.

⁴³ MZA Brno, B 124 – KNV Brno, k. 1872/III, inv. č. 1536.

k propagaci mezi majoritou sloužily často uváděné příklady vzorných pracovníků, úderníků, osobností, které se rychle dokázaly orientovat v novém prostředí, dbát na osobní úpravu a čistotu obydlí. KNV Brno např. posílal v roce 1953 na Ministerstvo kultury obálku s fotografiemi několika „vzorných Cikánů“ a jejich bytů. Všechny spojovala dobrá pracovní morálka, aktivní práce v romských souborech nebo práce v občanských aktivech: teprve sedmnáctiletá Maryška Štefanová vedla kurz pro negramotné mládežníky, Koloman Pešta spolupracoval v souboru při Osvětové besedě Brna III, u úderníka Štefana Holuba zdůrazňovala zpráva jeho moderně zařízený, vzorně uklizený byt.⁴⁴ Podobné zprávy o rychle se přizpůsobujících reprezentantech romských komunit přicházely i z oblastí Ostravska, Rokycanska, Litovelska a dalších.

V první polovině padesátých let se zájem o způsoby řešení romské otázky odrážel v poměrně intenzivní snaze některých ústředních orgánů i regionálních institucí hledat různé netradiční postupy a metody. Na Ministerstvu kultury se o to v těchto letech pokoušela hlavně již zmiňovaná Eva Bacíková. Např. v listopadu 1953 zajela služebně na Slovensko, aby poznala tradiční romskou kulturu a blíže se seznámila se životem Romů v jejich původním prostředí. Ze své cesty do okresu Moldava si přivezla zajímavé poznatky. Poznala tu prostředí osad maďarských Romů, žijících na poměrně slušné sociální úrovni, ve vzorně upravených, i když skromných obydlích. Zdejší Romové jí imponovali schopností hájit své zájmy, hrdostí na svůj původ a kulturu, vzájemnou spoluprací, organizací života a samosprávy osad. Zaznamenala také, že děti chodí řádně do školy a mají dobrý prospěch. Na druhé straně byla ovšem otřesena bídým způsobem života v „cikánských táborech“ Štos, Moldava a Vyšný Medzev. Zjistila, že jejich obyvatelé byli do těchto lesních táborů vyhnáni v letech druhé světové války a majoritní úřady jim dosud nepovolily návrat. Nejhorší situaci však zjistila ve starší osadě u Miklušovců, sestávající vesměs ze zemljanek a plně špinavých a nemocných dětí. Všichni dospělí obyvatelé byli negramotní, zcela otupělí. Ve vesnici a na ONV v Moldavě pak zjistila, že místní „bílí“ obyvatelé v osadě nikdy nebyli, Romy považují za lidojedy a nebezpečné násilníky, odmítají se stýkat i s reprezentanty „vyspělejších“ osad. Výsledkem její návštěvy byla jednak snaha vyburcovat pracovníky Povereníctva kultury v Bratislavě, aby tuto situaci řešili, jednak návrhy na některá zásadní opatření celostátního charakteru. Po návratu si vyžádala také materiály o tzv. moldavském procesu z dob první republiky, aby lépe pochopila situaci v těch výchozích slovenských lokalitách, kde žili Romové na nejbídnější sociální úrovni.⁴⁵

V dalších letech jezdila po českých krajích, snažila se pomáhat romským souborům (i když činnost samostatných „cikánských“ souborů a kroužků nebyla v té době oficiálně příliš vítána a zájemcům se doporučovala účast v majoritních souborech, v soutěžích STM apod.). Jednala se zástupci místních orgánů, prosazovala zájmy a potřeby romských komunit, do nichž pronikala prostřednictvím přátel, které získala při organizaci kurzů pro mladé romské aktivisty. Úspěšné akce jednotlivých regionálních pracovníků propagovala prostřednictvím tisku, zpravodajského filmu apod.

Snahy Bacíkové a jejích přátel ovšem vyznívaly naprázdno. Sama v souhrnné zprávě z května 1955 konstatovala, že v řešení tzv. cikánské otázky se celkem nic nezměnilo, kromě KNV Ostrava (zpočátku také Plzeň) se jí v krajích nikdo soustavně nezabývá. Směrnice Ministerstva vnitra z počátků padesátých let se neplní vůbec nebo jen zcela formálně. Ani snaha aktivizovat ÚV KSČ podle ní nebyla úspěšná.⁴⁶ Podobně marné bylo i úsilí celé řady obětavých

⁴⁴ Tamtéž, k. 1443/III, inv. č. 1327.

⁴⁵ SÚA, f. Ministerstvo kultury, k. 231, inv. č. 352. V tzv. moldavském procesu byla v roce 1929 obviněna skupina zdejších Romů z několika vražd a lidojedství, to jim však nebylo prokázáno. Podrobněji o tom viz naposled Sommer, K.: Konflikt rozumu a střet rozdílných kulturních vzorů. In: Milý Bore..., s. 245–257.

⁴⁶ Tamtéž, dále též f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 36, arch. j. 290, 294.

úředníků i dobrovolných funkcionářů národních výborů a některých společenských organizací (zejména Svaz žen a Čs. červený kříž), kteří se účastnili návštěv v romských rodinách a snažili se napomoci jejich rychlejší orientaci v novém prostředí. V první polovině padesátých let ještě neexistovala žádná jednotná koncepce státní politiky vůči romskému obyvatelstvu, migrace probíhaly živelně, pro nové příchozí se nedařilo zajistit základní sociální podmínky. Úředníci Ministerstva kultury ani národních výborů neměli pravomoci, peníze ani dostatek možností tuto situaci řešit. Např. v Brně se v polovině padesátých let pokusili vybudovat na Pekařské ulici tzv. Cikánskou osvětovou jizbu, která se ovšem podle názoru samotných úředníků KNV stala spíše profanací myšlenky na „převýchovu a kulturní život Cikánů“. Nevyhovovala prostoro-rově ani vnitřní úpravou, nefungovalo tu hygienické zázemí, po léta se tu místní Romové scházeli v nedůstojném prostředí. Ženy se učily v kurzech číst, mladí chlapci hráli šachy. Člen pléna KNV Eduard Pavlus navrhoval, aby se středisko přestěhovalo do větších a lépe vybavených prostor, jeho návrhy však nedokázal nikdo realizovat: chyběly peníze i kompetence, v Brně údajně nebylo možno vhodnější místnosti najít. Teprve koncem roku 1957 se podařilo prosadit alespoň drobné opravy.⁴⁷

⁴⁷ MZA Brno, B 124 – KNV, k. 1443/III., inv. č. 1327.

4 Zrod a realizace komunistické koncepce asimilace Romů

Ve druhé polovině padesátých let se vytvořila pro romské obyvatelstvo nová situace. Komunistický režim dokončoval budování svých základních struktur a natolik se upevnil, že mohl věnovat pozornost dořešení otázek, které se dosud vyvíjely živelně, bez jasné koncepce. Blížil se XI. sjezd KSČ a vedení strany a státu připravovalo oficiální vyhlášení nové ústavy, které mělo dokumentovat, že v zemi byly dobudovány socialistické vztahy, založené na rovnosti všech obyvatel státu a jejich uvědoměném přijímání komunistické ideologie.

Do tohoto schématu se nehodily početné skupiny romského obyvatelstva, žijící na okraji společnosti na nejnižší sociální úrovni, zčásti dosud kočovné nebo bez stálého a trvalého bydliště, nezapojené do pracovního procesu, vykazující vysokou negramotnost a další rysy neodpovídající modelu „občana socialistického státu“. Představy z počátku padesátých let o rychlém a samovolném přizpůsobení Romů majoritní společnosti se ukázaly jako zcela nereálné. S přílivem dalších vln imigrantů se naopak situace stále komplikovala, mnohdy se vracely problémy s jejich evidencí, ubytováním, zařazováním do práce, kontrolou školní docházky dětí apod. Narůstaly stížnosti regionálních institucí i jednotlivých občanů na chování některých romských rodin i celých skupin: na žebrotu, prostituci, špatné hygienické poměry v bytech a v okolí romských sídel, projevy kriminálního, resp. „protispolečenského“ chování. Z Ostravska, Brněnska, ze severních Čech přicházely zprávy o krvavých rvačkách mezi Romy v hostincích a na ulicích.

Největší odpor vzbuzovaly jako vždy skupiny kočovných Romů, které se stále volně pohybovaly po celém území státu, živily se překupnictvím, které doplňovaly kapesními a bytovými krádežemi. V roce 1957 byla v Litoměřicích zadržena 40členná skupina kočovných Romů, jejíž příslušníci se přiznali ke 250 krádežím. Na Děčínsku se rozšířila fáma obviňující „cikány“ z vraždy pracovníka Teplických strojíren Jiřího Kolenatého, otce tří dětí. Jako odvetu vyvolala skupina majoritních obyvatel pogrom proti skupině kočovných Romů, kteří procházeli územím okresu a podle zprávy je odtud „vymlátila“.¹

Jednorázové pokusy o usazení kočovných skupin (odkup koní, kontroly, vykazování z míst dočasného pobytu) se zcela míjely účinkem. Zkušenosti z Ostravska, Brněnska i dalších krajů českých zemí ukazovaly, že olašské „tlupy“ vždy dokážou uniknout postihu rychlým přemísťováním z místa na místo, za odebrané koně si opatří nové a pokračují ve svém tradičním způsobu života. Většina stížností končila voláním po mnohem tvrdším postupu úřadů a Veřejné bezpečnosti vůči těm, kdo narušují veřejný pořádek, obsahovala návrhy na internaci, odebírání dětí, rozptyl rodin, přísný dohled nad jejich usazením apod.²

4.1 Zásady nové státní politiky vůči Romům

Vážnou situací v oblasti romské problematiky se už v roce 1956 začaly zabývat krajské orgány i ústřední výbor Komunistické strany. Ministerstvo vnitra vypracovalo a v březnu téhož roku předalo Ministerstvu práce a sociálních věcí Situační zprávu o cikánské otázce v ČSR,

¹ SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 36, arch. j. 283. O dalším průběhu vyšetřování se zpráva nezmiňuje.

² Tamtéž, k. 1872/III. SÚA, f. Úřad předsednictva vlády, k. 1625, inv. č. 4676. Viz též Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku..., s. 56–59 aj.

podle níž nebylo možno bez trvalého usazení Romů a jejich zařazení do práce dosáhnout nápravy v řešení jejich negramotnosti, sociálního postavení a zdravotního stavu. Představitelé KSČ i státu dospívali k názoru, že je nutno jednoznačně zformulovat jednotnou koncepci řešení „cikánské otázky“ a důsledně trvat na jejím striktním dodržování. V průběhu diskusí se stále výrazněji prosazovaly názory na výlučnou roli státu a jeho orgánů při řešení tzv. cikánské otázky, na nutnost tvrdého postupu vůči „nepřizpůsobivým skupinám“ Romů, prováděného převážně represivními metodami.

V průběhu roku 1957 pokračovaly porady o řešení „cikánské otázky“ intenzivně na úrovni jednotlivých krajů i ústředních institucí. V srpnu odevzdalo Ministerstvo vnitra ideologickému oddělení ÚV KSČ rozsáhlý elaborát, obsahující celkem 40 příloh, v němž znovu uvádělo řadu negativních zpráv o situaci romského obyvatelstva v ČSR i návrhy na její řešení. Mimo jiné se v něm zřejmě poprvé objevuje doporučení využít příkladu Sovětského svazu, kde bylo výnosem prezidia Nejvyššího sovětu č. 450 z 5. 10. 1956 zakázáno kočování a bezpracná potulka pod trestem pěti let nucené práce. Rady ministrů jednotlivých republik dostaly za úkol zajistit usazení všech romských obyvatel a zabezpečit jejich sociální i kulturní potřeby. Podle zprávy MV vedla tato opatření k rychlé nápravě způsobu života Romů v SSSR, a proto ministerští úředníci doporučují zvolit u nás podobný postup. V listopadu 1957 se Ministerstvo vnitra obrátilo se žádostí o podrobnější zprávu o opatřeních sovětských orgánů přímo na československého velvyslance v Moskvě. Ke zprávám pro ÚV KSČ poté přiložilo také vyjádření vedoucího svého právního odboru Mlynáře, který potvrdil, že na základě stávajícího zákonodárství ČSR nelze situaci řešit.³

Rozsáhlejší rozbor sovětského postupu při řešení „cikánské otázky“ si pořizovaly i další ústřední orgány. Najdeme jej např. v tajných svazcích úřadu předsednictva vlády, který si kromě překladu nařízení prezidia Nejvyššího sovětu nechal dodat také opis hesla „Cikáni v SSSR“ ze sovětské encyklopedie z roku 1934. Jeho obsah byl věnován převážně vychvalování těch opatření sovětské vlády, která zaváděla ve druhé polovině dvacátých let, aby podpořila usazování Romů a rozvoj jejich kultury (přidělování půdy, zapojení do kolchozů a výrobních družstev, školství, divadlo, spolková a vydavatelská činnost). Text však zároveň už naznačoval i výrazné meze této podpory, např. likvidaci Všesvazového svazu Cikánů v roce 1928 (údajně do něj pronikly „sociálně cizí prvky“), a zejména snahu omezit vliv tradičních romských struktur, jejichž představitelé se snažili udržovat vztahy vzájemné vnitřní soudržnosti původních komunit.⁴ (Sovětské orgány je začaly označovat za „cikánské kulaky [...], kteří udržovali v úplném poddanství cikánskou chudinu“, a záhy proti nim vyvinuly stejně ostrou diskriminaci jako proti „třídním nepřátelům“ z řad majority.)

Po vyhodnocení všech těchto podkladů dospělo ideologické oddělení ÚV KSČ k závěru, že v průběhu „praktického řešení stalinské národnostní politiky“ se postoj sovětských orgánů k romskému obyvatelstvu výrazně změnil. Nebylo považováno za svébytnou národnost, neboť jeho velká část neprokázala kladný postoj k sovětskému zřízení a nedokázala se vyrovnat s majoritou.

Podle zjištění zahraničního odboru uplatňovalo v té době benevolentnější postup v otázce národnosti a práv Romů na vlastní kulturu ze zemí sovětského bloku pouze Maďar-

³ SÚA, f. ÚV KSČ, 02/2 – Politické byro, sv. 172, arch. j. 234.

⁴ SÚA, f. Úřad předsednictva vlády, taj. spisy, 4. sv., k. 1625.

sko, kde se stále ještě uvažovalo o toleranci romských kulturních organizací, rozvoje školství a kultury.⁵

Rozhodující obrat státní politiky vůči romskému obyvatelstvu vyhlásilo politické byro ÚV KSČ v usnesení z 8. 4. 1958 „o práci mezi cikánským obyvatelstvem v ČSR“. Je v něm jednoznačně potvrzeno, že Romy nelze považovat za svébytnou národnostní skupinu, ale za „sociálně a kulturně zaostalé obyvatelstvo vyznačující se charakteristickými rysy způsobu života“. Pokusy některých osvětových pracovníků zakládat cikánské školy, vytvářet spisovný romský jazyk a literaturu byly striktně odmítnuty s odůvodněním, že „dosavadní zkušenosti ukazují, že uskutečnění podobných snah zpomalilo proces převýchovy Cikánů, posílilo by nežádoucí izolaci [...] od života ostatních pracujících, napomáhalo konzervovat starý, primitivní způsob cikánského života“.⁶ Závaznou směrnicí pro všechny podřízené orgány decizní sféry se stal proces ústředně řízené asimilace romského obyvatelstva, která měla postupně vést k likvidaci jeho „zaostalého způsobu života“ a k úplnému splynutí s makrosocietou. Prostředky k dosažení tohoto cíle měly zcela eliminovat dosavadní živelnost a neujasněnost cílů, pro soustavné a jednotné úsilí všech složek decizní sféry vytyčilo usnesení základní zásady dalšího postupu.

Veškeré romské obyvatelstvo bylo podle způsobu života rozděleno do tří skupin (dikcí dobového materiálu):

- usedlí Cikáni, kteří byli trvale zaměstnáni, měli stálé bydliště, dosáhli kulturní úrovně ostatního obyvatelstva. Mnozí z nich byli vzornými pracovníky, aktivními členy KSČ, NV či organizací NF. Žili rozptýleně mezi ostatním obyvatelstvem a nepotřebovali zvláštní péči.
- Cikáni polousedlí tvořili nejpočetnější skupinu. Často měnili bydliště a pracoviště, měli vysokou absenci, z převážné části byli negramotní, žili na „velmi nízkém stupni kulturní úrovně“.
- Cikáni kočovní (potulní) se toulali z místa na místo, vyhýbali se poctivé práci a živili se většinou nekalým způsobem. Převážně byli nekulturní a negramotní, z řad veřejnosti na ně bylo nejvíce stížností.

Soustředit se bylo nutno převážně na převýchovu Cikánů polousedlých a kočovních.⁷ Hlavním prostředkem mělo být jejich trvalé usídlení a zařazení do pracovního procesu. Povinností příslušných odborů pracovních sil bylo vést přesnou evidenci pracujících, závody neměly povolovat bezdůvodné rozvázání pracovního poměru, ale naopak vytvářet pro romské pracovníky vhodné pracovní prostředí, zařazovat je do pracovních kolektivů a ROH, organizovat kurzy pro negramotné. Školy měly vést evidenci docházky dětí. Pracovníci NV spolu se zaměstnavateli byli povinni postarat se také o vhodné ubytování romských rodin. Péči o zlepšení zdravotního stavu romského obyvatelstva a hygienických podmínek měla převzít zdravotnická střediska, která měla zajistit pravidelné návštěvy v romských osadách a čtvrtích.

Dalším významným prostředkem převýchovy měl být boj proti vzrůstající kriminalitě, eliminace prostituce a zlepšení podmínek v nápravných zařízeních. V usnesení se dále zdůrazňuje, že k okamžitému zajištění tohoto postupu bude třeba přijmout některá zvláštní přechodná

⁵ SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 36, arch. j. 289, 294. Právě příklad Maďarska zřejmě inspiroval podobné návrhy slovenských aktivistů, viz pozn. 2 kap. 1. Podrobněji viz též Pavelčíková, N.: K problematice vývoje..., s. 236.

⁶ SÚA, f. ÚV KSČ, 02/2 – Politické byro, sv. 172, arch. j. 234. Podrobněji viz Jurová, A.: Vývoj rómskej problematiky..., s. 52–54.

⁷ ZA Opava, KV KSČ Ostrava, zasedání předsednictva 24. 8. 1958.

opatření. Úkolem všech složek decizní sféry pak bylo přesvědčit Romy, že charakter změn není diskriminační.⁸

V květnu 1958 byly s usnesením politického byra dopisem seznámeny krajské orgány, které měly zajistit jeho projednání na své úrovni i v orgánech ONV a MNV v oblasti své působnosti. Zároveň dostaly za úkol zajistit vyslání delegace v čele s náměstkyní na chystanou celostátní poradě o práci mezi cikánským obyvatelstvem. Představitelé KSČ je upozorňovali, že hlavní zodpovědnost za plnění celostátních zásad práce s Romy ponese národní výbory (samozřejmě ve spolupráci s orgány KSČ) a dávali jim za úkol ustavit již v této fázi při KNV státní komisi pro péči o převýchovu cikánského obyvatelstva. Na celostátní poradě (kvůli zaneprázdněnosti ministra Kopeckého byla z května přeložena až na podzim) vysílaly jednotlivé kraje kromě svých náměstků, příp. dalších úředníků, také známé reprezentanty Romů: Gottwaldovský kraj zastupoval ing. Miroslav Holomek, v té době pracovník OV KSČ, za Košice byl pozván JUDr. Gustav Karika, za Karlovy Vary Elena Lacková, romští zástupci přijeli také z Prahy a z Bratislavy. Ostravu reprezentovala učitelka Zdeňka Půčková, za státní orgány nemohla chybět již zmiňovaná Eva Bacíková. O názorech těchto osobností na připravovanou koncepci se z dostupných pramenů bohužel nic nedozvíme. Můžeme však předpokládat, že v této etapě se v tom, co přinese, patrně ještě příliš neorientovali a spíše vyčkávali na další stanoviska ústředních orgánů.

Na podzim 1958 proběhly v jednotlivých krajích průzkumy, které měly konkretizovat výsledky kulturněvýchovné práce mezi romským obyvatelstvem v regionech. Na ústřední úrovni se v rámci resortu školství vytvořila skupina odborníků, kteří s touto prací už měli určité zkušenosti. Z jejich iniciativy pak vydal Osvetový ústav v Bratislavě poměrně obsáhlou brožuru, zahrnující kromě praktických poznatků z práce v terénu také údaje o historii Romů a charakteristiku jejich mentality. Cílem bylo zřejmě poskytnout odpovědným pracovníkům základní vědomosti, dát jim metodický návod pro organizaci jednotlivých forem a postupů výchovné práce.

Reakce na text brožury však ukázala, že ani v řadách odborníků nejsou názory na romskou problematiku a způsoby jejího řešení jednotné. Ostře na její závěry reagoval např. pracovník Ústavu pro jazyk český ČSAV Jiří Lípa, jednoznačný zastánce názoru, že „cikánská otázka je problémem sociálním, nikoliv národnostním“. Již dříve odmítal „romantické, demagogické snahy“ o prosazování romštiny, kterou považoval za primitivní, upozorňoval na „fetišizaci“ romského folkloru.⁹ Brožuru vytýkal nesprávná východiska, závislá na údajně „bezcené“ práci Z. Jamnické-Šmerglové o dějinách Romů, a varoval před přeceňováním role „uvědomělých Cikánů“. Podle něj přijímá naprostá většina z nich způsob života majority jen z přinucení. Jakoukoliv snahu o svébytnost Romů považoval za utopii, požadoval analýzu faktů, bez níž není podle něj možno ani předcházející společenské řády obviňovat z diskriminace Romů. Jeho názory v podstatě obhajovaly ostrý asimilační kurs státních orgánů a byly v příkrém rozporu s nedávno ještě tolerovanými postoji některých odborníků i romských představitelů, kteří uvažovali o prosazení svébytnosti Romů jako národnostní skupiny. Ve druhé polovině padesátých let se ovšem podobné snahy objevovaly už jen zřídka.

Zřejmě posledním zajímavým návrhem podobného zaměření, prosazujícím zejména účast romské reprezentace na procesu rozvoje její kultury, byl dopis slovenského romského aktivisty Antona Facuny, zaslaný v prosinci 1957 ÚV KSČ a vládě. Facuna v něm navrhuje a

⁸ Tamtéž. Dále např. MZA Brno, B 124- KNV Brno, k. 2/III, inv. č. 200.

⁹ SÚA, f. Úřad předsednictva vlády, k. 1625, inv. č. 4676. Obsah brožury viz Jurová, A.: Vývoj rómskej problematiky..., s. 54–55.

podrobně zdůvodňuje vytvoření Svazu československých Cikánů (návrh obsahuje i jednotlivé články jeho budoucích stanov) a schválení jeho čtrnáctidenníku pod názvem Nový den (Nevo díves).¹⁰

Odmítavý postoj ústředních institucí k pokusům o podporu specifík romské kultury se týkal také individuálního přístupu k řešení školské výuky a výchovy dětí, které v padesátých letech prosazovali pedagogové Zdeňka Půčková či Miroslav Dědič. Ostravské a pardubické vyrovnávací třídy i někdejší květušínská internátní škola (později umístěná v Dobré Vodě) byly v letech 1958–1960 zrušeny. Stalo se tak na základě směrnice č. 110 o výchově a vzdělávání romských dětí, kterou vydalo Ministerstvo školství v září 1958. Podle ní sice mohly na základních školách přechodně vznikat také samostatné třídy pro „zanedbané a obtížně vychovatelné cikánské žáky“, ale jen podle uznaných všeobecných pravidel a osnov. Ty připouštěly kromě pravidelné a včasné návštěvy všeobecně vzdělávací školy, umístování dětí do mateřských škol a družin mládeže, zaměřených na organizaci jejich volného času i možnost zařazování romských dětí do domovů mládeže a zvláštních škol. V samostatném oddíle se zabývaly také rozmišťováním mládeže po absolvování povinné školní docházky do zaměstnání.¹¹

4.2 Zákon č. 74/1958 a následující soupis romského obyvatelstva

Vlastní realizace asimilačního projektu komunistického režimu předpokládala vyhlášení rozhodujícího právního aktu, jehož přípravou se zabývala legislativa v průběhu roku 1958. Předem bylo nutno „teoreticky“ připravit také pracovníky decizní sféry, kteří se na jeho praktickém provedení měli podílet.

Koncem října 1958 pro ně ideologické oddělení ÚV KSČ uspořádalo celostátní aktiv o „otázkách převýchovy cikánského obyvatelstva“, na němž přednesl rozsáhlý referát vedoucí odboru osvěty a státní propagace Zdeněk Buřival. Vyjadřoval v něm spíše ideologická a politická stanoviska, i když se pokoušel také o reflexi některých historických, resp. etnologických problémů. Pozoruhodné je např. jeho prohlášení, že Romové sice pocházejí z Indie, ale „s pravostí je dnes už nic nepojí“, žijí rozptýleně na celém území státu, a podle usnesení ÚV KSČ proto nemohou u nás tvořit národnost. Cikánština je podle něj změtí roztržštěných dialektů, pokud bychom připustili vytvoření její spisovné podoby, musela by se jim „vnucovat jako uměle vytvořený jazyk“. Buřival se také pokoušel vysvětlit, proč v SSSR ztroskotal pokus uznat svébytnost Romů. Kromě snahy o rozvoj kultury jim totiž sovětská vláda nabídla také přidělení půdy a vytvoření samostatných kolchozů, oni však ani za dvacet let nezanechali svého potulného života. Proto nezbylo, než jim jeho změnu vnutit usnesením shora, a to již zmíněným výnosem Nejvyššího sovětu z roku 1956. Československý zákon z roku 1927 byl podle Buřivala pro Romy diskriminační, izoloval je od ostatní společnosti. Tvrdil, že pokud se projeví tendence srovnávat jej s připravovaným zákonem o zákazu kočování, je třeba argumentovat tím, že komunistický režim je naopak chce zapojit do života ostatní společnosti. Ten kromě toho ne-

¹⁰ SÚA, f. Úřad předsednictva vlády, k. 1625, inv. č. 4676. Tamtéž, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 36, arch. j. 291. Facunův návrh nebyl zcela ojedinělý, v téže době přicházely ústředním slovenským orgánům rezoluce z aktivů (Bardějov, Bratislava), na nichž představitelé romské inteligence prosazovali např. vyučování v romštině. J. Lípa si ovšem byl vědom toho, že alespoň z praktických důvodů může být pro odpovědné pracovníky decizní sféry znalost romštiny užitečná. Zřejmě proto napsal Příručku cikánštiny, kterou v roce 1963 vydalo MŠK.

¹¹ SÚA, f. Ministerstvo práce a sociálních věcí, k. 151. Jurová, A.: Rómska problematika..., 3. časť, dok. č. 203, s. 513–517. Zajímavé je, že ve zprávě o kulturně výchovné činnosti mezi Cikány v letech 1959–1960, předložené později ideologickému oddělení ÚV KSČ, se hovoří o tom, že v Ostravě a v Pardubicích nesprávně pochopili směrnice MŠ a „cikánské třídy překotně zrušili“. Viz SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 36, arch. j. 290.

měl být zaměřen pouze proti Romům, ale má zakázat potulný způsob života obecně. V další části svého vystoupení se Z. Buřival zabýval rozdělením Romů do tří skupin, jak je vydělil dokument ÚV KSČ. Podrobněji rozebral zejména pojmy „polokočovní“ a „kočovní“. U posledně jmenovaných vysvětlil, že jsou to u nás skupiny tzv. olašských Romů, kteří hovoří dialektem odlišným od ostatních, kočují ve vozech a v současné době se zabývají zejména překupnictvím, resp. nelegálními, parazitními způsoby obživy. Nepracují a na jejich způsobu život není nic romantického. Připravovaný zákon měl být namířen zejména proti nim.¹²

4.2.1 Povinná sedentarizace kočujících osob

Zákon č. 74/1958 Sb. ze dne 17. 10. 1958 o trvalém usídlení kočujících osob byl po schválení Národním shromážděním počátkem listopadu zveřejněn. Obsahoval pět paragrafů, které měly určovat jeho rámeček: v prvním se zdůrazňovalo, že národní výbory jsou povinny poskytnout dosud kočujícím osobám všestrannou pomoc, aby mohly přejít k usedlému způsobu života, zejména tedy vhodné trvalé zaměstnání a ubytování. Mají na ně soustavně působit výchovnými prostředky, aby se stali řádně pracujícími občany. V paragrafu 2 se vymezuje pojem „kočovný způsob života“: vede jej ten, kdo se ve skupinách či jednotlivě toulá z místa na místo, vyhýbá se poctivé práci a živí se nekalým způsobem, a to i tehdy, je-li v nějaké obci hlášen k trvalému pobytu. Klíčový, třetí paragraf stanoví, že pokud někdo přes poskytnutou pomoc setrvá při kočovném způsobu života, bude potrestán odnětím svobody na dobu šesti měsíců až tří let. Ministerstvo vnitra se pověřuje (paragraf 4), aby po dohodě s ostatními resorty vydalo předpisy k provedení zákona, jehož účinnost (paragraf 5) nabývá platnosti dnem vyhlášení.¹³

Už samotné znění zákona nás nenechává na pochybách, že měl protiústavní charakter. I když se v něm výslovně neuváděli Romové jako cílová skupina, znovu de facto proti nim (a proti mnohem méně početné skupině neromských provozovatelů tzv. kočovných živností) zaváděl výjimečné zákonodárství. Omezoval svobodnou volbu pobytu a pohyb početné skupiny obyvatel, čímž zasahoval do jednoho z jejich základních občanských práv. Tuto skupinu navíc vymezoval velmi vágním způsobem, dále pak zpochybněným v prováděcích předpisech. V zákonu se totiž vůbec nehovoří o tzv. polokočovných Cikánech, na které se charakteristika uvedená v paragrafu 2 v žádném případě nemohla vztahovat. Ministerstvo vnitra přitom již v průběhu roku 1958 vymezilo rozsah osob, jichž se měl zákon týkat, mnohem širěji a svým dopisem (čj. Sv 05576/40-5) s tímto návrhem seznámilo všechny národní výbory. Podle něj se měl zákaz volného pohybu týkat také osob, které sice mají trvalé bydliště, ale zčásti se živí nekalým způsobem, resp. nemají trvalé zaměstnání. (V dalším bodě k nim byly přiřazeny např. osoby zabývající se ambulantním prodejem či živnostmi, např. deštníkářstvím, brusičstvím, kotlářstvím apod., aniž by vlastnili příslušné povolení.) V následujícím textu se pak dokonce uvádí, že pokud směrnice nestanoví jinak, je třeba pojmy „kočovníci“ a „polokočovníci“ považovat za synonyma. Takové velmi nepřesné a zavádějící vymezení pojmu vedlo k jeho libovolnému výkladu podle momentálních představ a potřeb úředníků, kteří zákon uváděli do praxe. Následně způsobovalo komplikace s častými protesty osob zapsaných do soupisu, s kontrolou jejich způsobu života a případným vyjímáním z působnosti zákona.

Články II a III uváděného dopisu pověřují místní národní výbory, aby ve dnech 15.–28. 9. 1958 provedly ve spolupráci s VB prostřednictvím svých komisí pro práci s cikánským obyvatelstvem předběžný soupis všech kočovníků nad 15 let (nezletilé děti se zapisovaly do údajů o matce) včetně „daktyloskopování“ a kontroly dokladů (event. zapsání do matriky narozených). Po zapsání měli pracovníci NV upozornit kočovníky na jednotlivá ustanovení při-

¹² Tamtéž, arch. j. 291.

¹³ Sbírka zákonů RČS, ročník 1958, Praha 1958, č. 22.

pravovaného zákona a vyzvat je k usídlení v určeném místě (převážně v místě trvalého bydliště) a k nástupu do práce (nabídka pracovních příležitostí měla být dle možností pestřejší). Protože se předpokládaly velké problémy zejména s ubytováním, dopis zároveň upozorňoval na možnost řešení prozatímním způsobem. Kočovníkům se např. měli odejmout koně a měli být ponecháni v maríngotce bez možnosti pohybu. Polokočovjícím, kteří by byli zastiženi mimo trvalé bydliště, měly MNV doporučit, aby se dobrovolně vrátili do jeho místa a hlásili se tam o práci. Zároveň ovšem měly osoby zajišťující soupis pořídít na základě soupisových archů vlastní evidenci, zabránit vytváření míst vysoké koncentrace Romů a výsledky předat nadřizeným orgánům. Rozsáhlá závěrečná část dopisu vypočítávala řadu bodů, v nichž měla evidence a důsledná kontrola osob ze soupisu napomáhat převýchovnému procesu. Jasně z ní vyplývá naprosto chybný předpoklad, že zákaz pohybu a další diskriminační opatření povedou k asimilaci a „povznesení“ Romů na úroveň majority.

Jak jsem uvedla, návrh těchto směrnic a z nich vyplývajících opatření měly národní výbory prodiskutovat a vyslovit k nim své připomínky. Pokud lze z dochovaného materiálu soudit, týkaly se připomínky (projednávané pak také v průběhu následujících porad na KNV i v ústředních institucích) převážně formálních a časových záležitostí: např. prodloužení termínu předběžného soupisu, upřesnění odpovědnosti orgánů za jednotlivé akty provádění zákona (aby za vše neodpovídaly pouze NV), nutnosti vydávat vlastní směrnice a pokyny apod. Nikoho z úředníků ani dalších informovaných osob nenapadlo uvažovat o právní stránce vlastního znění předpisů (a pokud ano, neodvážil se tom veřejně mluvit).¹⁴

Další průběh událostí ukázal, že ani organizace nového postupu decizní sféry vůči romskému obyvatelstvu a vymezení kompetencí jednotlivých orgánů nebude probíhat bez komplikací. V listopadu a prosinci 1958 se v úřadu předsednictva vlády konaly celostátní porady, které měly jednak zajistit uvedení zákona do praxe a podat návod pro provádění soupisu, jednak stanovit další úkoly jednotlivých složek decizní sféry spojené s plněním záměrů státní politiky vůči romskému obyvatelstvu.

Dne 20. 11. se porady zúčastnilo několik ministrů a řídil ji místopředseda vlády Václav Kopecký. V závěru přednesl návrh PB ÚV KSČ, aby se o koordinaci úkolů na všech stupních státní správy starala zvláštní komise složená z odborníků na romskou problematiku a zástupců společenských organizací, vytvořená při úřadu předsednictva vlády. Porada se dále zabývala situací v zaměstnanosti Romů a řešením bytové otázky, kterou považovali účastníci vzhledem k vysokým odhadům předběžného soupisu o počtu kočovníků a polokočovníků (cca 45 000) za klíčovou. Zástupci Ministerstva školství a osvěty informovali o ohlasu zákona č. 74/1958 v zahraničí (UNESCO, univerzity v USA, agentura Reuter, NDR aj.) a upozorňovali na nutnost uspořádat tiskovou konferenci, na níž by byli se zněním a smyslem zákona seznámeni zástupci médií. Podrobněji se účastníci porady zabývali také úkoly na úseku školství a likvidace negramotnosti (ta měla být u dospělých Romů odstraněna během dvou až tří let!).

Druhá z porad, konaná 3. 12. 1958, byla označena jako důvěrná a znovu se na ní podrobně rozebíraly a zdůvodňovaly směrnice pro provádění zákona 74/1958. Její závěr vyzněl zcela otevřeně, bez servítků: dali jsme vám možnost žít řádným životem v socialistické společnosti, nyní záleží jen na vás. Dali jsme vám ubytování a práci, odmítáte-li pomocnou ruku a dále kočujete, nezbyvá nám, než vás donutit, abyste ne parazitovali na úkor „pocitivých občanů“.¹⁵

¹⁴ MZA Brno, B 124-KNV Brno, k. 1755/ III, sl. 47/58. ZA Opava, KNV Ostrava, nezpracov. materiál, fasc. 82, čj. 51.

¹⁵ SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 36, arch. j. 281, 284. ZA Opava, KNV Ostrava, nezpracov. materiál, fasc. 82, č. 51.

Na přelomu let 1958 a 1959 se konala série ústředních i krajských porad na úrovni KSČ, KNV i dalších institucí, na nichž se kromě zásad zákona a směrnic k provádění soupisu probíraly i praktické otázky a konkrétní úkoly institucí a regionů. Např. v Brněnském kraji podrobněji probírali výsledky předběžného soupisu, který ukázal, že kromě Romů se zákon bude týkat poměrně vysokého počtu tzv. světských osob, vlastníci licencí pro výkon ambulantských řemesel a jiných aktivit, ale také provádějících tuto činnost bez povolení nebo nad jeho rámec. Členové krajské komise pro otázky cikánského obyvatelstva proto navrhovali, aby byly tyto osoby pojaty do soupisu bez omezení, neboť je to příležitost jejich aktivity zkontrolovat. Při podrobnějším rozboru směrnic MV k soupisu konstatovali, že podle jejich názoru je třeba zahrnout mezi osoby patřící do kategorie kočovníků i ty, které s nimi žijí, event. jejich způsob života podporují. Naopak se vyslovili proti zapisování těch dřívějších kočovníků či polokočovných, kteří se již usadili a žijí „řádným životem“.

Své názory na řešení romské otázky uváděli členové krajské komise i při setkání na počátku ledna 1959. Ředitel zvláštní školy z Brna III např. navrhoval rozptýlit Romů tak, aby v každé vesnici žila jedna rodina, ale připouštěl také možnost vystěhovat všechno romské obyvatelstvo z obvodu zpět na Slovensko. Předseda občanského výboru z téhož obvodu se vyslovil proti možnosti soustředit Romů do uzavřených center (jako to prý v USA dělají s Indiány a jako se o to u nás za II. světové války pokoušeli nacisté) a preferoval jejich převýchovu v duchu socialistické morálky, což měl být úkol dlouhodobý, ale „komunisté zvládnou vše“. Stěžoval si však, že chybí jasný návod a metodické postupy převýchovy, chtěl se např. naučit cikánsky, ale postrádal vhodnou učebnici (konstatoval, že si ji asi bude muset sestavit sám). Poté přítomným nastínil svůj vlastní návrh převýchovy, v němž kladl důraz na individuální přístup k rodinám, nutnost rozšíření komisí národních výborů o větší počet romských aktivistů, podporu vzájemné spolupráce složek veřejné správy a společenských organizací, rozvoj autentické romské kultury apod. Ostatní body jeho plánu se v podstatě shodovaly s projekty státní politiky na likvidaci kočovnictví, negramotnosti a vysoké kriminality Romů. V této souvislosti uváděl jako kladný příklad své vlastní vystoupení na pohřbu příslušníka VB Václava Frieda, který se údajně stal obětí vražedného útoku Roma. Na pohřbu se prý jménem Romů odsuzujících tento čin omluvil, ale zároveň varoval před rozdmýcháváním vášní proti nim: tragédie měla podle něj příčiny psychologické („Cikán je dítě přírody, nedůvěřivý, urážlivý, má špatné zkušenosti s bílými. Když pozná, že to s ním myslíte dobře, přilne k vám celou svou duší a zůstane vám věrným.“). Nakonec zdůraznil, že „je naší povinností chovat se k občanům cikánského původu“ jako starší bratr k mladšímu, psychologicky, s láskou.¹⁶

Vystoupení poslankyně Národního shromáždění Čechové na téže schůzi je přímo symbolem úrovně znalostí majority o Romech, ale také bezbřehé arogance „zástupce lidu“. Informovala totiž přítomné o svém zážitku z předvolební schůze, na níž bylo přítomno také několik Romů. Když se ptala jedné z matek, držící dítě v náručí, jak se jí vede, dostala odpověď, že babička dítěte je ve vězení a ona musí vychovávat děti sama. Soudružka poslankyně na to opáčila, jestli ta její matka nemá něco společného se shora uváděnou vraždou člena SNB. Komisi pak ujistila, že domlouvala přítomným Romům, aby se snažili přesvědčit své soukmenovce, že nemohou vraždit. Podle jejího názoru je „krevní msta u Cikánů vžitá“. Dále s podivem konstatovala, že při rozdávání pozvánek na besedy s občany zjistila, že Romové neumí číst. Ještě pozoruhodnější byla její snaha „pomoci cikánským dětem“ návrhem, abychom je učili tancovat.

¹⁶ MZA Brno, B 124- KNV Brno, k. 55/III, inv. č. 244. Vystoupení předsedy OV dr. Jandy sice oplývá podobně jako u ostatních tehdejších funkcionářů přehnaným optimismem v přesvědčení o účinnosti komunistických plánů převýchovy i značnou mírou paternalistického přístupu, nezapře však poměrně dobrou znalost psychologie a mentality Romů.

Byla prý totiž svědkem toho, že se závistí sledovaly „naše“ děti při vystoupení na inkriminované předvolební schůzi.¹⁷

V krajích Olomouc a Ostrava se funkcionáři zabývali spíše řešením praktických úkolů zejména v oblasti ubytování a zaměstnávání Romů, problémy školní docházky a úrovně dosažených vědomostí romských dětí. Opakovaně se tu kritizovaly tendence školských úřadů zařazovat žáky do zvláštních škol, kam většina romských dětí nepatřila. Příčiny jejich zaostávání nespočívaly podle přítomných učitelů i funkcionářů v oblasti rozumové a mentální, ale v nevhodném sociálním prostředí.¹⁸

Jeden z nejzajímavějších aktivů věnovaných zákazu kočování proběhl v listopadu 1958 v Šilheřovicích na Ostravsku. Představitelé odboru školství a kultury ostravského KNV a zástupci komisi pro práci s cikánským obyvatelstvem (předsedkyní krajské komise byla v té době Z. Půčková) na něj pozvali několik romských aktivistů z jednotlivých okresů, pozvání přijalo také několik zástupců ministerstev. S hlavním referátem vystoupila také nám již dobře známá Eva Bacíková, v té době tajemnice ústřední komise pro práci s cikánským obyvatelstvem. Hodnotila výsledky péče o Romy a obhajovala státní politiku vůči nim i smysl zákona o jejich trvalém usazení. Po jejím vystoupení proběhla rušná debata, již se přítomní romští aktivisté velmi aktivně zúčastnili. Jejich vystoupení je jedním z mála autentických dokladů o tom, jak hodnotili probíhající akty státní politiky představitelé Romů. Reakce na zákon i připravovaný soupis bezpochyby velmi překvapily přítomné zástupce decizní sféry, naštěstí však nezabránili téměř doslovnému zápisu pronesených výroků (ten se ovšem uchoval pouze v materiálech ONV Bílovec!).

Jako první vystoupil zástupce novojičínských Romů Šipoš, který zpochybnil znění i průběh realizace zákona č. 74/1958 a prohlásil, že „v Novém Jičíně neplatí“. Nesouhlasil se zněním hlavního referátu a zdůraznil své přesvědčení, že Romové jsou samostatným národem. Protestoval také proti chystanému rozptylu Romů z míst jejich dosavadního pobytu, což podle něj bude mít za následek, že romské komunity přijdou o své nejvzdělanější představitele. Zároveň však kritizoval romskou inteligenci, která se ve své většině odrodila, stydí se za svůj původ a nesnaží se uchovat kulturu svých předků.

Jeho názor podpořili i ostatní přítomní aktivisté, i když nebyli tak radikálně naladěni a připouštěli, že i oni chtějí „vypěstovat nového, socialistického Cikána“. Jiný novojičínský zástupce (Lacko) představil svou vlastní kategorizaci Romů a prohlásil, že úřady by měly těm „lepší z nich“ dát příležitost, aby mohli získat lépe kvalifikovaná zaměstnání. Kováč z Krnova naopak vyžadoval větší tvrdost proti „špatným Cikánům“. Jan Rác z Kunčiček si stěžoval na nedostatečnou podporu romské kultury a dokládal ji situací jejich souboru: ten nemá místnost pro své zkoušky a nikdo mu nechce pomoci. Usedlý moravský Rom z Místku Murka (podle jména zřejmě pocházel z Uherskobrodsko) uvedl jako základní předpoklad změny způsobu života Romů slušné ubytování a řešení všech sociálních problémů.

¹⁷ Tamtéž. Znepřátelené romské skupiny se sice mezi sebou dostávaly i do krvavých potyček, při nichž mohlo dojít k vážnému zranění zasahujícího policisty (jak jsem dokumentovala i v předcházejícím textu). Známé jsou též případy zabití ženy pro nevěru, resp. střety při výběru sexuálních partnerů, krevní msta je však záležitostí odlišných kulturních okruhů. Ani rodový soud nevyňášel rozsudky smrti, ale vykazoval provinilce z komunity. Ke známějším případům vražd, z nichž byli Romové obviňováni, patří např. tzv. moldavský proces na Slovensku ve dvacátých letech (viz pozn. 43 kap. 3). Závažnější romská kriminalita se vždy týkala především majetkových deliktů, známy jsou např. praktiky kapesních a domovních krádeží, typické pro kočovné romské skupiny.

¹⁸ MZA Brno, B 124-KNV Brno, k. 1872/III, Zápisy komise... 1958–1961. ZA Opava, KNV Ostrava, nezař. mater., fasc. 1316. Tamtéž, KV KSČ Ostrava, jednání předsednictva 24. 8. 1958.

K nejzajímavějším vystoupením v Šilheřovicích patřil příspěvek známého Josefa Stojky z Hlučína, vzorného pracovníka a uznávaného předáka olašských Romů. Zamýšlel se totiž nad záměry státu při řešení romské otázky z hlediska tradičního způsobu života svých předků. Uváděl, že on sám i ostatní „zaostalí kočovníci“ velmi dobře chápou, co sledují úřady sedentarizací, nechtějí to však přijmout a smířit se s tím. Kočovný Rom touží podle něj jen po jednom: „Koníčka – a do světa!“ Kdyby měl k dispozici vlastní domek místo maringotky, možná by po čase uvažoval jinak, ale zatím dává svobodnému způsobu života přednost. Zajímavé je bezesporu i to, že zaměstnanec butovické Tatry Vagay zůstal se svým názorem, že usazení, soupis a rozptyl Romů považuje za správné řešení, mezi svými soukmenovci zcela osamocen.¹⁹

Na všech úrovních se v těchto měsících rozhodovalo také o práci komisí „pro převýchovu občanů cikánského původu“, které měly nadále nést zodpovědnost za řízení procesu asimilace. V regionech se měla jako dříve přenášet hlavně na krajské a okresní národní výbory, každodenní práci v terénu ovšem musely vykonávat místní a obvodní složky tzv. lidosprávy i organizací Národní fronty. Funkce jejich koordinátora byla nakonec v roce 1959 z původně navrhované ústřední komise při předsednictvu vlády přenesena na náměstka ministra školství a kultury, což pochopitelně znamenalo značné omezení kompetencí komise a záhy se ukázalo jako zcela nefunkční.²⁰

V předcházejícím textu jsem se již zmínila o ohlasu zákona č. 74/1958 v zahraničí. Jak reagovaly zmíněné mezinárodní a americké instituce, se bohužel z dosažitelných materiálů nedozvíme. Ideologické oddělení ÚV KSČ si však pořídilo záznam a překlad poměrně rozsáhlé „situační zprávy“ dopisovatele agentury Reuter Michaela Weigalla z 25. 11. 1958.

Autor konstatuje, že „ČSR se snaží získat velkou cikánskou komunitu pro komunismus“. Její vláda vydala zákon o zákazu kočovného způsobu života, plánuje intenzivní dvouletou kampaň alfabetizace Romů a jejich úplné zařazení do práce v průmyslu, stavebnictví a zemědělství. Podle něj žije v Československu usedlým životem asi 50 000 Cikánů, přibližně stejný počet patří mezi polokočovníky (uvádí brusiče, dráteníky; to zřejmě vyčetl z historické literatury, protože drátenictvím se u nás Romové podle svědectví literatury ve větší míře nezaobývali, jinými ambulantními řemesly jen malá část). Asi 20–30 000 i více (opět zřejmě přehnaný odhad) „bloudí bez domova“, nejsou policejně hlášeni, živí se krádežemi koní (sic!), kapesními krádežemi a jinými nelegálními způsoby, žijí ve zchátralých vozech a stanových táborech (!). Dosud na ně vláda apelovala, aby se dobrovolně sžili s „novou socialistickou společností“, uváděný zákon poprvé hovoří o sankcích vůči těm, kdo se vyhýbají poctivé práci nebo žijí „nečestným způsobem“. Zákon je namířen zejména proti skupině Cikánů rumunského původu (termín „vlachika“ nezná), kterých jsou asi 4000 (rozchází se s údajem o kočovnicích!). V dalším textu pak Weigall uvádí konkrétní, podle něj „otřesné“ případy vybydlování bytů a jiného, převážně „zločinného“ jednání, jehož se Romové dopustili. Zdůrazňuje také povinnosti národních výborů přispět k jejich usídlení, uváděné v zákoně.²¹

Kromě toho, že zpráva obsahuje celou řadu nepřesností a nesprávných informací zřejmě získaných z „druhé ruky“, svědčí také o soudobém vztahu západní společnosti, resp. žurnalistiky k otázkám dodržování práv Romů. Zdá se, že ani západního novináře příliš netrápila sku-

¹⁹ ZA Opava, KNV Ostrava II, k. 609, inv. č. 458. Tamtéž, KV KSČ, jednání předsednictva z 24. 8. 1959. SOkA Nový Jičín, ONV Bílovec, k. 902, čj. 1242. Pravopis romských příjmení (zejména nečeského původu) se v dokumentech často liší: např. Vagai – Vagay. Zachovávám jejich „úřední“ podobu, i když je v tomto případě jasné, že psaní s „i“ bylo běžnější.

²⁰ SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 36, arch. j. 290. Komise při MŠK byla už v roce 1962 jako zcela nefunkční rozpuštěna.

²¹ Tamtéž, sv. 37, arch. j. 300.

tečnost, že ČSR řeší tuto otázku protiprávně. Z jeho zprávy spíše prosvítá určitý druh obdivu k radikálnímu řešení, svým způsobem jako by je dával za příklad. V té době ještě nebyla ve světě otázka dodržování lidských práv předmětem diskuse a žádná ze západních zemí do té doby problematiku postavení romského obyvatelstva neřešila.

Zvýšený zájem o zákon jako příklad hodný následování projevily i některé země sovětského bloku: kromě NDR například Maďarsko, jehož ministru vnitra zasílal v lednu 1959 materiály týkající se zákona č. 74/1958 Rudolf Barák. Z průvodního (rusky psaného) dopisu je zřejmé, že maďarský ministr Biszka se blíže zajímal o československé řešení cikánské otázky při své prosincové návštěvě v Praze. Barák jej informoval také o chystaném soupisu romského obyvatelstva a upozorňoval na to, že v souvislosti s ním by se skupiny kočovných Romů z jižního Slovenska mohly pokusit překročit maďarské hranice. Podle Evy Bacíkové Maďary československé řešení „cikánské otázky“ nadchlo, v listopadu 1958 měl do ČSR na několik dnů přijet také zástupce maďarského ministerstva školství a kultury Farkaš, aby se s ním podrobněji seznámil. Přesto se v Maďarsku v této době podobný zákon nerealizoval. Po ČSR a Bulharsku, které zakázaly kočování v roce 1958, použily v dalších letech vůči Romům převážně represivní zákonodárství i další země sovětského bloku. Zákaz kočování vydalo v roce 1964 např. Polsko.²²

4.2.2 Provádění soupisu kočovných a polokočovných Romů v únoru 1959

Jak jsem již uvedla, vlastnímu soupisu předcházela na podzim 1958 tzv. předběžný soupis cikánských osob, prováděný převážně orgány VB (sumarizovaly jej krajské správy bezpečnosti). Kromě celkového počtu kočujících a polokočujících sledoval také jejich věkové rozvrstvení (ovšem ve velmi těžko použitelné stupnici, dělicí dospělí na kategorie 15–30, 30–40 a nad 40 let), používané dopravní prostředky; samostatně zaznamenal i nositele licencí (v té době vesměs „světské“ osoby). Jeho výsledky jsou zajímavé už tím, že se metodicky i ve výsledných číslech do značné míry liší od konečného soupisu z února 1959. Důvodem může být jak odlišný postup, tak i postupné vyjasňování metodických přístupů k uplatnění zákona č. 74/1958 v průběhu dalších měsíců. Abych objasnila závažnější rozdíly mezi oběma sumáři, uvádím nejdříve tabulku, která výsledky předběžného soupisu přehledně dokumentuje:

Tabulka č. 2: Předběžný soupis kočujících a polokočujících Romů z podzimu 1958²³

KS VB	kočující	polokočující	celkem	děti do 15 let	dospělí	vozů + aut a traktorů	počet koní	počet licencí
MS Praha	2	369	371	148	223	26 + 15	1	10
KS Praha	202	1172	1374	651	723	177 + 77	79	55
Liberec	28	993	1021	513	508	9 + 10	1	6
Ústí n. L.	340	6657	6997	3840	3157	25	13	4
K. Vary	68	4196	4264	2058	2206	60 + 1	13	1
Plzeň	54	47	101	53	48	10 + 1	12	1

²² AMV Brno-Kanice, f. A6/2, inv. j. 387 – toulavé osoby. MZA Brno, B 124-KNV Brno, k. 630, inv. č. 661/IV. Podrobněji o situaci v Maďarsku, Polsku a dalších zemích sovětského bloku viz: Guy, W.: *Between Past and Future...*, s. 72–82, 256 ad. Maďaři volili spíše tradiční formy perzekuce a zpřísněnou kontrolu pohybu i způsobu života Romů, v asimilační politice zastávali velmi podobné principy jako ostatní socialistické země.

²³ AMV Brno-Kanice, A 6/2, inv. j. 381 – toulavé osoby, cikáni, opatření proti kočování.

Pardubice	–	508	508	226	282	50 + 28	9	16
Jihlava	35	350	385	192	193	29 + 26	6	13
Č. Buděj.	83	526	609	281	328	46 + 47	4	16
Hradec Kr.	66	147	213	107	106	31 + 4	8	–
Gottwaldov	–	537	537	255	282	35 + 37	4	–
Brno	31	208	239	86	153	32 + 33	2	22
Olomouc	56	263	319	138	181	–	–	–
Ostrava	106	175	281	137	144	55 + 17	2	21
české země	1071	16148	17219	8685	8534	585+296	154	165
ČSR celkem	1686	42672	46016	21697	22618	788+330	372	227

V předběžném soupisu bylo v českých zemích zjištěno celkem 1071 kočovníků (na Slovensku 615), což pravděpodobně neodpovídalo skutečnosti. V podstatě všechny odhady o podílu kočovného obyvatelstva na celkovém počtu Romů v českých zemích po roce 1945 uvádějí 8–10 %, v tomto případě by představovali pouze 6,2 % zapsaných, což ovšem nebyli všichni příslušníci romského etnika v českých zemích.²⁴

Ve srovnání s uváděným počtem kočovníků vyhlíží na první pohled nevěrohodně poměrně vysoký počet vozů a ostatních dopravních prostředků: 585 vozů a 296 ostatních vozidel (aut a traktorů), které bylo zřejmě obtížné zatajit nebo nezaregistrovat. Údaj o počtu motorizovaných dopravních prostředků svědčí mimo jiné také o tom, že k potahu maringotek, resp. obytných vozů se už nepoužívalo výhradně koní. Na druhé straně ovšem z regionálních výzkumů na Ostravsku víme, že olašští Romové se v padesátých letech odmítali koní zbavit (převážná část z nich náležela ke skupině Lovarů, tedy někdejších koňských handlířů).²⁵ To je zřejmě hlavní důvod, proč tento soupis zaznamenává koní stále ještě značný počet: celkem 372. Z přehledu bohužel není zřejmé, jakým způsobem byly vlastně „vozy“ počítány, tedy zda se pod tímto termínem skrývají pouze vozy obytné (včetně maringotek), nebo všechny přívěsné dopravní prostředky. V každém případě by ovšem vzájemný poměr uváděných čísel znamenal, že na jeden vůz připadalo maximálně 1,8 kočovných osob. To je nepravděpodobné, neboť víme, že jedna (někdy i vícegenerační) rodina s vysokým počtem dětí obývala zpravidla jeden vůz. Maringotky vlastnily také rodiny držitelů licencí, kteří se živili brusičstvím, deštníkářstvím a podomním obchodem, i „světští“ majitelé kolotočů a cirkusů. Předběžný soupis kategorií „světských“ neuvádí, omezuje se na počet licencí, jichž mělo být celkem 227. I tento údaj zřejmě skutečný stav podceňuje. Z údajů zjištěných na počátku roku 1959 je zřejmé, že neromští držitelé oprávnění k ambulancím živnostem představovali v českých zemích cca 2600 dospělých osob, tedy celkem asi 23,4 % všech zapsaných. Příslušníci VB je mohli při předběžném soupisu zaznamenávat také jako polousedlé, neboť mnozí z nich žili mimo sezónu ve svých vlastních domech. Celkový počet zapsaných „vozů“ mohly zvýšit i přepravní prostředky, v nichž cirkusy převážely zvířata a materiál (ten na speciálních podvozcích přepravovali také kolotočáři).

²⁴ Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku..., příloha, tabulky č. 4 a 5. V roce 1957 zaznamenaly úřady na Ostravsku celkem 2750 romských obyvatel. Z jednotlivých přehledů několika soupisů z let 1957–1959 je zřejmé, že vedení evidence i jednorázové akce vykazovaly značnou míru nepřesnosti z hlediska kategorie skupin i zjišťování celkového počtu romského obyvatelstva.

²⁵ Tamtéž, s. 51–52.

Přesto se domnívám – a mohu to doložit svými poznatky z některých podrobnějších regionálních srovnání z těchto let –, že výsledek předběžného soupisu kočovníků je nepravděpodobně nízký. Je to možno připočítat na vrub jednak mylnému zařazení (nebo nezjištění) kočovníků příslušníky VB a zvýšenému pohybu kočovných skupin v době pořizování soupisu, jednak záměrně zkresleným údajům (např. olašští Romové uměli velmi obratně „zatajit“ skutečný počet dětí). Proto nemá velký smysl pokoušet se o analýzu počtu kočovných obyvatel uváděných podle obvodů krajských správ. Je možno pouze konstatovat, že regionální výzkum potvrzuje pohyb nejvyššího počtu olašských Romů v severních Čechách, v Praze a na Ostravsku (na Slovensku pak v okolí Nitry, odkud většina olašských rodin vyskytujících se v době soupisu v českých zemích pocházela).

Ještě větší problém znamenal počet tzv. polokočovných, neboť u těch byla kritéria zcela nejasná a v roce 1958 se uplatňovala odlišně v jednotlivých krajích, příp. i na jednotlivých místech soupisu. Zajímavý je z tohoto hlediska např. nápadně nízký počet všech předběžně zapsaných v plzeňském obvodu a v Brně. K překvapivému výsledku dospěli policejní úředníci na Ostravsku, kde tento předběžný soupis sice zachytil 106 kočovníků, ale pouze 175 osob „polokočovných“. V posledním případě šlo bezpochyby o laxně stanovený odhad nebo chybu při přepisu dílčího výsledku, neboť všechny místní statistické přehledy z této doby jich uvádějí více než tisíc. Na Plzeňsku byla zřejmě kritéria mírnější než např. na sousedním Karlovarsku (i když je možno předpokládat, že např. romské rodiny v Rokycanech a okolí se už v té době počítaly mezi „vyspělé“ a nebyly do soupisu pojaty). Jednotlivé okresní i krajské národní výbory si ostatně v průběhu roku 1958 vytvářely vlastní předběžné soupisy, které se od policejního souhrnu výrazně odlišují. Např. na Ostravsku v prosinci 1958 zaznamenali 1062 polokočovujících osob, z toho 253 dospělých mužů a 257 žen, tedy téměř třikrát více než v předběžném policejním soupisu. Celkový počet kočovníků na Ostravsku se v jednotlivých hlášeních výrazně rozcházel, podle jednoho z nich jich mělo být celkem 245, jiný údaj (provázený poznámkou „bez bytu“) uvádí celkem 118 osob, tvořících 16 rodin, z toho 44 dospělých (mužů i žen po 22).²⁶

Text prováděcích předpisů (směrnic) k zákonu č. 74/1959 vydalo Ministerstvo vnitra 8. 12. 1958 a termín konečného soupisu kočovných osob stanovilo na 3.–6. 2. 1959. V tyto dny se měli všichni trvale neusazení obyvatelé nad 15 let (včetně tzv. světských provozovatelů licencí na řemesla, obchod a zábavní aktivity prováděné kočovným způsobem) přihlásit v místě svého momentálního pobytu. Příslušné národní výbory měly za asistence Veřejné bezpečnosti zkontrolovat, event. doplnit jejich osobní dokumentaci a vyzvat je k rozhodnutí, zda se trvale usadí v místě soupisu či jinde (mohli se vrátit do obce svého trvalého pobytu nebo si v příslušném kraji vybrat jiné místo). Z možnosti výběru byly vyloučeny osoby ve výkonu trestu a vojáci s neukončenou vojenskou službou.

Zapisovaná osoba měla předložit osobní doklady; pokud neměla např. rodný list, odhadl její věk přítomný lékař. Kromě zjištěných nacionálí byly do karty C soupisového listu vepsány údaje o zaměstnání a o způsobu života (kočovný, polokočovný), ženám se zapisovaly údaje o dětech do 15 let. Záznam o soupisu byl proveden do občanského průkazu, pokud jej zapisovaný neměl, obdržel štítek s otiskem palce.

Po skončení akce byly soupisové listy předány do evidence národních výborů, které odesílaly jejich kopie spolu se sumáři celého soupisu nadřízeným úřadům. Zapsané osoby byly upozorněny, že podle zákona č. 74/1958 se bez souhlasu MNV nesmějí vzdálit z místa, které si zvolily za trvalý pobyt, jinak se vystavují sankcím určeným zákonem. K prováděcím směrnicím byl přiložen tajný dodatek, podle něhož měly národní výbory zabránit jakémukoliv nekontrolo-

²⁶ ZA Opava, KNV Ostrava, neuspoř. mater., fasc. 82, čj. 51. Tamtéž, KNV Ostrava II, k. 609, čj. 458.

vanému pohybu osob pojatých do soupisu. Bez předchozího souhlasu MNV se dokonce nesměly vzdálit ani do toho místa, které si v den soupisu zvolily. Ministerstvo vydalo zároveň pokyny o odebrání koní kočovníkům (měli být dílem utraceni, dílem předání JZD či státním statkům) a o likvidaci vozů a maringotek. Protože bylo jasné, že NV nebudou schopny zajistit pro všechny zapsané vhodné ubytování, připouštělo se odebrání kol a postavení maringotek na špalky, aby s nimi jejich majitelé nemohli přejíždět.²⁷ Na základě těchto směrnic proběhl ve stanoveném termínu soupis, jehož výsledky zachycuje následující tabulka.

²⁷ Jurová, A.: *Rómska problematika...*, 3. č., dok. č. 202, s. 505–513. Prováděcí směrnice obsahují také podrobnější popis postupu zapisovatelů při určování těch, kdo mají být do soupisu pojati. V tomto směru se neliší od návrhu, který jsem již analyzovala.

Tabulka č. 3: Výsledky celostátního sčítání kočovných a polokočovných osob z 3.–6. 2. 1959²⁸

kraj	děti do 15 let celkem	Romové dosp. muži	Romové dosp. ženy	dospělí Romové celkem	ostatní muži	ostatní ženy	v sčítání celkem osob
Praha-město	242	30	38	68	168	172	650
Praha-venkov	1485	444	452	896	253	230	2864
České Buděj.	775	225	191	416	103	107	1401
Plzeň	363	117	100	217	115	89	784
K. Vary	890	432	380	812	17	13	1732
Ústí n. Labem	1625	562	570	1132	178	85	3020
Liberec	538	183	172	355	46	49	988
Hradec Králové	352	164	135	299	50	50	751
Pardubice	225	68	129	197	70	70	562
Jihlava	205	58	59	117	47	44	413
Brno	578	186	171	357	87	101	1123
Olomouc	770	243	233	476	93	83	1422
Gottwaldov	257	56	42	98	72	85	512
Ostrava	1125	564	510	1074	77	66	2342
české země	9430	3332	3182	6514	1376	1244	18564
ČSR celkem	23293	10069	10103	20172	1624	1411	46500

Výsledky konečného sčítání bohužel nejsou ve většině ukazatelů srovnatelné s údaji předběžného policejního sčítání analyzovaného v tabulce č. 2, protože nebyla zjišťována stejná data, např. počty vozidel (zachycené předběžným sčítáním) nebo úroveň bydlení, kterou sledoval únorový sčítání. Ten na rozdíl od předběžného policejního sčítání organizovaly národní výbory, takže zaznamenaná čísla registrují situaci v obvodech jednotlivých KNV.

Na celostátní úrovni se bohužel dosud nepodařilo najít celkové sumáře všech zjišťovaných údajů za jednotlivé kraje, takže postrádáme např. základní rozlišení všeho zapsaného kočovného a polokočovného obyvatelstva.

V únoru 1959 se úřady kromě úrovně bydlení soustřeďovaly na zaměstnanost a věkovou strukturu osob vzatých do sčítání, ani v těchto ukazatelích však není zatím možno údaje zkompletovat. Vezmeme-li v úvahu celkový přístup úřadů k sčítání (jemuž se budu podrobněji věnovat v dalším textu), nemusí nás tento problém příliš znepokojovat. Ani srovnatelné výsledky by totiž nebylo možno vzájemně jednoznačně porovnat a vyvodit z nich obecnější poznatky o soudobých strukturách romského obyvatelstva, neboť jednotlivá sčítání místa postupovala velmi rozdílně.

Celkové výsledky sčítání z let 1958–1959 mají proto jen ilustrativní charakter a spíše než o skutečném stavu romského etnika vypovídají o tom, jak jej vnímaly národní výbory a bezpečnost. Ty v průběhu let 1958–1959 napočítaly v českých zemích celkem kolem 18 000

²⁸ SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 10, arch. j. 57

osob (na podzim 1958 17 219, v únoru 1959 18 564), na které se pro jejich způsob života vztahovalo nařízení zákona č. 74/1958. V celé ČSR bylo celkem přes 46 000 kočovných a polokočovných obyvatel, z nichž většina vykazovala romský původ. Jejich skutečný podíl ovšem nelze přesně zjistit, neboť zatímco u dospělých výsledky rozlišují osoby neromského původu (tzv. světské), nejpočetnější dětskou složku sumáře nelze ve všech krajích jednoznačně rozlišit. Můžeme pouze říci, že v únoru 1959 bylo zapsáno asi 3000 dospělých osob „světského“ původu, provozujících vesměs licencovaná povolání (kolotoče, cirkusy, podomní obchod, tzv. potulná či kočovná řemesla; v těchto oborech byly ovšem už v průběhu padesátých let mnohé licence zrušeny) a nezapsaných jako Romové. Z toho naprostá většina – více než 2600 – působila v českých zemích.

Podle úředních záznamů vznikla mezi „světskými“ před soupisem panika, že jim budou odebrány i zbývající licence, a celkem 848 osob se pokusilo uprchnout. Ve dnech 3.–6. 2. bylo na železnici zadrženo celkem 802 osob, jinak byl údajně přístup většiny zapisovaných vstřícný, někteří z nich dokonce udávali další dosud nepřihlášené osoby. Přesto už v průběhu soupisu podalo asi 500 osob (především světských) proti zápisu protest.²⁹

Dospělých Romů bylo v ČSR zapsáno přes 20 000, tedy téměř sedmkrát více než světských osob, ovšem především ve srovnání s výsledky ze Slovenska. V českých zemích nebyl podíl Romů na celkovém počtu zdaleka tak významný, činil asi 71,6 %, celkem 6514 zapsaných dospělých osob. Nejvyšší počet zapsaných Romů (zejména tzv. polokočovných) vykázaly podle očekávání ty kraje, v nichž žilo nejvíce romského obyvatelstva: Ústí nad Labem, Ostrava a Praha-venkov (kde byl ovšem výrazně vyšší podíl „světských“ osob).

Hlášení o výsledcích soupisu předávaly jednotlivé místní (popř. obvodní) národní výbory nadřazeným složkám, spolu se sumáři měly odesílat i kopie jednotlivých osobních karet. Ty měly pak v následujícím období sloužit jako tzv. karty K ke kontrole dodržování zákona č. 74/1958, a zejména zabránit nepovolenému stěhování rodin. V nejasných případech ovšem neměla rozhodovat přímo soupisová místa, ale příslušné krajské národní výbory.

Jak jsem již uvedla, v celostátních záznamech soupisu nelze přesněji rozlišit kategorizaci jednotlivých skupin, proto ji v tabulce neuvádím. Přesto se pokusím v následujícím textu o dílčí analýzu důsledků soupisu pro kočovné romské obyvatelstvo alespoň na základě některých dosažitelných údajů. Stejně jako u předběžného soupisu nelze ani v únoru 1959 u těch krajů, které rozlišovaly kočující osoby, považovat výsledná čísla za věrohodná. Dosažitelné sumáře z Ostravska např. vůbec neodpovídají součtu čísel z jednotlivých soupisových karet. Při srovnání opět zjistíme, že úředníci provádějící soupis nedokázali správně rozlišit, koho a na základě jakých údajů je třeba považovat za kočovníka.

Rodina Stojkova, která prokazatelně patřila k olašským Romům a v letech 1958–1959 bydlela ve svých maringotkách v Hlučíně (a zřejmě se tam zdržovala i při soupisu), v sumářích zcela chybí (okres Hlučín žádné kočovníky nevykázal). Na Frýdecku jsou do karet zaneseny údaje svědčící o tom, že úředníci nedokázali kočovníky rozlišit vůbec. Zatímco tímto termínem označili několik řádně pracujících a podle jména a ostatních údajů bezpochyby usedlých Romů slovenského původu, neúplnou rodinu Stojkových zařadili mezi polokočovné.

V obou soupisech se rozcházejí a jsou nesrovnatelné také ostatní údaje, z nichž by mělo být možno usuzovat na skutečný počet kočujících. V celé ČSR bylo tentokrát zjištěno celkem 867 „obytných vozů“, tedy údaj o téměř 80 jednotek vyšší než počet všech „vozů“ z předběžného soupisu (788). Budeme-li vycházet z argumentace, kterou jsem použila při analýze předběžného soupisu, pak musíme předpokládat, že kočovných Romů bylo v letech 1958–

²⁹ Tamtéž.

1959 v českých zemích více, než při jednotlivých soupisech úřady zaznamenaly. U dalších 302 osob je k datu soupisu poznámka „bez ubytování“, ta se ovšem může týkat kohokoliv, kdo byl zastížen mimo trvalé bydliště. Totéž platí o zařazování nepracujících Romů ze soupisu do zaměstnání, počet pracovně nezařazených v českých zemích ostatně nepovažovaly úřady za kritický. Podle zpráv z podzimu 1959 řešily národní výbory pracovní zařazení celkem 6408 osob (týkalo se to však hlavně Slovenska).³⁰

Rozpory v soupisových číslech jsou především důsledkem nepřesné práce a neznalosti úředníků. Mnozí z nich se základní informace o rozlišení jednotlivých skupin Romů dozvídali teprve v souvislosti s přípravami soupisu. V praktických zásazích soupisových komisí vůči zjevným kočovníkům (zastíženým v obytných vozech) přesto nemusíme předpokládat velké problémy, neboť při jednorázové celostátní akci nebylo s vozy a koňmi kam uniknout. V českých zemích se zřejmě podařilo bez větších potíží dosáhnout většinu dosud kočujících romských rodin a zbavit je možnosti dalšího volného pohybu. Řešilo se to zpravidla tak, jak bylo předběžně navrhováno: odebráním a utracením či odprodejem koní, u maringotek odstranili zřízenci v den soupisu kola (resp. na základě vzájemné dohody komisí o novém umístění i později). Na Pardubicku nastěhovali část rodin z vozů do již nevyužívaných železničních vagonů postavených na podezdívku. Jen části zapsaných se podařilo opatřit si vzápětí byt, např. na Ostravsku stálo ještě koncem roku 1959 23 nepojízdných maringotek, v nichž bydlely početné vícegenerační rodiny. V Olomouckém kraji nebyla situace o mnoho lepší: podle hlášení z března 1960 stály v Bruntálu tři maringotky, v Olomouci šest (ale v září předcházejícího roku jich tam bylo ještě devět), v Přerově počet naopak vzrostl ze dvou na deset. V Šumperku a Šternberku se mezitím do bytů podařilo přestěhovat dvě rodiny. Jihomoravský kraj v téže době hlásil, že maringotky zůstávají v Blansku, Uherském Hradišti, po jedné i v Prostějově a v Kroměříži, další ve Žďáru nad Sázavou. V Čechách v roce 1961 stály maringotky na špalcích stále ještě v Žatci a v Lounech, v Pečkách bydlely romské rodiny v železničních vagonech.³¹

I když byly v průběhu první poloviny šedesátých let téměř všechny rodiny kočovníků konečně řádně ubytovány, rozhodně nelze říci, že zákon u nás problém tzv. olašských Romů vyřešil, nebo dokonce že by přispěl k jejich asimilaci. Naprostou většinu zvláštních rysů svého sociokulturního systému si udrželi nadále. Definitivně však skoncoval s jejich kočováním ve vozech a maringotkách a přiměl je přijmout některé vnější rysy usedlého způsobu života. Pokud bychom měli soupis hodnotit z hlediska dalšího vývoje romského obyvatelstva jako celku, pak můžeme k jeho kladným výsledkům snad připočítat pouze fakt, že přispěl k doplnění evidence a osobních dokladů zapsaných Romů, ovšem také jen na čas.³²

Větší část zapsaných Romů byla zařazena do kategorie polokočovných. V předcházejícím textu jsem se již zmiňovala o sporném vymezení tohoto pojmu i o tom, že úředníci ho chápali velmi rozdílně. V souladu se shora popsány prováděcími směrnici měly být do této kategorie zařazeny především ty rodiny a jednotlivci, kteří stále ještě „pendlovali“ mezi Slovenskem a českými kraji nebo městy a nedokázali najít stálý domov ani zaměstnání. Důvod jejich zařazení do soupisu měl být totiž stejný jako u kočovníků: zabránit jejich neustálému a nekontrolovatelnému pohybu po území státu a nehlášenému pobytu u příbuzných, zlepšit evidenci

³⁰ Tamtéž.

³¹ SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 10, arch. j. 57. ZA Opava, Sm KNV Ostrava, materiály převzaté v r. 1960 z fondů ONV býv. kraje Olomouc, fasc. 1316. Podrobněji viz Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku..., s. 73–75.

³² Po roce 1990 byl zákon zrušen, ke kočování se však žádná z olašských rodin v českých zemích nevrátila (na rozdíl od některých balkánských území, kde se tento způsob života v současnosti zčásti obnovil). Viz Marušáková, J. – Popov, V.: Medvediari v Bulharsku (tradícia a súčasnosť). Romano džaniben 3/1996, s. 11–21.

trvalého pobytu (přechodný v podstatě vyloučit). V rozporu s tímto cílem však jednotlivé soupisové komise rozhodovaly často podle vlastního uvážení a posouzení stupně „přízpusobení“ rodin majoritě, tedy podle vnějšího vzhledu, docházky dětí do školy apod. V mnoha případech není možno vyloučit ani snahu prostě se zbavit rodin, které místním představitelům připadaly jako problémové. Ty si v průběhu soupisu a bezprostředně po něm mnohdy jednotlivé komise přehazovaly jako „horké brambory“: na Slovensko do obce trvalého bydliště a zpět, do místa předcházejícího přechodného pobytu apod.

V Brněnském kraji, kde nebylo zejména ve městech možno zajistit pro osoby bez stálého bydliště v dohledné době dostatek bytů, plánovala „cikánská“ komise ještě v březnu 1959 rozsáhlé přesídlení (asi 60 rodin) v rámci jednotlivých okresů. Žádala ONV, aby jí hlásily počet volných bytových jednotek, do nichž by se mohly neumístěné rodiny přestěhovat. (Stěhování „řízené“ národními výbory nebylo přímo v rozporu se zásadami zákona, rozhodně však nebylo žádoucí ani realizovatelné v tak velkém rozsahu, jak si to pracovníci KNV představovali.) Problém byl i v tom, že národní výbory oslovených obcí se často přistěhování nových romských rodin vehementně bránily nebo nebyly s to vyřešit situaci rychle a poskytnout novým rodinám vhodné ubytování. Např. v Moravské Třebové řešila komise otázku nevhodných bytů několika romských rodin, jejich nedostatečného zařízení a špatného udržování déle než rok. Realizace plánu vážla i na nedostatku vhodných pracovních příležitostí a neochotě Romů přijímat méně výhodné podmínky. Celá akce nakonec nebyla dokončena a po reformě správy v roce 1960 zřejmě bezděčně zanikla.

Soupis odkryl i další velký problém: velká část usazených Romů, kteří bydleli ve městech, neměla ubytování odpovídající současným požadavkům. Např. na Ostravsku bydlelo celkem 1533 osob ze soupisu v bytech označených jako „závadové“. V samotné Ostravě to byla především rozpadající se bývalá hornická kolonie Krausovec, sestávající z domů určených k demolici (stále se však nedařilo ji definitivně zlikvidovat). Desítky rodin bydlely ve městě i v dalších centrech kraje (Karviná, Orlová, Vítkov) dosud v dělnických ubytovnách, ve starých centrech měst byla velká část bytů hygienicky závadná, umístěná v poddolovaných domech apod. Na Brněnsku bydlelo několik rodin v „chatrčích“ bez základního vybavení.³³

Vraťme se však k průběhu soupisu a praxi jednotlivých MNV při jeho provádění. Ve svých regionálních mikroanalýzách jsem shromáždila údaje, které svědčí o tom, že velká část rodin byla zapsána v rozporu se zněním prováděcích předpisů k zákonu 74/1958. Tam, kde se podařilo rekonstruovat jednotlivé soupisové listy a případně je srovnat s doklady staršího data, se ukazuje, že úředníci při zápisech mnohdy postupovali zcela svévolně.

Takové případy lze prokázat např. na základě soupisových listů z Vítkova na Opavsku. Do soupisu tu bylo pojato celkem 14 dospělých a 18 dětí, z toho dvě ženy jako kočující (bez zdůvodnění, asi jen proto, že neměly ve Vítkově stálé bydliště). V ubytovně na Opavské ulici č. 73 bydlela např. vícegenerační rodina Ferencova, zapsaná jako polokočovní, neboť „mění bydliště a zaměstnání“. Skládala se z prarodičů Daniela a Marie, narozených v okrese Bardějov, kteří přišli do Vítkova na přelomu čtyřicátých a padesátých let. Syn Andrej se jim narodil na počátku třicátých let na Slovensku v Chmel'ové, se svou ženou Annou měl dvě děti. V roce 1952 už všichni prokazatelně bydleli ve Vítkově, živitel rodiny v průběhu padesátých let nezměnil zaměstnavatele, jímž byl místní podnik průmyslových staveb. Pouze svobodná Zuzana Kováčová se svým jednoročním nemanželským synem (narodil se v Opavě, zřejmě v porodnici) se k nim přistěhovala ve druhé polovině padesátých let. Dlouhodobý pobyt ve Vítkově mohly doložit i další zapsané rodiny. Od počátku padesátých let jim ovšem zdejší národní výbor ne-

³³ Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku..., s. 81n. MZA Brno, B 124-KNV Brno, k. 1872/III, inv. č. 1536. Soka Svitavy se sídlem v Litomyšli, MěstNV Mor. Třebová, k. 120.

dokázal zajistit slušné bydlení, část z nich přežívala v přeplněných místnostech dřevěné ubytovny bez základního vybavení, další rodiny žily ve „zburanisku“ na Oderské ulici. Podobnou situaci jsem zaznamenala v Budišově nad Budišovkou, v Odrách a ve Fulneku, stejně jako v blízké osadě Lesy. Také v Ostravě a v Opavě bylo možno prokázat u části zapsaných rodin, že v místě už několik let bydlely a jejich živitelé tu měli stálé zaměstnání.³⁴

Praxe soupisových komisí byla značně rozdílná a většinou souvisela s tím, jak se už v předcházejících letech dařilo místním orgánům vycházet romským přistěhovalcům vstříc a napomáhat jejich integraci. Např. na Bílovecku, o jehož romské komunitě jsem se již zmiňovala, nebyl do soupisu zanesen nikdo. Pan Alexander Kovacz, který byl v té době mladým hochem, přesto vzpomíná, že členové bílovecké komunity vnímali zákon č. 74/1958 s velkými obavami a uvědomovali si, že jeho následky mohou mít nepříznivý dopad také na mnoho těch romských rodin, proti nimž nebyl výslovně namířen. Podobný názor opakoval ve svých vzpomínkách také p. Holub z Ostravy, zvláště nepříjemné zážitky z této doby zprostředkovali rodiče a příbuzní p. Josefu Stojkovi, pocházejícímu ze známé ostravské olašské rodiny.³⁵

Kraj Plzeň, kde pracovaly početné skupiny Romů v závodech železářského a strojírenského průmyslu i ve službách, vykazoval poměrně nízký počet zapsaných osob: celkem 784, z toho pouze 217 dospělých Romů (viz tab. č. 3). Velmi příznivě hodnotil příslušný místní národní výbor koncem padesátých let téměř všechny romské rodiny v Rokycanech na Plzeňsku. Jmenovitě je uváděna např. již zmiňovaná rodina Giňů, z jejichž řad pocházel soudce z lidu, pracovník rokycanských Kovohutí. On i jeho bratr pracovali veřejně, podobně jako jeřábník Grunza, který zpíval v estrádním souboru závodního klubu železáren v Ejpovicích. Jiný místní Rom byl členem dílenského výboru ROH a úsekovým důvěrníkem. Všichni jmenovaní bydleli se svými rodinami ve vlastních domcích nebo v moderních bytech vybavených v té době „nadstandardem“ v podobě televizního přístroje. Vykazovali velmi dobré pracovní výsledky. Jako klad se v hlášení MNV uvádí také skutečnost, že dva mladí Romové nedávno uzavřeli smíšené sňatky s partnery z majority. Větší problémy neměly se svými romskými zaměstnanci ani státní statky v Horšovském Týně, Tachově či v Úlicích. Soupisové komise hodnotily tyto rodiny jako asimilované a ve většině případů je proto nezaregistrovaly.

Příznivé relace zaslaly po soupisu nadřízeným orgánům o „svých Cikánech“ i národní výbory z obcí na jižní a jihovýchodní Moravě, kde se v té době již znovu rozrůstaly zdejší rodiny původních moravských Romů. V rozporu s dobrým hodnocením úrovně bydlení, zaměstnanosti, docházky dětí do školy a dalších ukazatelů se např. v rámci celého okresu Uherský Brod ocitlo v soupisu celkem 91 osob. Pouze MNV v Horním Němčí místní Romy do soupisu nepočítal. Místní úředníci v ostatních obcích evidentně vůbec nepochopili prováděcí pokyny a zapsali veškeré romské obyvatelstvo, které tu žilo nepřetržitě od roku 1945, na jižní Moravě mělo ovšem kořeny ještě mnohem starší. Podobná situace nastala i v okrese Uherské Hradiště, který po reformě státní správy v roce 1960 vykazoval celkem 107 osob (20 rodin), které byly do soupisu pojaty v předcházejícím roce. V témže zápisu se však zároveň uvádí, že sedm ze zdejších cikánských rodin žije velmi spořádaně, pět z nich vlastní rodinné domky (jedna dokonce vilku), všichni jejich příslušníci chodí velmi vkusně a čistě oblečení, děti navštěvují pravidelně školu a mají dobrý prospěch. Zmiňuje např. i Drahomíru Blahovou, roz. Danielovou, která uzavřela smíšený sňatek s důstojníkem a odstěhovala se s ním do Vyškova, ale dojíždí za otcem do Starého Města. V okrese Hodonín byla praxe komisí zřejmě objektivnější. Do soupisu

³⁴ Podrobněji viz Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku..., s. 66–69.

³⁵ Rozhovor autorky s A. Kovaczem, Bílovec 14. 7. 1999. Vzpomínky Rudolfa Holuba. In: Černý, R.: Romové v Mariánských Horách a v Hulvákách (1945–1971). Rkp. DP KH FF OU, Ostrava 2001, příloha. Vzpomínky J. Stojky. In: Foltová, M.: Problematika..., příloha.

bylo pojato celkem pětadvacet rodin, z nichž ovšem jen deset vykazovalo romský původ. Další dvacet romských rodin zůstalo mimo s tím, že vesměs žijí trvale ve svých domcích spořádaným životem a jejich živitelé mají stálé pracoviště.³⁶

Dokladem velkého množství chybných zápisů se v dalších letech staly ve všech okresech českých zemí desítky žádostí o vynětí ze soupisu. Dosti často byly vyřizovány kladně s odůvodněním, že rodina byla mylně posuzována už v únoru 1959 (nikoliv proto, že se po soupisu usadila a začala žít „řádým životem“). Už v průběhu roku 1959 např. vyřizoval KNV Brno žádost o vynětí ze soupisu Lamberta Berkiho a jeho švagra Kamila Heráka, kteří byli původně zapsáni ve Vážanech nad Litavou. Rodina Berkiho vlastnila domek v malé vesničce u Bánovců nad Bebravou a byla vždy usedlá. Jeho žena (Heráková sestra Hedvika) pocházela z Podhradie u Topolčan. Berki dokonce doložil svědectvím, že se účastnil Slovenského národního povstání a půl roku byl vězněn v koncentračním táboře. Od roku 1951 do 30. 11. 1958 pracoval nepřetržitě u Československého státního statku se sídlem v Brně, čtyřikrát byl sice přemístěn na jiné středisko, vždy však se souhlasem vedení. Herák v letech 1950–1956 pracoval ve sklárně v Košťanech u Teplic. Ovdověl a po návratu k rodině na Slovensko dvě léta sezónně vypomáhal na statku v Kočovích (okres Nové Mesto n. Váhom). Na jaře 1959 pracovali oba na farmě ČSSS Vyškov v Hruškách jako krmiči mladého dobytka. Stěžovali si, že nemohou najít vhodné zaměstnání, v němž by si mohli více vydělat, a že děti mají daleko do školy. Bez souhlasu MNV se přesunuli na státní statek Petřůvky v okrese Třebíč a podle jeho vedení tam vykazovali dobré pracovní výsledky. MNV ve Vážanech n. L. připustil, že byli do soupisu pojati neoprávněně a souhlasil s jejich vynětím. V srpnu se pak oba švagři vrátili na Slovensko, kde získali byt v Rožnové u Bánovců nad Bebravou.

Podobně dopadly žádosti brusiče Františka Vlčka ze Židlochovic a Vincence Brychnáče z Rajhradic (i on původně provozoval brusičství, oba byli patrně neromského původu). Také oni prokázali, že zařazení do soupisu bylo v jejich případě omylem. Komise pro převýchovu cikánského obyvatelstva při MNV v Moravské Třebové v červnu 1961 doporučila, aby byl ze soupisu vyškrtnut také Štefan Hauer, který v té době provozoval brusičství u městského podniku služeb a vlastnil zde rodinný domek. Upozornila ovšem, že může být znovu zapsán, pokud by se rozhodl pro kočovný život. V okrese Nový Jičín bylo v průběhu roku 1960 na návrh okresního oddělení VB vyřazeno ze soupisu celkem 16 rodin, KNV ovšem protestoval, neboť tyto případy příslušníci VB neprojednali s národními výbory. Proto v následujícím roce na Ostravsku žádosti o vynětí ze soupisu předběžně přešetřovaly komise NV.³⁷

Vyskytly se i případy, kdy byla žádost o vynětí ze soupisu zamítnuta s tím, že dále nekontrolovaný žadatel neskýtá záruku usedlého života. Takový osud stihl žádost v té době pětadesátiletého Antonína Berouska, který měl od roku 1954 stálé bydliště v Kloboukách v okrese Hustopeče. Do soupisu provozoval brusičskou živnost na základě živnostenského oprávnění, k datu žádosti (březen 1959) byl však zaměstnán u závodu Jihokov v Kloboukách. ONV v Hustopečích jej odmítl vyjmout ze soupisu s odůvodněním, že během předcházejícího roku kočoval a byl trestán za drobnou protizákonnou činnost. Z textu dokumentu vyplývá, že rozhodnutí ONV bylo v těchto případech pravomocné a nebylo možno se proti němu odvolat. Zároveň s Berouskem podávaly žádost také jeho družka Marie Vrbová a její dospělá dcera. Podle svědectví MNV v Kloboukách bydlely obě trvale v místě, dcera od 3. 1. 1959 pracovala také v závodě Jihokov a řádně se starala o děti. Protože se od roku 1955 kočovného života

³⁶ SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 36, arch. j. 292. MZA Brno, B 124-KNV Brno, k. 1872/III.

³⁷ MZA Brno, B 124-KNV Brno, k. 675/IV, i.č. 740. SokA Svitavy se sídlem v Litomyšli, MěstNV Mor. Třebová, k. 120. Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku..., s. 82–83.

vzdaly (v roce 1954 se k nim přistěhoval Berousek, který je zřejmě živil z výnosu své licence), úřady v obou případech s jejich vynětím ze soupisu souhlasily. Podobných případů, kdy bylo o členech téže rodiny rozhodnuto odlišně, bychom našli celou řadu.³⁸

V roce 1962 se ústavněprávní výbor Národního shromáždění proti tendencím k neuváženému vyjímání osob ze soupisu vyslovil v širěji koncipovaném dokumentu. Podle jeho zprávy bylo např. ve Velkých Kapušanech na Slovensku vyňato 54 osob, na Kladně 24, v Opavě 15 osob, a to vesměs s odůvodněním, že pro ně MNV nedokázaly zajistit zaměstnání. Zpráva také upozorňovala na to, že národní výbory si schválně nevšímají neoprávněných odchodů zapsaných rodin, protože jednání kolem příslušného povolení vyžaduje dohodu několika subjektů a je často obtížné. Přesto výbor navrhoval ještě složitější postup, který by vyžadoval schválení ONV, resp. komise pro práci s cikánským obyvatelstvem, vyjádření obvodního oddělení Veřejné bezpečnosti, zástupců zaměstnavatele a občanského výboru.³⁹

Žádosti o vynětí ze soupisu se záhy ukázaly pouze jako dílčí problém složité situace, která bezprostředně po jeho realizaci nastala. Většina Romů zřejmě nedokázala odhadnout, do jaké míry byli do soupisu zařazeni oprávněně, proto se tolik nebránili ani tak samotnému zápisu, jako spíše jeho následkům. V prvních měsících roku 1959 se začaly na stolech úředníků NV hromadit žádosti o přestěhování či o povolení opustit alespoň krátkodobě místo svého trvalého pobytu. KNV Brno rozhodoval od května do konce roku 1959 o 32 žádostech (musely být podloženy poměrně podrobným zdůvodněním). V části případů se k žádosti vyžadovalo stanovisko MNV, resp. jeho příslušné komise, nebo jiného orgánu. Konečné rozhodnutí se oddalovalo a těžko se dá vysledovat, co při něm hrálo rozhodující roli. Např. potulnému artistovi bez licence, který se do Brna přestěhoval z Mikulova v maringotce (prodal tam domek), bylo přesídlení schváleno, ačkoliv měl za sebou manko a údajně nechtěl pracovat. Julie Dunková, zapsaná do soupisu v Plané u Mariánských lázní spolu se svým druhem Tomášem a šesti dětmi, povolení k pobytu v Brně u příbuzných nedostala. V zápise se jako zdůvodnění uvádí, že Brno se stalo veletržním městem, a proto je třeba odtud Cikány vystěhovat do venkovských okresů, „a to tak, abychom co nejvíce rozrušili rodové a rodinné svazky“.⁴⁰ Přestěhování dalších osob se často komplikovalo tím, že pro ně nebyl zajištěn byt nebo se ztratily příslušné doklady. Když se pak případ vyřešil, příslušná rodina se stejně buď vrátila, nebo změnila pobyt bez ohledu na úřední rozhodnutí. KNV nakonec uzavřel žádosti o přesídlení ve čtrnácti případech kladně a v osmnácti záporně, dva případy nebyly jasně uzavřeny.

S komplikovanými následky soupisu Romů se běžně setkáváme i na Ostravsku. Od data soupisu se do konce srpna z obvodu kraje Ostrava odstěhovalo údajně asi 30 rodin, v průběhu měsíce září 1959 prověřoval KNV celkem 21 žádostí o přestěhování jednotlivých osob a rodin. Většinou se stěhovaly na Slovensko do míst, odkud pocházely, proto souhlas zdejších úřadů obdržely bez potíží. Přesto národní výbory upozorňovaly, že další žadatelé souhlas s rozvázáním pracovního poměru nedostanou a v případě nepovoleného odjezdu budou stíháni.

S velmi kuriózně zdůvodněnou žádostí o přestěhování se dokonce přímo na prezidentskou kancelář v říjnu 1959 obrátil Jan Stojka ze Žimrovic na Opavsku. Uváděl, že v místě nemá dost možností působit na své „soukmenovce“, chce však pomáhat při jejich převýchově. Hlásí se jako „pomocník“ k SNB, s jehož příslušníky se již domluvil. Chce se přestěhovat do

³⁸ MZA Brno, B 124-KNV Brno, k. 675/IV, inv. č. 740.

³⁹ AMV Brno-Kanice, f. A6/2, inv. j. 387.

⁴⁰ Tamtéž. Tato citace s příznačnou otevřeností odhaluje skutečný cíl asimilačních snah režimu: rozbití tradičních vazeb, základů romského sociokulturního systému.

Opavy, kde pracuje u Pozemních staveb, normu plní na 225 %, hodlá však podávat ještě vyšší výkon.⁴¹

Dalším neplánovaným přesunům romských rodin nedokázal nikdo zabránit. Už v průběhu roku 1959 se začaly množit případy nepovoleného stěhování, evidence a kontrola ze strany MNV selhávala. Jen na Karvinsku bylo z celkového počtu 408 osob nad 15 let zanesených do soupisu přítomno ke 30. 9. 1959 pouze 264 osob. Navíc úřady v době zápisu do školy nenašly 152 dětí předškolního věku a 85 budoucích školáků, což znamená, že z celkem 749 zapsaných osob jich do září zůstalo v okrese pouhých 368, tedy asi 49 %. V Českých Budějovicích zjistila krajská odborová rada při kontrole zaměstnanosti osob ze soupisu značné nesrovnalosti. Podle jejího zápisu z 13. 9. 1959 odmítali kočovníci pracovat, v Třeboni a v Milevsku docházelo k živelnému stěhování rodin. Podobně zaznamenala komise KNV Brno v srpnu téhož roku nepovolené stěhování rodin na Slovensko i v rámci českých zemí, přešetřovala případ sedmi rodin (33 osob), které se jí ztratily z evidence v Brně, další také v Boskovicích. Do státního statku v Jevišovce se naopak bez povolení přistěhovalo dvacet rodin ze Slovenska.⁴² Členové komise si stěžovali na špatnou spolupráci národních výborů jednotlivých stupňů, zejména část obvodních národních výborů nevedla o samovolných přesunech přesné zápisy.

Ve většině uváděných případů se tedy ukázalo, že soupis očekávání úřadů nesplnil a trvalé usazení všech romských rodin nezajistil. Pokud měl kladné výsledky (zlepšení celkové evidence Romů, doplnění dokladů, údajů o bydlišti, školou povinných dětech a zaměstnancích apod.), byly většinou časově značně omezené. Výrazněji pomohla přesnější evidence romského obyvatelstva např. v oblasti zdravotnictví, které využilo jednorázových akcí k lékařským prohlídkám a na základě vyhlášky Ministerstva zdravotnictví z 10. 1. 1959 doplnilo záznamy pacientů. Zčásti se mu pak dařilo dlouhodobě sledovat i dosud většinou nepodchycené osoby. Na Ostravsku se už v průběhu soupisu uskutečnily komplexní zdravotní prohlídky a do evidence bylo na území kraje pojata na 2000 romských pacientů. Podařilo se podchytit a následně účinně léčit množství pacientů trpících tradičními chorobami Romů: tuberkulózou, trachomem a dalšími očními, resp. kožními nemocemi. Rozsáhlá vyšetření pak probíhala i v průběhu roku 1959. Na Vítkovsku bylo během prosince podchyceno celkem 42 případů TBC, pět jiných infekcí a dva pohlavně nemocní, OÚNZ Frýdek-Místek registroval celkem pět pohlavně nemocných. Školy i dětští lékaři připravovali hromadné očkování dětí proti nakažlivým chorobám, méně úspěšné byly pokusy očkovat také dospělé. Na ty se zdravotníci pokoušeli působit prostřednictvím přednášek v rámci opakovaně svolávaných a vesměs hojně navštěvovaných aktivů, Československý červený kříž pořádal zdravotnické kurzy. V roce 1959 uskutečnili zdravotníci v jednotlivých krajích série přednášek zaměřených na zdravotní prevenci a hygienu bydlení. Zpráva pro ÚV KSČ z počátku roku 1960 konstatuje, že do zdravotnické evidence byli pojata téměř všichni Romové a že 80 % romských žen rodí v porodnicích. Toto tvrzení lze však vzhledem k uváděným údajům o neustálém a často stěží kontrolovatelném pohybu části romských rodin považovat za nadnesené. Nicméně na přelomu padesátých a šedesátých let zaznamenala zdravotní péče o Romy (i jejich zájem o léčení a prevenci) nesporné zlepšení.⁴³

⁴¹ Tamtéž. Dále ZA Opava, ONV Opava, k. 1106, inv. č. 770. Z jiné souvislosti je zřejmé, že za touto žádostí se zřejmě skrývaly rodinné důvody, patrně neshody mezi příbuznými.

⁴² MZA Brno, B 124-KNV Brno, k. 1872/III. SÚA, f. ÚV KSČ, 10/5 – Ideologická komise, sl. 36, arch. j. 292. Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku..., s. 72.

⁴³ SÚA, f. ÚV KSČ, 10/5 – Ideologická komise, sv. 36, arch. j. 285.

4.3 Správní reforma a narůstání nových problémů s evidencí a „převýchovou“ romského obyvatelstva

Součástí radikálního asimilačního řešení romské otázky se už v souvislosti se zákonem o zákazu kočování a následujícím soupisem měla stát plánovitá, státními orgány řízená likvidace slovenských osad a rozptýl jejich obyvatel po celém území státu. Při zákazu volného pohybu velké části romského obyvatelstva by ovšem taková akce vyžadovala velmi přesně vedenou evidenci a perfektní práci orgánů NV. Ty by měly na jedné straně bránit nekontrolovanému pohybu osob ze soupisu, na straně druhé zabezpečovat jejich rozsáhlé řízené přesuny a kontrolu pobytu v nových střediscích ubytování. Těžko by to zřejmě zvládaly i za normální situace (jak jsem na to poukázala už v předcházející podkapitole), na počátku šedesátých let jim to navíc velmi ztížily politické události a změny, které se v oblasti státní správy odehrály. Komunistickému režimu se ostatně i v jiných souvislostech často stávalo, že jeho opatření začala působit kontraproduktivně.

V roce 1960 vyhlásily orgány ÚV KSČ (ústí prezidenta Novotného) „dovršení socialistické výstavby státu“. Národní shromáždění přijalo novou, tzv. socialistickou ústavu a nové volební zákony. Tomuto aktu předcházela (a úzce s ním souvisela) rozsáhlá reforma státní správy, na niž nebyly národní výbory předem dostatečně připraveny. Po jejím schválení dne 9. 4. 1960 došlo k rozsáhlé integraci regionálních úřadů a ke změně kompetencí krajů, jejichž počet se sloučením snížil na pět českých, dva moravské a tři slovenské. Podobná změna nastala i v rozsahu okresů (včetně statutárních měst), nové celky v některých případech dokonce narušily dosavadní hranice regionů. Ve velkých městech (Praha, Brno, Ostrava apod.) se slučování týkalo také obvodů. Za několik dnů po změně územního uspořádání státu vydalo Národní shromáždění nový zákon o národních výborech, který na všech stupních posiloval jejich pravomoci. Integrace pak v následujících letech postupně zasáhla i venkov: projevila se vytvářením střediskových obcí, slučování zemědělských závodů apod.

Hluboké správní změny samozřejmě téměř zcela zlikvidovaly celý dosavadní pracně budovaný systém péče o romské obyvatelstvo a ovlivnily i další průběh realizace těch opatření, která se v období zvýšeného zájmu o Romy v letech 1958–1959 slibně rozvíjela. Podstatný pokles zájmu o romskou problematiku je na první pohled zřejmý i ze samotného rozsahu materiálů, které se jim v celostátním i v regionálním kontextu věnovaly. Zatímco v předcházejících dvou letech se agenda na všech úrovních minimálně ztrojnásobila, z let 1960–1963 je obtížné najít jakékoliv konkrétní zprávy. Ve většině krajů se rozpadly komise „pro práci s cikánským obyvatelstvem“, v nichž bez nároku na čas a odměnu obětavě pracovala řada úředníků i dobrovolných pracovníků. I když byly postupně obnoveny, mnozí z dosavadních členů se do nich už nevrátili: někteří začali pracovat na jiné úrovni, mnozí pochopili marnost svého úsilí a ztratili o další činnost zájem.

Za typický příklad „proměny“ postojů k řešení romské problematiky lze považovat případ již několikrát zmiňované ostravské učitelky Z. Půčkové. Na konci padesátých let přišla o svou „cikánskou školu“ a stala se ředitelkou zvláštní školy. V té už nedosahovala v práci s romskými dětmi tak úspěšných výsledků jako v padesátých letech, často se setkávala s nezájmem, a dokonce i s nepřátelskými postoji rodičů (viz další podkapitola). Na své působení v různých funkcích spojených s řešením romské problematiky nerezignovala, ale „povýšila“ na členku rady KNV a předsedkyni nové krajské komise „pro práci s obyvatelstvem cikánského původu“ a stala se celkem poslušnou vykonavatelkou státní politiky.⁴⁴

⁴⁴ Podrobněji viz Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku..., s. 84n. Foltová, M.: Problematika... V případě Půčkové a dalších „odborníků“ na práci s romským obyvatelstvem není možno chápat tento „obrat“

Podobný vývoj můžeme zaznamenat i v postojích též již zmiňované úřednice Ministerstva školství a kultury E. Bacíkové, která napsala v roce 1960 úvod k brožuře Osvětového ústavu v Praze vydané pod názvem Zkušenosti z práce mezi cikánským obyvatelstvem. Autorka v něm kritizuje pokles zájmu o práci mezi Romy v některých krajích, kde se stará o tuto problematiku pouze jedna osoba, zpravidla předseda či tajemník příslušné komise. Zároveň poukazuje na to, že vinou nedostatečné evidence a snahy českých úřadů zbavit se odpovědnosti za dodržování zákona č. 74/1958 pokračuje vypovídání romských rodin na Slovensko. Ve výčtu nedostatků a chyb, které brání realizaci státní politiky vůči Romům, pak poukazuje na to, že je třeba usilovat o posílení asimilačních trendů. Odsuzuje „špatně volené formy a metody práce“, které vštěpují Romům vědomí „jakési cikánské sounáležitosti, dojem, že jsou cosi jiného než my ostatní“. O skutečnosti, že nejsou národností ani národem, je podle ní třeba přesvědčovat hlavně Romy samotné. S touto výchovou je třeba začínat už ve škole, je nutné snažit se získat romské děti pro pěstování českých lidových, budovatelských a pionýrských písní, neučit ve škole „zpívat cikánské lidové popěvky [...] takovým způsobem, jako by to byl chorál písně stesku černých otroků“. Zdůrazňuje také, že není vhodné přeceňovat převážně neúspěšné výsledky romských dětí ve škole a považovat za příčinu „současného špatného stavu mezi cikány“ minulá společenská zřízení. Podle ní jim společnost dává dostatečné podněty k tomu, aby se svým vlastním přičiněním a dobrou vůlí vyrovnali s majoritou. Končí pak jednoznačným prohlášením: „Naším společným cílem je úplné splynutí Cikánů s ostatním obyvatelstvem. V práci mezi Cikány budeme proto zdůrazňovat to, co nás navzájem spojuje.“⁴⁵ Bacíková v tomto textu zcela zřejmě pouze parafrázuje oficiální postoj svého zaměstnavatele, Ministerstva školství a kultury. To už na počátku roku 1960 v osobním dopise ministra Kahudy ředitelům škol mimo jiné sděluje, že do konce školního roku 1964–1965 je nutno „zlikvidovat“ školy, třídy a ostatní zařízení zřízená jen pro cikánské děti. Do konce třetí pětiletky musí podle tohoto dopisu školy zároveň zajistit stoprocentní docházku romských dětí a podílet se aktivně na likvidaci negramotnosti rozhodující části romského dospělého obyvatelstva.⁴⁶

4.4 Krize státní politiky vůči Romům v první polovině šedesátých let

Po realizaci správní reformy v roce 1960 ústřední orgány obnovení činnosti dosavadních komisí „pro práci s cikánským obyvatelstvem“ na krajské úrovni nevyžadovaly. Doporučovaly pouze vytvoření pomocných orgánů, resp. aktivů, které by ve spolupráci s jednotlivými odbory KNV řešily otázky spojené s romskou problematikou.

Např. v nově vzniklém Severomoravském kraji byla ustavena pouze subkomise, která pracovala při školské a kulturní komisi. V roce 1962 byla rozšířena o aktiv, který se zabýval zejména docházkou dětí do školy, zpracovával plány mimoškolní činnosti a spolupracoval při přípravě kurzů pro negramotné brance. Jihomoravský KNV v Brně ještě v září 1962 konstatoval, že komise byla sice v rámci kraje ustavena, ale její členové se jednání často i bez omluvy neúčastní. V rámci okresů, větších měst a jejich obvodů se utváření komisí opožďovalo, výjimkou nebyla ani situace, kdy se aktivity pro řešení romské problematiky ustavily teprve v průběhu

jako změnu jejich zásad či postojů, většina z nich (podobně jako někteří romští aktivisté) zřejmě nepochybovala o správnosti státních zásahů a doufala v jejich úspěch. Proto aby měli vyhraněný postoj k romské problematice, jim chyběla širší teoretická výzbroj, zkušenosti z dosavadní praxe byly rozporné. Velmi kritický názor na výsledky státní politiky vůči Romům se projevil teprve koncem šedesátých let a jeho nositeli se kromě romských předáků stali zejména odborníci zabývající se tradiční romskou kulturou (viz další kapitola).

⁴⁵ Jurová, A.: Rómska problematika..., část 3b, s. 631–632, dok. č. 253.

⁴⁶ Tamtéž, s. 634, dok. č. 255. Tento cíl se samozřejmě záhy ukázal jako iluzorní, mimo jiné i proto, že plány třetí pětiletky se v plném rozsahu zhroutily a nebyly nikdy naplněny.

roku 1964. Ani tam, kde se na předcházející činnost podařilo navázat víceméně plynule, nebyla práce komisí soustavná a soustředovala se většinou pouze na osvětové akce. Zástupci KNV z Brna při kontrole v lednu 1963 zjistili, že např. v Kroměříži se členové ustavené okresní komise nescházejí vůbec. V Ostravě se vyskytovaly velké problémy s činností řady obvodních komisí (Přívoz, Mariánské Hory aj.). V celém Severomoravském kraji zaregistrovali pravidelnou činnost komisí pouze v okrese Opava.

Na ústřední úrovni formálně pokračovala v činnosti po roce 1960 komise ustavená při Ministerstvu školství a kultury, jejíž kompetence neumožňovaly důsledně koordinovat práci ostatních ústředních orgánů. Byro ústředního výboru KSČ si nechávalo pravidelně předkládat zprávy o plnění usnesení O práci mezi cikánským obyvatelstvem z 8. 4. 1958. Konkrétní přehledy situace předkládala pravidelně jednotlivá ministerstva, ale také například Ústřední rada odborů a jiné úřady a instituce. Aparát i ústřední orgány KSČ měly podle svých vlastních usnesení z let 1958–1959 pravidelně kontrolovat výsledky „převýchovy“, zajišťovat hladký průběh asimilačních procesů. Pro většinu dokumentů z počátku šedesátých je však typický značně formální, nekonkrétní přístup a nejasnosti a rozpory v určování kompetencí. Pokyny si dokonce občas vzájemně odporují.

V lednu 1962 pověřil ÚV KSČ předsedu vlády Viliama Širokého, aby se obrátil na předsedu KNV s hodnocením dosavadního plnění tohoto základního usnesení o cikánské otázce. Jeho dopis však neobsahuje žádné konkrétní údaje. Vedle všeobecných frází o úspěšném plnění úkolů zdůrazňuje nedostatky v oblasti školní docházky, bytové politiky, péče o zdravotní výchovu a hygienickou službu. Vyzývá národní výbory, aby zkontrolovaly práci pomocných komisí a aktivů pro řešení romské problematiky, zapojení výborů žen a ostatních složek Národní fronty, opět ovšem pouze v obecné rovině.

Podobný charakter měl také dokument ústavněprávního výboru Národního shromáždění z téhož roku reagující na nedostatečnou práci komisí. Byl o něco konkrétnější alespoň v tom, že upřesňoval status komise pro řešení otázek cikánského obyvatelstva jako aktivu rady národního výboru a žádal, aby předseda komise byl jejím uvolněným členem. Poslanci zdůrazňovali, že složení komise by mělo být takové, aby dokázala kvalifikovaně rozhodovat ve všech sledovaných oblastech a působila i na postoj majority. K pomoci v místech soustředění Romů vybízeli autoři i ostatní poslance NS působící v příslušných obvodech. Ústřední vládní komise by podle nich měla hlavně zajistit lepší koordinaci činnosti jednotlivých národních výborů.⁴⁷

V roce 1964 se na ÚV KSČ uvažovalo o ustavení jednoho systematizovaného místa pracovníka pro romskou otázku při předsednictvu vlády, nakonec však dostala přednost celková změna řízení problematiky romského obyvatelstva, realizovaná v následujícím roce.

Zlepšení práce decizní sféry ve vztahu k Romům měla pomoci první u nás vydaná příručka romského jazyka z pera J. Lípy, o níž jsem se již zmiňovala. Brožovaná příručka se skládala ze dvou dílů: první obsahoval mluvnici a texty, druhý slovník. Na vydání se podílel Ústav pro jazyk český ČSAV, který zároveň upozorňoval na nutnost vytvořit v rámci akademie v některém z příbuzných jazykových týmů systemizované místo pro jednoho znalce romštiny. Podle redakce by mohla učebnice posloužit i za hranicemi ČSR, především v těch spřátelených zemích, kde je nejvíce romského obyvatelstva. Samozřejmě se nepočítalo s tím, že by se stala učebnicí pro širší okruh zájemců, zejména ne z řad Romů. Byla pouze jakousi pomůckou pro

⁴⁷ Tamtéž, s. 670–674, dok. č. 266. AMV Brno-Kanice, A 6/2, inv. j. 387. SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 36, arch. j. 285.

ty, kdo potřebovali pro každodenní práci mezi romským obyvatelstvem alespoň základní znalosti jejich jazyka.⁴⁸

V lednu 1963 vydalo Ministerstvo školství a kultury rozsáhlé směrnice o vyučování cikánských dětí a mládeže. Konstatuje v nich, že část romských dětí stále ještě nenavštěvuje pravidelně školu, veřejnost lhostejně přihlíží jejich potulování, žebrotě a kriminální činnosti. Národní výbory přitom mají možnost s použitím svých trestněprávních pravomocí přinutit rodiče těchto dětí, aby je posílali do školy. Pokud se tyto metody nesetkají s úspěchem, je třeba podat trestní oznámení prokuratuře, která rozhodne o ústavní péči. Předmětem kritiky ministerstva se stali také učitelé, jejichž přičiněním údajně romské děti zaostávají a končí školní docházku ve třetí či čtvrté třídě základní školy. V rozporu s nedávnými plány na likvidaci speciálního romského školství do roku 1965 připouští příslušný odbor ministerstva zřízení samostatných škol či tříd pro děti starší osmi let, které dosud nezačaly plnit povinnou školní docházku. V článku II směrnic se podrobně rozebírají podmínky a pravidla, na jejichž základě je možno tyto třídy zakládat a umisťovat do nich „zanedbané“ romské děti. V další části zdůrazňuje MŠK nutnost individuální práce s romskými žáky a připouští i redukci a úpravy osnov. Mimoškolní činnost dětí doporučuje organizovat v rámci Pionýra, družin mládeže či internátního pobytu dětí a nedoporučuje připouštět samostatné (romské) dětské aktivity.

Velký důraz klade vedení ministerstva na zařazování absolventů škol do učňovských poměrů a zvyšování počtu romských středoškoláků. Vyzývá komise ZDŠ, které rozhodovaly o umisťování absolventů povinné školní docházky, aby umožnily nástup do učilišť i těm dětem, které nemají úplné základní vzdělání. Okamžitý nástup do pracovního poměru je možno povolit jen výjimečně, v případě že dítě vůbec nemá předpoklady pro kvalifikaci. Prostřednictvím ostatních resortů ministerstvo upozorňuje, že je povinností učňovských zařízení přijímat romské školáky do učebního poměru a že o jeho ukončení lze rozhodnout jen po vyčerpání všech možností, jak učně dovést k závěrečným zkouškám.

Problém ovšem nespočíval ani tak v neochotě odborných škol romské děti přijímat a dovést jejich vzdělávání, jako v postoji samotných romských učňů a jejich rodičů. Odborné školství bylo totiž založeno převážně na týdenním, případně i delším nepřetržitým pobytu žáků v internátech, což bylo pro děti vázané na rodinné prostředí velmi těžko přijatelné. Učeň kromě nepatrného kapesného nedostával za svou práci finanční odměnu, zatímco po okamžitém nástupu do zaměstnání si mohl i svou nekvalifikovanou práci velmi slušně vydělávat. To byly zřejmě hlavní důvody toho, že romští učni měli velmi nepravidelnou docházku a většinou učiliště záhy opouštěli. Státní orgány se snažily získat je pro účast na odborném výcviku mimo jiné nabídkou mimoškolní činnosti, často ovšem také různými formami kontroly a nátlaku. Přesto nedokázaly účinně čelit „absentérství“ a preferenci nekvalifikované práce.

Článek V. směrnic MŠK se vrací k zařazování romských dětí do zvláštních škol, které se zejména v českých zemích od počátku šedesátých let stalo běžnou praxí. Ministerstvo důtklivě upozorňuje, že odborné komise pro mládež vyžadující zvláštní péči nesmí zařazovat do zvláštních škol děti, u nichž nebyl prokázán vadný duševní vývoj. Pokud bylo dítě zařazeno nesprávně či dokonce bez projednání v odborné komisi, je povinností ředitele školy přeřadit je mezi žáky základní devítileté školy.⁴⁹ Ze zpráv z kraje a z později publikovaných přehledů o školní docházce ovšem víme, že v praxi byla péče o romské školáky velmi problematická. Postupně se sice dařilo zvyšovat procento dětí, které navštěvovaly školu, většinou ovšem za cenu

⁴⁸ SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 37, arch. j. 301.

⁴⁹ Jurová, A.: Rómska problematika..., časť 3b, s. 695–699, dok. č. 275. Současné psychologické výzkumy navíc zpochybňují i oprávněnost v té době běžně používaných testů pro prověření školní zralosti romských dětí a věkovou přiměřenost jejího zkoumání.

neustálého růstu počtu absolventů zvláštních škol, resp. ukončení povinné školní docházky v nižších třídách. V šedesátých letech dosahoval podíl dětí zařazených do škol se zvláštní péčí, dětských domovů a záchytných zařízení až 40 % romské dětské populace, většina romských žáků opakovala (často i vícekrát) první a druhý ročník ZŠ a běžně končila školu na základním stupni (do 5. třídy). K příčinám školních neúspěchů romských dětí přispívala jejich velmi vysoká absence, z velké části neomluvená.

Při rozhodování o zařazení školou povinného dítěte samy odborné komise často nerozhodovaly objektivně: vycházely vstřícně snaze učitelů a ředitelů škol zbavit se dětí z nevyhovujícího sociálního prostředí, handicapovaných neschopností přizpůsobit se metodám výuky a požadavkům majoritní školy na zvládnutí velkého množství teoretických a encyklopedických vědomostí.⁵⁰ Pro soudobou situaci bylo příznačné, že do způsobu zařazování dětí do různých typů těchto zařízení nemohli mluvit jejich rodiče. Zkušenosti se stykem školy s romskými rodiči se v průběhu šedesátých let zhoršily i tam, kde doposud probíhala spolupráce za oboustranného zájmu. Jak jsem už zmínila, např. v Ostravě tuto zkušenost opakovaně zažila Zdeňka Půčková, kdysi tak úspěšná při pořádání besed pro Romy, na nichž vystupovaly děti ze souboru její „cikánské školy“. Jako ředitelka zvláštní školy zaznamenala výrazný úbytek účastnic pravidelně konaných besed u příležitosti MDŽ i dalších akcí, a setkala se dokonce s nevybíravými útoky rodičů stěžujících si na vztah učitelů k romským dětem (jeden z otců vystoupil na rodičovském sdružení s názorem, že „učitelé nemají cikánské děti rádi“). Rodičům se nelíbilo také to, že státní orgány začaly k dosažení pravidelné školní docházky stále častěji užívat administrativní kroky (pokuty či omezení výplaty rodinných přídatků). Při vysvětlování nezájmu o pravidelnou docházku dětí do školy často argumentovali tím, že návštěva školy nezaručuje jejich dětem nadějnější vyhlídky do budoucna.⁵¹

Jaké peripetie mohly nastat s uplatněním jednotlivců z řad Romů, kteří dosáhli vyššího vzdělání, dokumentuje příběh prvního romského historika Bartoloměje Daniela. Jeho osudy do roku 1964 zachycuje stížnost na problémy s pracovním zařazením podaná na Ministerstvo školství a kultury. Nadaný romský chlapec, narozený v rodině obecního posluhy v Šaštině, byl už v době vojenské služby navržen do dělnické maturitní přípravy, kterou přes zdravotní potíže v roce 1950 úspěšně zakončil. První státníci pak vykonal na Vysoké škole politických a hospodářských věd a po její reorganizaci začal v roce 1953 studovat historii na Karlově univerzitě. Specializoval se na archivnictví, už během studia byl zaměstnán jako skartační referent na Ministerstvu vnitra. V roce 1957 stihl nejen promoci, ale také se oženil s dívkou ze své rodinné osady. Z ministerstva byl krátce nato propuštěn pod záminkou neshod v rodině (podobné důvody v té době nad odbornými předpoklady často převažovaly) a nezbyvalo mu než nastoupit na brigádu v ocelárnách na Kladně. Tam mu nabídli místo učitele romských dětí, záhy však byla „cikánská škola“ uzavřena a Daniel přešel jako pomocný dělník do muzea. V roce 1960 se mu podařilo získat místo archiváře Fondu výtvarných umění v Praze. Jeho v té době již čtyřčlenná rodina mohla z nízkého platu (1200 Kčs včetně rodinných přídatků) vyžít jen velmi skromně, manželka pečovala o dvě dcery, později jako pomocná síla v akademické menze také mnoho nevydělal. V oboru si však Daniel neudržel ani špatně placené místo. Dovolil totiž výtvarníkovi, o jehož sporu se zaměstnavatelem nevěděl, aby nahlédl do svých osobních spisů

⁵⁰ Podrobněji viz Ševčíková, V.: Sociokulturní a hudebně výchovná specifika romské minority v kontextu doby. PedF OU, Ostrava 2003, s. 50. Autorka upozorňuje na celou řadu zvláštností sociokulturního systému romského společenství, které dosud brání navázání normálních kontaktů mezi romským společenstvím a majoritou.

⁵¹ SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 36, arch. j. 286. Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku..., s. 85n. Důvody nezájmu romských rodičů o vyšší vzdělání dětí jsem již podrobněji rozebírala v předcházejícím textu, viz s. 44–48.

(což byla podle něj v té době běžná praxe), a zaměstnavatel tohoto „přestupku“ využil a přinutil jej podat výpověď. Na jeho žádost o zaměstnání odpověděl odbor pracovních sil Prahy I prodloužením pracovního poměru ve FVÚ o jeden měsíc a doporučením, aby se v rámci organizovaného nábory přihlásil do těžkého průmyslu. To naštěstí nepřipadlo v úvahu, neboť byl evidován v kartotéce osob ohrožených tuberkulózou. V září 1964, kdy se jeho spis dostal k vyřízení na MŠK, pracoval jako hlídač výstavy Velká Morava v Brně. Pro příznivé vyřízení jeho žádosti se vyslovil jeho někdejší vysokoškolský učitel prof. Václav Husa, pracovníci ČSAV, kteří znali jeho píli a schopnosti, i romistka Milena Hübschmannová, která v té době připravovala pro čs. rozhlas Cikánské pohádky.⁵²

Vzdělání potomci moravských Romů v té době s odborným uplatněním podobné problémy neměli. Jeden z nich pracoval jako vojenský prokurátor, další byl koncertním mistrem orchestru brněnské opery, dva Danielové působili ve školství. Na počátku šedesátých let je krajské orgány v Brně využívaly také jako aktivisty, kteří měli mezi svými spoluobčany přirozenou autoritu a respekt. JUDr. Tomáš Holomek byl stálým členem krajské komise pro práci mezi cikánským obyvatelstvem, Antonín Daniel jezdil i se svou manželkou na aktivity romských komunit po celé Moravě, seznamoval jejich účastníky s historií Romů a pomáhal řešit místní problémy.⁵³

V první polovině šedesátých let přetrvávala v oblasti státní politiky vůči Romům stále krizová situace. Nedařilo se zastavit živelný pohyb romských rodin mezi Slovenskem a českými zeměmi ani na teritoriu jednotlivých zemí a krajů. Povinností národních výborů bylo vést přehled osob zařazených do soupisu v roce 1959 na tzv. kartách K (kočující), ovšem stále rostoucí počet rozhodnutí o vynětí ze soupisu, nepovolené přesuny a pobyt nehlášených osob u příbuzných přesněji evidenci mařily. Opatření ústředních orgánů působila často opět kontraproduktivně.

Typickým příkladem je usnesení politického byra ÚV KSČ z 19. 12. 1961, které řešilo zejména problematiku vývoje romské otázky na Slovensku. Stále jasněji se ukazovalo, že Východoslovenský kraj se svými více než 75 000 romskými obyvateli není schopen zajistit likvidaci zdejších romských osad a zlepšení života jejich obyvatel. Byro proto doporučilo realizovat ve třech etapách rozptýlit asi 40 000 Romů z východního Slovenska do průmyslových oblastí českých zemí. Krajské národní výbory obdržely pokyny, jak celou akci organizovat, dokonce včetně rozpisu slovenských okresů a českých krajů, které mají spolupracovat při nábory stálých pracovníků do českého průmyslu a při přestěhování jejich rodin. (Např. okresy Michalovce a Humenné měly provádět nábor pro Jihomoravský kraj, Poprad a Spišská Nová Ves pro východní Čechy.⁵⁴) To vše však mělo pouze charakter doporučení. České kraje tento materiál sice vzaly na vědomí, ale nijak se nesnažily přispět k realizaci návrhů, které by pochoptelně evidenci Romů ze soupisu ještě více komplikovaly. Následovala série vzájemných stížností z české i slovenské strany, že jednotlivé národní výbory odmítají spolupracovat při hledání pracovních příležitostí a ubytovacích možností a při vybavování imigrantů příslušnými doklady, že řeší přesuny svévolně apod.

V květnu 1963 žádal zmocněnec rady východoslovenského KNV Meliorační družstvo v Kynšperku nad Ohří o přidělení bytu několika romským rodinám z lázní Horní Ružbachy,

⁵² SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 37, arch. j. 301. Své odborné i organizační schopnosti mohl B. Daniel nakonec prokázat pouze ve dvou krátkých úsecích svého života: v letech 1970–1973 jako čelný funkcionář Svazu Cikánů-Romů a odborník na romská řemesla, po r. 1990 jako jeden ze zakladatelů a aktivních pracovníků Muzea romské kultury v Brně.

⁵³ MZA Brno, B 124-KNV Brno, k. 1872/III.

⁵⁴ Jurová, A.: Rómska problematika..., s. 729–736, dok. č. 285.

jejichž živitelé v družstvu pracovali. Uváděl, že chtějí zbourat jejich chatrče, používané dosud těmito rodinami jako „rekreační objekty“. U vedení družstva však neuspěl. Okresní komise z Bardějova si v červnu 1963 stěžovala předsedovi vlády na postup pracovníků ONV v Chebu, kteří přislíbili přijetí dvanácti rodin do pracovního poměru na zdejších státních statcích. Při osobním jednání chebský vedoucí odboru pracovních sil potvrdil, že mají v okrese nedostatky zemědělských pracovníků a ukázal slovenské delegaci několik nově postavených bytových jednotek připravených pro romské rodiny z bardějovského okresu. Přesto pracovníci ONV romské imigranty nakonec přijmout odmítli. V telefonickém rozhovoru chebský úředník přiznal, že měli obavy z pracovní morálky Romů a z „rozkrádání socialistického majetku“. O rok později si zmocněnec KNV pro řešení cikánské otázky v Košicích stěžoval tajemníkovi severočeského KNV, že z Ústí nad Labem se vracejí Romové, kteří tam odešli v rámci organizovaného náboru pracovních sil. Zdejší závody je údajně propustily z práce a vedení je požádalo, aby opustili závodní byty. V prosinci 1963 státní statek v Jevišovce na Znojemsku poukazoval naopak na neoprávněné přistěhování dvaceti rodin ze Slovenska. Také v Litvínově, Záluží a Kopistech (Severočeský kraj) narůstaly problémy s ubytováním romských rodin. Podle zdejších národních výborů přijímaly průmyslové závody v kraji pracovní síly ze Slovenska, aniž by pro ně zajistily vhodné ubytování. Romské rodiny měly buď nastěhovat do dřevěných ubytoven, nebo jim umožnit obsazení domů určených k demolicí, odkud je pak nešlo dostat. Podobné stížnosti přicházely i z Kadaně, Mostu a dalších průmyslových středisek. Potíže způsobovala také sezónní práce romských dělníků ze Slovenska na státních statcích. V roce 1964 přivedl K. Kurucz na státní statek Mělník se sídlem v Hoříně skupinu 25 sezónních brigádníků zapsaných v soupisu v Galantě. Podle pracovníků středočeského KNV neměli v pořádku doklady, chyběly jim zejména pracovní převodky. Část z nich byla proto vrácena zpět na Slovensko, na zbývající si statek stěžoval, že mají časté absence a vyvolávají mezi sebou konflikty. Do místa soupisu se po zásahu VB museli vrátit také slovenští romští dělníci, které krátce předtím získal Ingstav ve Vítkově na Opavsku.⁵⁵

Problémy s evidencí, spoluprací a koordinací činnosti jednotlivých národních výborů byly v podstatě všude stejné, v přístupu k řešení konkrétních problémů romských rodin se však výsledky jednotlivých krajů do značné míry odlišovaly. Bez ohledu na nedostatečné řízení a koordinaci práce národních výborů ústředními orgány museli pracovníci na městské a okresní úrovni operativně reagovat na momentální situaci romského obyvatelstva v okruhu své působnosti. V Severomoravském kraji, kde úřady na počátku šedesátých let odhadovaly celkový počet Romů na 6000–8000, se úřady soustřeďovaly zejména na řešení bytové otázky. V roce 1961 přidělily romským rodinám celkem 158 nových bytů, přesto zůstávalo v nevyhovujících podmínkách ještě 145 rodin. Nejvíce nově přidělených bytových jednotek (51) připadlo na samotnou Ostravu. V dalším roce se ovšem potřeba nových bytů dále vystupňovala zejména v důsledku toho, že se konečně podařilo zlikvidovat nejostudnější místa soustředění romských rodin v Ostravě I: U plynojemu, rozpadající se bývalou hornickou kolonií Krausovec a také část nepojízdných maringotek někdejších kočovníků.

V první polovině šedesátých let položily obvodní národní výbory v Ostravě základ řešení bytového problému romských rodin, které se zpočátku celkem osvědčovalo. Díky výstavbě nových panelových sídlišť, do nichž se začalo majoritní obyvatelstvo masově stěhovat, se totiž uvolňovaly byty v nízkopodlažních domech starších částí města, často v sousedství dosud fungujících šachet a závodů. Prostorové dispozice těchto bytů (velká kuchyň, jeden až dva, někdy i více prostorných pokojů), vybavení domů (zpravidla částečně rekonstruovaných) vy-

⁵⁵ Tamtéž, s. 740–755, dok. č. 281, 286, 289. SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 36, arch. j. 289, sv. 37, arch. j. 301. MZA Brno, B 124-KNV Brno, k. 1872/III. Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku..., s. 89.

hovořovaly početným romským rodinám rozhodně více než nové byty v panelových výškových domech. Byly pro ně cenově dostupné a poskytovaly alespoň základní předpoklady pro zlepšení hygieny a úrovně bydlení.

O podobné řešení se pokusil např. také Městský národní výbor v Karviné, který přestěhoval rodiny z nevyhovujících dělnických ubikací do starších domů na náměstí ve Fryštátě. Problém byl ovšem v tom, že domy byly poddolované a velmi rychle chátraly. V roce 1962 stále ještě zůstávaly rozpadající se kolonie ve Vítkovicích, v Pudlově, v Orlové i jinde. Maringotky rodiny Stojkovy z Hlučina se podařilo rozptýlit do několika míst v kraji, většina olašských rodin ze soupisu obdržela do poloviny šedesátých let nové standardní byty a část z nich odešla do Brna. Z řad olašských Romů zůstalo v kraji celkem 82 dospělých osob, z nichž 32 bylo v roce 1962 ve výkonu trestu, 13 policie stíhala. Většina obviněných byly těhotné ženy (podle platných zákonů je nebylo možno uvěznit), které prováděly drobné kapesní a bytové krádeže.

Policie byla proti schopnosti kočovných Romů opatřovat si prostředky k životu z velké části nelegálními (nepovolenými) způsoby v podstatě bezmocná. Nejenže odolávali všem pokusům o „převýchovu“ či asimilaci, ale rozvíjeli dokonce nové způsoby soukromého obchodování, odpovídající dobové poptávce. Např. na Opavsku začali ve spojení se svými zahraničními příbuznými organizovat prodej ojetých západních automobilů, což bylo samozřejmě se socialistickým pojetím vlastnictví a trhu v rozporu. Skutečně nebezpečným projevem aktivity několika mladých olašských Romů byl ovšem pětapadesátičlenný loupežný gang specializující se na vykrádání kostelů a far. Po jeho dopadení v roce 1962 bezpečnost zjistila, že 36 pachatelů pocházelo z ostravského obvodu VB, zbytek z Brněnska.⁵⁶

Velmi rozporně se utvářela situace romského obyvatelstva severních Čech, kde se v jednotlivých městech a střediscích soustřeďovala početná romská ghetta. V nich bydlely rodiny odlišné sociální úrovně, vedle „starousedlíků“, kteří se životu ve městě dokázali již do jisté míry přizpůsobit, stále přibývali (často mimo evidenci) přistěhovalci, kteří v tomto prostředí „civilizovaně“ bydlet nedokázali. V okrese Most se v červenci 1962 počet Romů odhadoval na 4500 až 5000 osob, což představovalo 3,7–4 % obyvatel okresu. Nejvyšší podíl obyvatel romského původu hlásil Sedlec: celkem 56,7 % z celkového počtu 247 zde bydlících osob. V samotném okresním městě bylo asi 1800 až 2000 Romů, jejichž ubytování představovalo těžko řešitelný problém. Ve starém Mostě likvidovali „tábor“ na Janovské ulici, celkem museli vzhledem k důlním škodám zbourat 100 domů. Na Leninově ulici se jeden poddolovaný dům zřítil. Došlo přitom k narušení plynového potrubí a ve vedlejším domě se unikajícím plynem dvě osoby otrávil. Následkem stěhování rodin ze zrušených bytových objektů a dalšího přílivu neevidovaných obyvatel byl střed města zcela přeplněn. Podle zpráv Městského národního výboru ničily zejména nehlášené osoby zdejší zástavbu, u osmnácti památkově chráněných domů vytrhali jejich obyvatelé podlahy, okna, dveře i trámy na půdě. Škody dosahovaly několika tisíc korun, životel jedné z nepříhlášených rodin byl za rozprodej dřeva odsouzen k nepodmíněnému trestu. Jiný Rom byl obviněn, že vytrhl ze zdi olovené potrubí a prodal je ve sběrných surovinách. Některé rodiny odmítaly byty přidělené z pořadníku v nové zástavbě, protože jim připadaly příliš drahé, raději je měnily za starší byty v domech určených k demolici. Mezi romskými obyvateli ve staré části města se rozmáhal alkoholismus a prostituce, část mužů v aktivním věku neměla stálý pracovní poměr a žila ze sociálních dávek (dětské přídatky v té době běžně dosahovaly až 2000 Kčs, bylo možno s nimi vyjít i při důchodu do 200 Kčs.) MNV v Mostě poskytoval z doplňkové péče 58 osobám sociální výpomoc, obnášející celkem přes 86 000 ko-

⁵⁶ Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku..., s. 90n.

run. Z toho ovšem 60 000 obdrželi na léčbu nemocní tuberkulózou, zbytek byl jednorázově poskytnut jedenácti žadatelům jako podpora, další tři dostali příspěvek na uhlí ve výši 280 Kčs.

Místní úředníci i pracovníci bezpečnosti připisovali velkou část problémů nezájmu ONV Most o řešení napjaté situace nejen ve městě, ale v celém okrese. Při školském odboru ONV byla sice ustavena komise pro řešení otázek romského obyvatelstva, scházela se však pouze dvakrát do roka. O uváděné problémy se nestarala a ani se nesnažila pomáhat těm místním aktivům, které situaci pravidelně řešily. Nedostatky v provádění rozptylu a absence kontroly ze strany okresu vedly k zaměstnávání romských pracovníků „načerno“ a přispívaly k chaotickému stěhování romských rodin z místa na místo. Např. z obce Korozluky vystěhovali členové zdejšího družstva Romy bydlící v pěti starých domech, které dříve fungovaly jako věznice. Celkem 140 osob (vesměs z nepřihlášených rodin) odvezli autem a traktory do Mostu, kde je však MNV odmítl přijmout. Rodiny tedy putovaly traktorem dál, do Sedlce. Jeho obyvatelé vzápětí zaútočili na nežádoucí přistěhovalce sekerami a vidlemi, takže nezbylo než je opět přesunout do Mostu na náměstí. Než se národní výbory mezi sebou dohodly, co s nimi, Romové se rozutekli a obsadili prázdné byty v demolicích.

Lepší situace než na Mostecku nebyla ani v okrese Litvínov. Zdejší úřady měly problémy s Romy evidovanými v soupise na Slovensku, kteří se tam odmítali vrátit. Situaci komplikovaly národní podniky Konstruktiva a Chemické závody Záluží, které na Slovensku neustále prováděly nábor pracovníků a i s rodinami je umisťovaly do dřevěných baráků určených k likvidaci. V ubytovnách se už léta neprováděla údržba, vedení závodů nechalo odpojit elektřinu i vodu. Romové se odtud přesto odmítali odstěhovat, dokud jim národní výbor nepřidělí nový byt.

Vedle těchto alarmujících případů však jednotlivé okresy a obce někdy hlásily i příznivější zkušenosti. V Komořanech žilo celkem 263 romských obyvatel. Pro 60 % z nich dokázal MNV zajistit dobré ubytování, staral se však i o dalších 30 %, které nemohl okamžitě uspokojit. Většina místních Romů vycházela dobře i s majoritními sousedy, pouze u zbývajících asi deseti procent přetrvávaly větší problémy. Na Chomutovsku zaměstnávala většinu zdejších Romů výstavba tepelné elektrárny Tušimice, také zde měla většina rodin zajištěno slušné bydlení.⁵⁷

4.5 Organizovaný rozptyl romského obyvatelstva

V průběhu roku 1964 se dosavadní postup ústředních orgánů státu při řešení tzv. romské otázky setkával s vlnou kritiky z regionů, jimž vadila hlavně nedostatečná koordinace činnosti jednotlivých složek decizní sféry. I ústřední orgány docházely při pravidelné kontrole na základě dokumentů z roku 1958 k závěru, že chybí jednotná celostátní koncepce rozptylu romského obyvatelstva z „míst jeho nežádoucího soustředění“, která se podle nich měla stát základním předpokladem asimilace většiny Romů. Bylo zřejmé, že dosavadní komise při Ministerstvu školství a kultury, která se věnovala pouze osvětové práci, respektive metodickým otázkám, na tento úkol nestačí. Její autorita nezaručovala vliv na ostatní resorty, které se romské problematice věnovaly nesoustavně.

V květnu 1964 doporučila ideologická komise ÚV KSČ ministru školství a kultury Čestmíru Císařovi, aby s předsedou vlády projednal záměr vytvořit novou meziresortní komisi, která by celostátní politiku vůči romskému obyvatelstvu řídila. Měla se zaměřit především na

⁵⁷ SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 36, arch. j. 289.

problémy sociálně-ekonomické stabilizace romských pracujících a na zajištění vhodného bydlení pro jejich rodiny.

Ve zprávě věnované tomuto plánu se konstatuje, že průmyslově málo vyvinuté okresy východního Slovenska nejsou schopny zajistit dostatek pracovních příležitostí pro zdejší početnou romskou mládež, jejíž příslušníci se často vrací do osad, kde pěstují potulku a přizivnictví. Nejednotný postup státních orgánů způsobuje, že v romských osadách se staví nové domky, ve městech se vytvářejí další izolovaná střediska usídlení romských rodin. Do českých zemí jezdí velká část romských pracovníků i s rodinami pouze na sezónní práce, což způsobuje značnou fluktuaci, trpí tím také školní docházka dětí. Další negativním jevem je vytváření čistě romských pracovních skupin v těch slovenských závodech, které zaměstnávají velký počet nekvalifikovaných pracovních sil. Tyto problémy se prohlubují následkem vysokého přírůstku romského obyvatelstva. Státní orgány opakovaně řeší důsledky stále stejných příčin.⁵⁸

Na základě tohoto rozboru pověřilo předsednictvo ústředního výboru KSČ předsedu vlády J. Lenárta, aby na úrovni náměstků jednotlivých ministerstev zřídil meziresortní komisi pro práci s cikánským obyvatelstvem. Dále dostal za úkol reorganizovat dosavadní komise při odborech školství a kultury národních výborů tak, aby měly kompetenci komisí rady NV a zasedali v nich vedoucí jednotlivých odborů nebo jejich zástupci. Okresy s více než 2000 romskými obyvateli měly vytvořit pracovní místo pro uvolněného sekretáře této komise, stejně tak kraje s více než 5000 Romů. Pro zasedání ÚV KSČ v květnu 1965 měla vláda připravit dlouhodobý celostátní plán likvidace cikánských osad, čtvrtí a ulic na léta 1966–1970, osady se měly urychleně zrušit zejména v místech turistického ruchu. Další body usnesení se týkaly především úkolů spojených s předškolní a školní docházkou romských dětí a umístování dorostu do učebního poměru. V českých zemích se měla budovat speciální učiliště pro absolventy zvláštních škol, do nichž by mohla být zařazována i mládež ze Slovenska.⁵⁹

Předsednictvo ÚV KSČ se vrátilo k úkolům naznačeným v těchto závěrech 15. 6. 1965 v souvislosti s kontrolní zprávou o plnění usnesení z 8. 4. 1958 o práci mezi cikánským obyvatelstvem. Soubor úkolů spojených s komplexním řešením tzv. cikánské otázky rozdělilo do tří základních oddílů, k nimž pak přiřadilo konkrétní náplň úkolů pro jednotlivé ústřední orgány. V oddíle A rozhodlo o vytvoření vládního výboru pro řešení otázek cikánského obyvatelstva jako poradního, iniciativního a koordinačního orgánu vlády. Jeho členy měli být reprezentanti ministerstev financí, školství a kultury, vnitra, spravedlnosti a zemědělství, řízení měl převzít zástupce státní plánovací komise. Další členy pak měla vyslat Slovenská národní rada, Generální prokuratura, předsednictvo vlády, některé složky Národní fronty a KNV nejvíce zainteresovaných krajů. Slovenská národní rada měla vytvořit vlastní, samostatnou komisi. Na úrovni krajských a okresních národních výborů se měl vedení komise zhostit náměstek předsedy, její složení a úkoly měly především sledovat posílení pravomocí v otázkách ekonomických a sociálních.

Oddíl B se věnoval v první řadě zabezpečení harmonogramu dlouhodobé likvidace „míst nežádoucího soustředění cikánů“ a rozptylu jejich obyvatel. Státní plánovací komise a Ministerstvo financí se měly postarat o materiální a organizační zajištění těchto akcí, vnitro spolu s NV dostalo za úkol zabránit nežádoucím migracím. V této souvislosti bylo ministerstvo spolu s Generální prokuraturou pověřeno prověrkou účinnosti zákona č. 74/1958 o zákazu kočování, úpravou k němu vydaných směrnic, resp. přípravou jeho novelizace. Třetí oddíl (C) určoval roli poslanců, pracovníků decizní sféry a médií při vysvětlování smyslu a postupu opatření spo-

⁵⁸ SÚA, f. ÚV KSČ, 10/5 – Ideologická komise, sv. 13, arch. j. 50.

⁵⁹ SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 37, arch. j. 301, sv. 36, arch. j. 278.

jených s tzv. rozptylem. Úkol dostala také Československá akademie věd, která měla pro vládu do konce roku 1968 zabezpečit sociologický výzkum romského obyvatelstva.⁶⁰

Součástí materiálů tohoto zasedání předsednictva ÚV KSČ se stal rozbor rozdělení romského obyvatelstva ČSR do tří skupin. Jak víme, o diferenciaci Romů na základě jejich sociálních pozic a vnějších rysů způsobu života se snažily ústřední instituce v podstatě už od prvních poválečných imigračních vln romského obyvatelstva ze Slovenska. Až do zákazu kočování v roce 1958 se soustřeďovaly spíše na tradiční rozlišování na kočovné, polokočovné a usedlé. Z minulých let však přežívaly také výrazy jako „tulácký, cikánský způsob života“, či dokonce „zlořád“, „nepřízpůsobivé, nebezpečné, kriminální živly“, nebo na druhé straně osoby žijící „řádným způsobem života“. Podobná terminologie vycházela z povrchního pozorování rozdílů mezi jednotlivými skupinami romského obyvatelstva a posuzování míry jejich přizpůsobivosti momentálním požadavkům majority v oblasti sociální, ekonomické či bezpečnostní politiky, od padesátých let stále výrazněji také ideologickým principům režimu. V souvislosti s uváděným rozbohem je poprvé po násilném usazení kočovníků uceleněji formulován oficiální názor na kategorizaci odpovídající soudobému trendu asimilační politiky. Ta se v následujícím období stala podkladem pro statistické údaje, výzkumné, kontrolní či hodnotící zprávy o stavu řešení romské problematiky. Jednotlivé skupiny romského obyvatelstva hodnotila na základě následujících kritérií a trendů v procesu jejich splývání s majoritou:

I. kategorie: Rodiny nežijící v původních cikánských soustředěních, bydlící rozptýleně po území státu, osvojily si základní pracovní a hygienické návyky. Posílají své děti pravidelně do školy, nemigrují za prací ani nehledají nová bydliště, jsou podchyceny v evidenci NV. Občas se u nich ještě projeví „recidiva cikánského způsobu života“, potřebují pravidelnou, nenásilnou pomoc na pracovišti i v bydlišti, jsou však již „jen krok od úplné asimilace“. Péči vyžaduje zejména dosažení vyšší kvalifikace jejich příslušníků, pro niž je možno využít i romské řemeslné tradice. S pomocí patronátů společenských organizací, učitelů a osvětových pracovníků záhy splynou s majoritou.

II. kategorie: Romové zařazovaní do této skupiny žijí zpravidla v osadách nebo v místech velkého soustředění ve městech, mají však snahu se z tohoto prostředí dostat, postavit si domek či získat byt (nejlépe z družstevní výstavby). Jsou sice v trvalém pracovním poměru, ale vykazují nestálost, někdy i nechut' k práci. Zachovávají základní hygienická pravidla, snaží se získat návyky typické pro majoritní způsob života, ale často se nechávají strhnout k návratu k „cikánským zvyklostem“. Projevuje se to např. absencí a fluktuací v práci, pro něž je také zaměstnavatelé často odmítají přijímat, jindy neorganizovanými přesuny z místa na místo. Jejich asimilaci brzdí setrvávání v nevhodném prostředí, zejména v původních romských osadách, jsou proto „zralí“ pro plánovitý rozptyl, který je ovšem třeba provádět na základě celostátního přehledu a dohledu, za materiální pomoci a spolupráce národních výborů a společenských organizací.

III. kategorie: Nejzaostalejší skupina, žijící typickým cikánským způsobem, z ní se „rekrutují zloději, příživníci, chronicky nemocní, invalidní důchodci, kteří se nechtějí léčit“. Její členové nedodržují základní pravidla hygieny, žijí ve velmi nezdravém prostředí. Muži nechtějí pracovat nebo vykazují vysokou absenci a fluktuaci, ženy se nabízejí k prostituci, jejich děti zameškávají školní výuku, žebrají, často jsou zařazovány do dětských domovů či výchovných ústavů. Jejich přestupky proti pracovní morálce se tolerují, kriminální jednání není dost tvrdě postihováno. „Reprodukci cikánského způsobu života“ je třeba zabránit za každou cenu, stíhat potulku, zvýšit kapacitu dětských domovů a ústavů pro problémovou mládež, zajistit pro ně

⁶⁰ ZA Opava, Sm kNV Ostrava – odbor sociálních věcí a pracovních sil I, k. 42, inv. č. 199.

dostatek kvalifikovaných pedagogů. Pomocí komplexních plánů výchovy dětí do 15 let je třeba podchytit hlavně mládež ohroženou v rámci této kategorie návratem k nepřijatelným formám života, především tedy vyloučit vliv původní romské rodiny na výchovný proces. Při převýchově dospělých se zaměřit na osvojení správných pracovních návyků, neboť „práce v továrně je nejlepším vychovatelem“. Jinými slovy, pokud pro příslušníky I. a II. kategorie platila pravidla používání spíše mírných, přesvědčovacích metod (samozřejmě s výjimkou násilného rozptylu příslušníků II. skupiny), pak pro „nepřizpůsobivé“ (podle oficiálních kritérií) měl režim především tvrdý postih.⁶¹

Jak jsem konstatovala už v předcházejícím textu, pro tento systém je charakteristické, že pro dělení Romů považoval za výhradní kritérium jejich ochotu respektovat asimilační politiku. Po celé následující období až do pokusu o emancipaci romského hnutí na přelomu šedesátých a sedmdesátých let se v něm neobjevil ani náznak respektování tradičních rysů romského sociokulturního systému. Dokonce výslovně nezmiňuje ani přežívání kočovnických návyků, které zřejmě podle komunistických ideologů definitivně vyřešil zákon č. 74/1958. Pokud se v různých charakteristikách těchto tří skupin objevují některé typické projevy „cikánského způsobu života“ (soudržnost rodin a skupin, vnitřní řád osad aj.), pak jsou jednoznačně považovány za záporné jevy, které je nutno potlačovat.

Asimilační politika preferovala zejména ty příslušníky tzv. I. kategorie, kteří se vzdali svého etnického původu, přestali se stýkat s ostatními Romy a často povrchním způsobem kopírovali způsob života těch vrstev majority, jimž se chtěli přizpůsobit. Navenek především způsobem oblékání a celkovou úpravou zevnějšku (typickým jevem se stala např. móda žen barvit si vlasy „na blond“, u mladíků nápadné oblečení a obuv, typické pro tehdejší „pásky, chuligány“, okázalá demonstrace přijetí pravidel osobní a bytové hygieny a uniformních módních trendů apod.). Dalšími typickými rysy byl konzumní způsob života a preference populární hudební kultury. Oficiálně sice státní instituce některé „nevhodné návyky“ (přejímání vzorů západní konzumní společnosti, jejich kulturních vlivů apod.) kritizovaly, na druhé straně ovšem komunističtí ideologové dobře věděli, že konzumně orientovaná společnost je zpravidla také politicky konformní.

Na pracovišti byla součástí profilu „převychovaného, asimilovaného Cikána“ vzorná pracovní morálka, překračování norem, členství ve smíšených „brigádách socialistické práce“, případně také v KSČ, funkce v odborech. Jednotlivci i skupiny, kteří vyhovovali těmto asimilačním cílům, byli obecně většinou příslušníků majority přijímáni celkem příznivě, dařilo se jim navazovat dobré vztahy se spolupracovníky a sousedy a snáze vstupovat i do smíšených partnerských vztahů.

Záhy se ovšem mělo ukázat, že zdaleka ne všichni na první pohled „civilizovaní“ Romové podleli těmto trendům. Mnozí z nich si uchovávali úctu k tradičním romským hodnotám a zvyklostem, a jakmile jim to uvolnění asimilačních tlaků umožnilo, byli ochotni aktivně se zapojit do emancipačního procesu.

V polovině šedesátých let se ovšem v politice státu vůči Romům žádný vliv postupného uvolňování politické situace neprojevil. Vývoj postupoval způsobem obvyklým pro komunistický systém: od usnesení vrcholného orgánu KSČ z 15. 6. 1965 vedla přímá cesta k vládnímu

⁶¹ Podrobněji tamtéž. V této souvislosti se nebudu podrobněji zabývat analýzou předložené kategorizace, její pojetí se postupně dále rozvíjelo a v dalších souvislostech se k němu budeme vracet. Za zmínku však stojí, že od počátku vyvolala výrazný odpor zejména v řadách odborníků na romskou problematiku, kteří ji považovali za velmi nepřesnou a zavádějící. Sami ji však ve svých odborných studiích s určitými výhradami používali, neboť pro výstižnější kategorizaci neměli k dispozici dostatek podkladů. Viz např. Davidová, E.: Cikánské (romské) etnikum v Ostravě..., I, II.

usnesení č. 502 ze dne 13. 10. téhož roku, jímž se zřizoval vládní výbor pro otázky cikánského obyvatelstva, složený z náměstků zainteresovaných ministerstev, zástupců ústředních orgánů, společenských organizací a KNV krajů, v nichž se koncentroval největší počet Romů. Z jeho jednání vzešly 18. 12. 1965 tzv. Zásady pro organizování rozptylu a přesunu cikánského obyvatelstva, které pak postupně rozpracovávaly jednotlivé regionální správní orgány na základě svých vlastních představ o „likvidaci nežádoucích soustředění obyvatel cikánského původu.“⁶²

Už v samotném koncipování těchto zásad a jejich přenášení na ostatní složky decizní sféry se projevily rozpory, které později zřejmě přispěly ke krachu rozptylových plánů. Hlavním cílem činnosti vládního výboru mělo být zajištění likvidace slovenských romských osad a rozmístění jejich obyvatelstva po celém území státu. Za tím účelem vypracoval dlouhodobý plán realizace záměru do roku 1970, podle něhož mělo být zlikvidováno 611 z celkového počtu asi 1300 osad. Kontrolní zpráva ideologického oddělení ÚV KSČ z roku 1967 uváděla, že jen ve Východoslovenském kraji bydlelo v roce 1965 v 7598 chatřích celkem 10 324 rodin. Podle A. Jurové mělo být do roku 1970 srovnáno se zemí celkem 6800 nevyhovujících chatřích a pro 8200 rodin (přes 50 000 osob) zajištěno nové ubytování. Větší část obyvatel likvidovaných slovenských osad se měla přestěhovat v rámci tří slovenských krajů, do českých zemí plánovala komise do roku 1970 přesunout celkem 2173 rodin (14 500 osob).⁶³

Tabulka č. 4: **Plán rozptylu romského obyvatelstva z okresů východního Slovenska do okresů v českých zemích v letech 1966–1970**⁶⁴

Slovenské okresy	České okresy	1966–1968 rodin / osob	1969–1970 rodin / osob	celkem rodin / osob
Bardějov	Přerov, Svitavy, Jičín	112 / 896	84 / 672	196 / 1568
Humenné	Opava, Bruntál	55 / 440	30 / 240	85 / 680
Košice – město	Ostrava, Frýdek-Místek	45 / 360	35 / 320	80 / 640
Košice – venkov	Karviná	70 / 560	50 / 320	120 / 960
Michalovce	Nový Jičín, Šumperk	125 / 1000	85 / 680	210 / 1680
Poprad	Náchod, Rychnov n. Kněž., Ústí n. Orł.	85 / 680	70 / 560	155 / 1240
Prešov	Havl. Brod, Chrudim	46 / 368	38 / 304	84 / 672
Rožňava	Olomouc	90 / 720	60 / 480	150 / 1200
Spišská N. Ves	Vsetín	50 / 320	30 / 240	70 / 560
Trebišov	Hradec Králové, Pardubice	6 / 46	9 / 74	15 / 120
	české okresy celkem	674 / 5392	491 / 3928	1165 / 9320

Vládní komise ovšem nezajišťovala plánované přesuny přímo, direktivním způsobem, ale formou jakéhosi doporučení, na jehož základě se spolu měly české a slovenské kraje dohodnout. To později příslušné orgány uváděly jako největší chybu celé akce, neboť bez direktivy neuměla většina tehdejších institucí samostatně postupovat. V tomto případě navíc spočíval

⁶² SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 37, arch. j. 297. AMV Brno. Kanice, A2/2, inv. j. 450. Podrobněji viz též Jurová, A.: Vývoj rómskej problematiky..., s. 78n.

⁶³ A. Jurová přebírá tyto údaje z materiálů ŠObA Košice, kde je uložen fond slovenské ústřední komise. Viz též ZA Opava, Sm KNV Ostrava, OSVPS I, k. 42, inv. č. 199.

⁶⁴ SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 37, aj.

problém v tom, že slovenské okresy začaly překotně bourat osady a zbavovat se jejich obyvatel často bez ohledu na doporučené kvóty a směry rozptylu. V českých cílových okresech naopak existovala minimální vůle přijímat další romské rodiny. Absolutně nebylo v silách ani v zájmu jednotlivých orgánů státní zprávy, aby vyhověly plánovaným požadavkům.

Největší nápor imigrantů z východního Slovenska měl připadnout zejména na okresy Východočeského a Severomoravského kraje (podle tabulky celkem 1165 rodin, 9320 osob). Národní výbory na Ostravsku, které měly dost práce s řešením problémů s vlastním romským obyvatelstvem, se však přílivu dalších Romů ze Slovenska vehementně bránily. Jejich komise buď původní plány ignorovaly, nebo je podstatně redukovaly. Některé české kraje přitom byly z plánu přesunů zcela vyčleněny. To bylo možno pochopit pouze v případě severních Čech, kde se koncentrovalo dosavadní nejhustší romské osídlení. Situace v Západočeském kraji byla naopak velmi podobná jako na Ostravsku: Romové tu sice ve větším počtu žili v některých průmyslových centrech (Plzeň, Rokycany, Chebsko), byli však rozmístěni nerovnoměrně. Jak ukazuje následující tabulka (č. 5), celkový plánovaný nápor nových přistěhovalců na Moravu byl daleko výraznější než do Čech. Tento rozpor nebyl nikde jasně vysvětlen, snad se centrální plánovači domnívali, že bližší, moravské cíle si vyžádají nižší náklady.

Tabulka č. 5: **Výsledky organizovaného přesunu romských rodin v rámci rozptylu v letech 1966–1968**⁶⁵

Kraj	Plán: rozptyl ze Slovenska	Plnění	Zůstalo v okresech kraje	Plán: rozptyl v kraji	Plnění	Zůstalo v novém místě	Živelné přesuny
m. Praha	–	–	–	–	–	–	198
Středočes.	80	13	7	33	16	11	173
Jihočes.	102	43	31	51	30	26	116
Západočes.	–	–	–	36	18	15	350
Severočes.	–	–	–	203	67	58	531
Východočes.	216	98	71	44	30	26	340
Jihomor.	208	108	64	31	22	17	141
Severomor.	485	232	212	38	52	49	405
celkem rodin	1089	494	385	436	235	202	2254

Už v průběhu roku 1966 kontrolní zpráva ideologického oddělení KSČ konstatovala, že celkový plán rozptylu do českých zemí se sice rámcově podařilo splnit, ovšem jen díky tomu, že část okresů „plán překročila“. Okresy Frýdek-Místek, Ostrava či Pardubice odmítají jakýkoliv přísun nových rodin. Slovenské okresy (Košice, Bardějov, Spišská Nová Ves aj.) komplikují situaci tím, že svévolně povolují volný odchod romských rodin do českých zemí bez dohody s českými orgány nebo je směřují do jiných než dohodnutých okresů, které je pak posílají nazpět.⁶⁶

⁶⁵ Muzeum romské kultury (MRK) Brno, Komise vlády ČSR pro otázky cikánského obyvatelstva (KV ČSR POCO), kr. 1, zápis z jednání 23. 3. 1971.

⁶⁶ SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 37, arch. j. 297. Tvrzení o „rámcovém splnění“ plánu neodpovídalo tak docela skutečnosti, jak se později ukázalo, obnášelo pouze cca 85 % plánovaných přesunů.

Kvůli omezení výdajů a nejasnostem ve zdrojích jejich čerpání musely být původní návrhy slovenských krajů postupně redukovány. V roce 1965 státní orgány předpokládaly, že rozptyl si vyžádá celkové náklady ve výši cca 500 milionů Kč, v červenci 1966 však vládní výbor schválil na další čtyři léta rozpočet pouze ve výši 400 milionů. Navíc přetrvávaly nejasnosti v otázce vytvoření mimorozpočtové vládní rezervy na komplexní řešení romské otázky a převody částek určených na jednotlivé roky se opožďovaly. V polovině roku 1967 se vyskytl další problém: řada východoslovenských úřadů žádala kvůli vzrůstajícímu přirozenému přírůstku místního romského obyvatelstva a stagnujícímu procentu jeho zaměstnanosti zvýšení původních rozptylových kvót až o 50 %. Řešení se však nedočkaly a situace se naopak dále komplikovala.⁶⁷

Likvidace slovenských romských osad nebyla jediným cílem plánovaného rozptylu. Zároveň s usazováním nových slovenských romských obyvatel měly jednotlivé národní výbory v českých zemích zajišťovat odsun romských rodin z „míst nežádoucího soustředění cikánského obyvatelstva“, tedy z dosud vytvořených ghatt v centrech či čtvrtích a ulicích měst. Podle rozpisu úkolů pro jednotlivé orgány státní správy se měl tento typ rozptylu v souladu s dřívějšími direktivami ÚV KSČ týkat především těch rodin, které okresní a místní komise zařazovaly do II. kategorie. Celkem se mělo v českých zemích do roku 1970 rozptýlit 86 „cikánských soustředění“, v nichž bydlelo 524 rodin, pro dalších 1590 rodin bydlících v hygienicky nevhodných podmínkách měly národní výbory zajistit nové byty.⁶⁸ Všem práce schopným živitelům nově ubytovaných romských rodin bylo samozřejmě také třeba zabezpečit trvalé zaměstnání (výslovně se uvádělo, že nábor romských pracovních sil pro kampaňové a přechodné uzavírání pracovních smluv může být prováděn jen výjimečně a se souhlasem ONV). Národní výbory spolu se zaměstnavateli se měly postarat také o „převýchovu cikánů“, odstraňování negramotnosti, zvyšování kvalifikace a plnění celé řady dalších úkolů včetně přebírání, rozdělování a kontroly využití plánovaných finančních prostředků.⁶⁹ Tento „velkorysý plán“ zapadá do celkového trendu dlouhodobého plánování v období první půle šedesátých let, poznamenaného nereálnými představami o možnostech centrálního řízení ekonomických a sociálních procesů. (Jak známo, v těchto letech zkrachovaly původní i redukované plány třetí pětiletky.)

Plány rozptylu narážely na celou řadu dalších problémů, zakotvených jak přímo ve vládním usnesení a v dalších dokumentech příslušného vládního výboru, tak v neschopnosti místních orgánů zvládnout požadované úkoly. Navíc se vůbec nepočítalo s přirozeným trendem romských rodin k chaotické a nekontrolovatelné prostorové mobilitě. V původních návrzích vládního výboru se zdůrazňovalo, že plánované přesuny je možno realizovat jen na základě dobrovolného souhlasu obyvatel a za likvidaci chatrčí byly určeny pevně stanovené výkupní ceny. Často se však stávalo, že už tak omezené prostředky byly vynakládány neúčelně na částečné úpravy v osadách určených k likvidaci. I ve vykoupených kolibách jejich obyvatelé dále přebývali, nebo se naopak bez vědomí MNV a bez vyrovnání rozptýlili. V Markušovicích (okres Bardějov) např. MNV připustil, aby obyvatelé po odhadu ceny domek sami zbourali a odešli do Čech bez vyrovnání. Dobrovolné rozhodnutí bylo v praxi většinou interpretováno jako povinnost respektovat plán přesídlení bez ohledu na rodinné svazky, „dobrovolníkům“ nebylo povoleno odstěhovat se do těch míst, kde již po léta bez problémů žili jejich příbuzní.

V průběhu let 1967–1968 se plány rozptylu postupně hroutily. Při dodatečném šetření celého průběhu projektu v roce 1971 zjistila nově utvořená vládní komise, že úkoly původního

⁶⁷ Tamtéž.

⁶⁸ ZA Opava, Sm KNV Ostrava, OSVPS I, k. 42, inv. č. 199.

⁶⁹ SOKA Cheb, f. 266 D 2 – Prověry cikánských záležitostí, k. 222, složka č. 515.

harmonogramu byly v letech 1966–1968 splněny pouze na 45 %.⁷⁰ Plnění přitom postupně prudce klesalo: z 85 % v roce 1966 na konečných 20 %. Do českých zemí se ze Slovenska v tomto období podařilo organizovaně přesunout pouze 494 rodin, z toho nejvíce do Severomoravského kraje (zejména díky okresům Olomouc, Přerov, Vsetín a Nový Jičín, kde nebyly dosavadní počty Romů tak vysoké jako v průmyslových centrech). Ani v tomto kraji nebyl přesto původní rozpis splněn ani z 50 %. Něco málo přes polovinu plánovaného počtu se podařilo usídlit pouze v kraji Jihomoravském, který měl ovšem původní kvótu podstatně nižší. Zcela tristní byly výsledky ve středních Čechách, kam se přestěhovalo celkem pouze 13 rodin, jen sedm jich tu ovšem zůstalo až do počátku sedmdesátých let.

Další problém rozptylových plánů spočíval v nedostatečné stabilitě výsledků přesunů. Z celkového množství přesídlených rodin jich 109 (tedy celých 22 %) z určeného okresu odešlo. Zřejmě se buď vrátily na Slovensko, nebo pokračovaly dál ve své pouti tam, kde měly již dříve usídlené příbuzné. Např. v roce 1967 se do českých zemí ze slovenských okresů přestěhovalo celkem 1178 osob, zpět se jich vrátilo 1043.⁷¹ Ve sledovaném období byl dodatečný odliv nejsilnější na jižní Moravě: ze 108 původně přistěhovaných slovenských rodin jich tu zůstalo pouze 64 (cca 60 %).

Z nepřímých svědectví je zřejmé, v čem spočíval důvod tak velkého (a velmi rychlého) odlivu slovenských rodin právě z této oblasti. Týkal se totiž zejména těch okresů, kde se v té době již celkem ustálil příznivý demografický vývoj zbytků původního moravského romského obyvatelstva (Uherské Hradiště, Hodonín, Břeclav ad.). Rodiny moravských Romů žily v průměru na podstatně vyšším stupni integrace (u části z nich lze hovořit spíše o asimilaci) se zdejší majoritní společností než nově příchozí. Příchod nových Romů s nižším sociálním statutem byl vnímán uvnitř vlastních komunit jako vpád cizího, nepřátelského živlu, kterému je nutno zabránit. Podobně se zřejmě vůči novým přistěhovalcům vyhranili i představitelé místní majoritní společnosti. Setrvat v tomto nepřátelském „obklíčení“ bylo pro slovenské rodiny natolik obtížné, že se z velké části vrátily zpět do výchozích okresů.⁷²

Jihomoravský kraj spolu s jižními Čechami zároveň zaznamenal nižší příliv v rámci neorganizovaných, živelných přesunů. To lze snadno vysvětlit jednak tím, že v obou těchto regionech bylo nižší celkové procento obyvatel romského původu, jednak opět jejich poměrně vysokým stupněm integrace (např. několikrát zmiňovaný Český Krumlov). Nižšímu podílu Romů odpovídal také menší příliv nových příbuzných, kteří s jejich pomocí hledali lepší životní podmínky. Vyšší sociální status zdejších rodin působil stejně negativně jako v případě rodin přesouvaných organizovaně.

O celkovém zhroucení plánu na organizovaný rozptyl snad ještě výrazněji svědčí enormní rozsah živelných migrací, které nejen pokračovaly, ale rok od roku se neustále stupňovaly. Za sledované období 1966–1968 se takto v jednotlivých českých okresech objevilo celkem více než 2250 „samostatně příchozích“ romských rodin. Nedovedeme sice rozlišit, kolik jich tu skutečně zůstalo, v každém případě však svědčí toto číslo o tom, že živelné migrace

⁷⁰ Tamtéž. Jak podrobněji vysvětlím v dalším textu, koncem roku 1968 byl celý plán rozptylu pozastaven a později zcela odmítnut, takže výsledky za celé plánované období se už nezměnily.

⁷¹ Viz tamtéž. Přesněji Jurová, A.: *Vývoj rómskej problematiky...*, s. 81.

⁷² Např. původní uherskobrodská romská komunita (v současné době čítající přes 100 členů) dodnes mezi sebou snáší (ale s minimální tolerancí) pouze jednu původně slovenskou rodinu, která se přistěhovala někdy v 70. letech z východních Čech. Netoleranci vůči slovenským Romům (samozřejmě pokud nepocházejí z oblasti, s níž měli původní moravští romští obyvatelé tradiční svazky) potvrzují všechny terénní výzkumy, např. ankety a rozhovory v rámci uváděných výzkumů J. Pavelčíka, M. Hladišové, vlastní zjišťování autorky v okolí Veselí nad Moravou aj.

nad řízeným rozptylem stále vysoko převažovaly (celkově o 1324 rodin). Tak enormní pohyb romských rodin, ať už v rámci plánovaných čísel, či mimo ně, pochopitelně nemohly úřady v českých zemích vůbec zvládnout. Svědčí o tom skutečnost, že jen necelé polovině z neplánovaně přibývajících se podařilo v českých zemích najít ubytování. Přitom jen 350 z nich získalo byt s pomocí národních výborů, příslušníci asi 1050 rodin se ubytovali v českých zemích pravděpodobně z větší části na úkor zde dříve usídlených příbuzných.

Přestože zejména místním národním výborů nelze upřít snahu bytové podmínky romských rodin postupně řešit, celková situace se ve sledovaném období vůbec nezlepšila. V letech 1967–1968 přidělily národní výbory Romům v českých zemích celkem 2479 nových bytů, zároveň však musely 689 hygienicky a zdravotně zcela nevyhovujících bytových jednotek zlikvidovat. Při přidělování bytů měly pochopitelně přednost rodiny, které v místě bydlely již delší dobu a byly řádně zapsány v pořadníku čekatelů. Týkalo se to tedy především těch Romů II. kategorie, jejichž přemístění se plánovalo v rámci rozptylu uvnitř českých okresů a krajů.

Ani tento plán nebyl splněn v původním rozsahu. Z plánovaných 436 rodin se jich podařilo přemístit pouze 235 (necelých 54 %), z toho nejvíce v Severočeském kraji (67, ovšem plán stanovil 203, byl tedy splněn pouze z jedné třetiny). Můžeme-li věřit dodatečné statistice z roku 1971 (podle jiných dochovaných materiálů lze tento údaj považovat za věrohodný), pak výjimku představoval kraj Severomoravský, kde plánované číslo (38 rodin) poměrně vysoko překročili: přemístili celkem 52 rodin, z toho jich 49 v novém působišti zůstalo. V roce 1968 žilo v českých zemích stále ještě 3336 romských rodin (asi 29 %) ve 2802 hygienicky závadných bytech (534 jich tedy zřejmě sdílelo nevyhovující byt s jinou rodinou). Rozdíl mezi celkovým počtem rodin a bytů byl ovšem ještě výraznější. Z přehledu vyplývá, že 1174 rodin v českých krajích neobývalo samostatný byt. Už tradičně byla velmi svízelná situace zejména v krajích Severočeském a Severomoravském, které dohromady vykazovaly kolem 1600 závadných bytů, v nichž bydlela více než jedna třetina zdejších romských obyvatel.⁷³

4.6 Demografické přehledy a výzkumy romského obyvatelstva z přelomu šedesátých a sedmdesátých let

Vynucené i živelné přesuny několika tisíc romských obyvatel ve druhé polovině šedesátých let vyžadovaly stále naléhavěji přesnější celostátní evidenci o jejich pohybu a struktuře. Jak jsem už zmiňovala, od roku 1947 se v Československu celkové počty Romů nesledovaly, k dispozici byla pouze evidence vedená národními výbory. Vyšší instituce decizní sféry se spoléhaly na různé odhady a údaje získané na základě dílčích výzkumů, objektivní informace nebyly vůbec k dispozici.

Vládní výbor pro otázky cikánských obyvatel se proto už v roce 1966 obrátil na Státní úřad statistický se žádostí o sledování počtu a pohybu Romů. V letech 1966–1968 se uskutečnily soupisy romských obyvatel, které se srovnávaly s údaji z evidence MNV. Zjistilo se, že asi 50–60 000 romských obyvatel je mimo jakoukoliv evidenci, neboť je společnost považuje za asimilované. V českých zemích se počet soupisem zjištěných romských obyvatel pohyboval od 56 500 v roce 1966 do 61 085 osob o dva roky později. Metodika jednotlivých soupisových akcí se měnila, proto nelze jejich výsledky srovnat. A. Jurová sleduje podrobněji výsledky soupisu z roku 1967, které podle jejího názoru sledovaly nejširší okruh údajů.⁷⁴ Na základě těchto

⁷³ MRK Brno, KV ČR POCO, kr. I, zasedání komise 26. 3. 1971. Tabulky jsou zpracovány na základě výkazů Federálního statistického úřadu z 31. 12. 1968, čj. 20974/69 a 20941/69. Souhrnně byla tato čísla publikována v časopise Zprávy a rozbory FSÚ. 1969, řada Dem., č. 2.

⁷⁴ Jurová, A.: Vývoj rómskej problematiky..., s. 84–85.

soupisových akcí a evidence národních výborů byly zpracovány také údaje, které mi v předcházející podkapitole umožnily sledovat základní tendence realizace rozptylu romského obyvatelstva ze slovenských osad i v rámci českých zemí. V následující tabulce se pokusíme zachytit výsledný stav, tedy rozmístění romského obyvatelstva koncem šedesátých let v jednotlivých krajích.

Tabulka č. 6: Evidované romské obyvatelstvo českých zemí podle obcí k 31. 12. 1968⁷⁵

Kraj	Obcí celkem	Obcí s Romy	Obcí do 200 R.	200–300 R.	Nad 300 R.	Nad 300, v nich R.	Romů celkem
Praha + stat. města.	4	4	–	–	4	8865	8865
Středočeský	1330	258	256	1	1	1174	5690
Jihočeský	918	119	118	–	1	501	2613
Západočeský	794	235	230	1	4	1901	8014
Severočeský	705	311	297	3	11	9279	18907
Východočeský	1284	257	253	1	3	997	5295
Jihomoravský	1582	172	171	–	1	302	2885
Severomoravský	883	193	185	–	8	3588	8816
české země celkem	7437	1549	1511	5	33	26607	61085

Při rozboru uvedených čísel je třeba předeslat (v dalším textu se to pokusím doložit na konkrétních příkladech), že soupis v žádném případě nezachytil všechny romské obyvatele právě přítomné v českých zemích. Jeho výsledky umožnily pouze porovnat hustotu a rozložení jejich usídlení v jednotlivých regionech, případně základní údaje o jejich skladbě. Potvrdil se známý předpoklad, že nejvíce romského obyvatelstva žije (v největší koncentraci) v Severočeském kraji. Ze zdejších 18 907 zaregistrovaných Romů jich celkem 9279 (49 %) bydlelo v 11 průmyslových centrech kraje, v šesti z nich jich napočítali kolem tisíce. V samotném Mostě zaznamenal soupis 1664 osob, v Ústí nad Labem 2039 romských obyvatel. Dalšími centry s vysokou koncentrací romského obyvatelstva byla Praha (3471 osob) a tři statutární města: Plzeň evidovala 1000, Brno 1619 a Ostrava 2775 osob. Poměrně vysoký celkový počet romských obyvatel (8816) vykazoval Severomoravský kraj, ovšem s tím rozdílem, že podle soupisu tu byli soustředěni v menších centrech: jejich koncentrace ve 185 obcích z celkového počtu 193 nepřesahovala 300 osob. Podobná situace byla také v Západočeském kraji, zhruba na stejné výši se pohyboval celkový počet osob romského původu ve východních a středních Čechách. Nejméně Romů, kteří navíc žili rozptýleně v menších skupinách v poměrně velkém počtu obcí, vykazaly podle soupisu kraje Jihočeský (119 obcí s 2613 obyvateli) a Jihomoravský (172 obce, 2885 obyvatel).

Soupis zaznamenal v českých zemích celkem 1549 obcí (z celkového počtu 7437), v nichž bydlelo romské obyvatelstvo. V 1511 z nich žilo méně než 200 Romů; dohromady představují obyvatelé těchto obcí 33 000 osob. V průměru tedy vychází na každou z nich pouze asi 22 osob romského původu. Z regionálních výzkumů víme (a pozdější sčítání obyvatelstva to potvrdila), že tyto nízké koncentrace romského obyvatelstva se zdaleka netýkaly pouze vesnic se sezónními pracovníky v zemědělství. Menší skupiny romských rodin žily i v nevelkých průmyslových střediscích (Větrní, Hrádek u Rokycan, Studénka, Bílovec, Uherský Brod

⁷⁵ Viz pozn. č. 72 této kap.

aj.), kde byli jejich živitelé zaměstnáni v místním průmyslu a službách. V menších střediscích s nižší koncentrací Romů byla pochopitelně evidence snazší, a proto ji zřejmě můžeme považovat i za přesnější. Z předcházejícího textu (příklad Bílovce, Rokycan, menších jihomoravských měst) víme, že i obyvatelstvo těchto regionálních průmyslových center prošlo procesem urbanizace, ve většině případů se však lépe sžívalo s novým prostředím i s jeho obyvateli.

Ve velkých průmyslových městech s vysokou koncentrací romského obyvatelstva byla situace daleko složitější, velký problém tu představovala už samotná evidence všech bydlících, resp. přítomných romských obyvatel. Z výzkumů známe i příklady, kdy odhady o počtu neevidovaných Romů dokonce převyšovaly čísla vyplývající z evidence (např. E. Davidová ve své analýze rozsáhlého výzkumu, který proběhl ve sledovaném období v Ostravě, odhaduje podíl evidovaného obyvatelstva pouze na zhruba 40 %⁷⁶). Soupis z prosince 1968 sice v Ostravě zaznamenal vyšší počet romských obyvatel vedených v evidenci než její analýza (celkem 2775 osob podle soupisu, 2142 podle Davidové), ani toto číslo však bezpochyby zdaleka neregistruje všechny přítomné Romy. Dá se předpokládat, že v ostravské evidenci chybělo až 3000 příslušníků romského etnika, které úřady nedokázaly podchytit. Jen malá část z nich přitom unikla z evidence díky vysokému stupni asimilace s majoritou,⁷⁷ většinu tvořily rodiny žijící (resp. přechodně ubytované) u svých příbuzných, obyvatelé domů určených k demolici apod. Celkový počet ostravských Romů se tedy podle těchto odhadů pohyboval kolem 5000 osob.

Podobnou situaci dokumentuje řada zpráv z konce šedesátých letech i v dalších průmyslových střediscích země, přesnější odhad celkového počtu neevidovaného romského obyvatelstva však bohužel nelze zjistit. V každém případě můžeme předpokládat, že skutečná koncentrace Romů ve větších městech byla podstatně vyšší (z toho samozřejmě vyplývá i celkově daleko vyšší počet romského obyvatelstva v českých zemích, než zachytily soupisy i následující sčítání⁷⁸).

Kromě údajů o rozmístění a prostorovém pohybu romských obyvatel českých zemí a o úrovni jejich bydlení (viz podkapitulu 4.5) sledoval soupis z 31. 12. 1968 také základní údaje o demografických strukturách. Z nich můžeme zjistit, že muži tvořili celkem 50,1 % vší romské populace, děti obojího pohlaví ve věku do 15 let (48,4 % všech Romů) stále ještě mírně převážovaly nad počtem romských obyvatel produktivního věku (29 201 osob, tj. 47,9 %). Z posledně uváděných bylo ve stálém pracovním poměru celkem 17 746 osob, což představovalo 60,7 % Romů v produktivním věku (jejich podíl je nízký zejména v důsledku mnohem nižší zaměstnanosti žen ve srovnání s majoritou). Statistika začala na konci šedesátých let pravidelně samostatně sledovat také přirozený roční přírůstek romského obyvatelstva, podle výkazu z roku 1968 činil 1578 osob. V. Srb v jiné souvislosti uvádí, že průměrně se přirozený roční

⁷⁶ Davidová, E.: *Cikánské-romské etnikum v Ostravě...*, sv. I, úvod.

⁷⁷ Viz tamtéž. Jak vyplývá z textu i z údajů tabulek, jimiž E. Davidová svou analýzu prokládá, 13 % z evidovaných romských obyvatel Ostravy bylo zařazeno do I. kategorie podle „stupně sociální přizpůsobivosti“, podle údajů z dalších let lze ovšem předpokládat, že ve skutečnosti bylo asimilovaných více.

⁷⁸ Vydjeme-li z pozdější a zřejmě podstatně důkladněji zpracované evidence v druhé polovině osmdesátých let, kdy bylo v českých zemích zjištěno více než 140 000 Romů (viz podkapitola 6.3), pak musíme předpokládat, že skutečný počet romského obyvatelstva českých zemí už koncem šedesátých let přesáhl 100 000. Viz též Srb, V.: *Některé demografické, ekonomické a kulturní charakteristiky cikánského obyvatelstva v ČSSR 1980*. Demografie, XXVI, 1984, s. 161–178. Nepřesnost sčítání v roce 1970 potvrzuje také V. Srb ve studii, v níž se zabývá metodikou a výsledky všech demografických zjišťování o Romech, doplňuje i přehled příslušné literatury, viz Srb, V.: *Soupisy a sčítání Cikánů-Romů v Československu v letech 1947–1980 a odhady jejich počtu do roku 2000, resp. 2020*. In: *Historická demografie 11, ÚČSD ČSAV, Praha 1987, s. 189–204.*

přírůstek romského obyvatelstva pohyboval v této době kolem 1700–2000 jedinců, tedy kolem 2,6 %.⁷⁹

Na uváděné soupisy a jejich rozborů navázalo v roce 1970 sčítání obyvatelstva, které po dlouhých letech zaznamenalo romské obyvatelstvo jako samostatnou skupinu. Protože Romové stále nebyli považováni za samostatnou národnost, dostali sčítací komisaři za úkol označit na sčítacích operátech „osoby cikánského původu“ (včetně těch, které považovala majorita za společensky integrované) jednak na základě evidence NV, ale také podle „obecné znalosti“ jejich charakteristických znaků (způsob života, několikagenerační a mnohodětné rodiny, nižší kultura bydlení, neúplná znalost jazyka majority apod.). Autoři demografických analýz tohoto sčítání připouštějí, že se rozhodně nepodařilo podchytit romské obyvatelstvo v plném rozsahu, a to zejména proto, že komisaři zjišťování podcenili a nepostupovali přesně podle instrukcí.⁸⁰ Na druhé straně se ovšem shodovali v tom, že neúplnost celkových údajů nezkrsluje podstatným způsobem strukturální charakteristiky romského obyvatelstva, které byly považovány za významný podklad pro další koncipování cílů státní politiky.

Celkem bylo v průběhu sčítání na konci roku 1970 podchyceno v českých zemích 60 279 „cikánských občanů“, tedy o 806 méně než při posledním soupisu v roce 1968. To jen potvrzuje tezi o nepřesné práci sčítacích komisařů. Mužská romská populace opět mírně převažovala nad ženami (49,1 % všeho podchycených Romů). Mnohem vyšší porodnost způsobovala, že věkové složení romských obyvatel se výrazně odlišovalo od majoritního. Děti do 14 let představovaly v úhrnu romské populace českých zemí 49,6 % (u majority v celé ČSSR se pohybovalo kolem 24 %). Romské obyvatelstvo se ovšem na druhé straně dožívalo mnohem nižšího věku, nad hranicí produktivního věku (muži 60, ženy 55) bylo v ČSR v roce 1970 pouze 3,4 % Romů (zajímavé je, že na Slovensku bylo toto číslo vyšší: 6,3 %; u majoritního obyvatelstva činilo zastoupení osob v penzijním věku cca 17 %). Muži v produktivním věku představovali 24 % romského obyvatelstva, ženy pouze 22,5 % (celkem 46,5 % všech Romů).⁸¹

Podobně jako soupis z roku 1968 zachytilo i sčítání obyvatelstva nerovnoměrné usídlení romského obyvatelstva v českých zemích. Názorně to zachycuje následující tabulka.

Tabulka č. 7: Počet romských obyvatel podle krajů* v letech 1968–1970 a jejich podíl na celkovém obyvatelstvu⁸²

Kraj	Soupis 1968: celkem Romů	Sčítání 1970: celkem Romů	Sčítání 1970: podíl Romů z 1000 obyv.
Hl. město Praha	3 471	3 420	3,6
Středočeský	5 690	5 828	4,9
Jihočeský	2 613	2 980	4,6
Západočeský	9 014	8 741	10,3

⁷⁹ MRK Brno, KV ČR POCO, kr. I, zasedání komise 26.3.1971. Srb, V. a kol.: K otázce integrace cikánského obyvatelstva v ČSSR. Demografie, XXI, 1979 s. 323.

⁸⁰ Srb, V.: Některé demografické, ekonomické a kulturní charakteristiky..., s. 161.

⁸¹ Tamtéž, s. 166. Ještě výrazněji se tento rozdíl projevuje v ukazatelích průměrného věku, který v roce 1970 činil v důsledku vysokého podílu dětí u Romů 19 let (v roce 1980 stoupl na 21,7). Průměrný věk majority byl v tomto roce 34,4 let). Autoři demografických studií ovšem zároveň potvrzují, že reprodukce romských žen byla ve srovnání s majoritními sice stále ještě podstatně vyšší, v letech 1970–1980 však lze zároveň sledovat zejména u mladších ročníků výrazný pokles počtu živě narozených dětí. Tamtéž, s. 171.

⁸² Tamtéž, s. 163–164. Zuzánková, N.: Počet cikánského obyvatelstva a jeho rozmístění v ČSSR. Český lid 69, 1982, č. 2, s. 78.

Severočeský	18 907	17 795	16,2
Východočeský	5 295	5 279	4,4
Severomoravský	11 591	12 156	6,8
Jihomoravský	4 504	4 080	2,1

* Bez statutárních měst, která jsou přičítána k přísl. krajům

Kromě již zjištěných skutečností o celkových počtech romského obyvatelstva a jejich podílu na součtu obyvatelstva jednotlivých krajů zachycují výsledky sčítání také koncentraci Romů v jednotlivých typech sídel. Potvrzují můj předpoklad, uváděný již v souvislosti s analýzou soupisu z roku 1968, že v ČSR byla většina z nich obyvateli městských obcí (v roce 1970 celkem 68,6 %). Z toho v hlavních a krajských městech žilo 18,7 %, v sídlech okresů 23,8 % a v ostatních městech a součástech aglomerací 26,1 %.⁸³

Z ostatních sledovaných údajů je pro nás zajímavá informace o poměrně vysoké zaměstnanosti romských mužů (v roce 1970 celkem 87 % mužů v produktivním věku). Ekonomická aktivita žen přes neustálý tlak režimu zůstávala ve srovnání s majoritou na nízké úrovni: 35,1 % romských žen produktivního věku. Naprostá většina romských pracovníků vykonávala dělnická povolání v průmyslu a ve stavebnictví, podíl zemědělských dělníků v ČSR klesal pod 10 %. Specifická socioprofesionální skladba romského obyvatelstva odpovídala úrovni jeho vzdělání, která stále ještě zůstávala hluboko pod vzdělanostním průměrem majority. V sedmdesátých letech se výrazně snižovalo procento Romů, kteří byli bez vzdělání nebo údaj o něm neudávali (v roce 1980 se u mužů pouze ve věkových kategoriích 50–59 let pohybovala negramotnost ve výši 10–13 %, bez údaje zůstávalo v tomto věku cca 3,6 % osob; ženy nad 50 let vykazovaly stále ještě průměrnou negramotnost kolem 16 %). U dospělých mužů i žen mladších ročníků se už v této době podíl osob bez vzdělání snižoval pod 2–2,5 %. Velmi zvolna se zvyšoval podíl absolventů učňovského školství, pouze u mladých mužů po dvacítce přesahoval osm procent. Střední a vysoké školství zůstávalo absolutní většině romského obyvatelstva uzavřeno, počet jeho absolventů stále nepřekračoval několik desítek osob, což v poměrných číslech představovalo několik desetin procenta.⁸⁴

Kromě demografických šetření a jejich analýz se ke konci šedesátých let – zřejmě pod vlivem celkového politického uvolňování – začal rozšiřovat a prohlubovat zájem o moderní vědní obory a nová témata. Byla „rehabilitována“ sociologie a i v řadě dalších společenskovedních oborů se začaly ve větší míře uplatňovat metody terénních výzkumů. Podařilo se realizovat několik poměrně rozsáhlých interdisciplinárních projektů a v centru zájmu etnologů a dalších odborníků se ocitlo také romské obyvatelstvo. Zmiňovala jsem už několik studií zejména z pera romistky M. Hübschmannové a etnoložky E. Davidové, které se opíraly o bohaté poznatky z terénu. Eva Davidová v této době realizovala mimo jiné rozsáhlou a velmi zajímavou sondu do života romských obyvatel Ostravy. Zmapovala v ní historii, původ a rozmístění romského obyvatelstva města, ale také jeho struktury a celkovou sociální ekologii. Její výzkum přinesl množství nových poznatků, jeho publikace je vlastně prvním z pokusů o odborně fun-

⁸³ Srb, V.: Některé demografické, ekonomické a kulturní charakteristiky..., s. 165. Autor srovnává většinu údajů z roku 1980 s předcházejícím sčítáním (1970). V roce 1980 se v ČSR zvýšil podíl romského obyvatelstva měst dokonce na 80,8 %.

⁸⁴ Tamtéž, s. 168–169. V celé ČSSR bylo v roce 1980 celkem 217 romských mužů a 128 žen absolventy VŠ, střední všeobecné nebo odborné vzdělání uvádělo 868 mužů a 884 žen (autoři studií však připouštějí, že sčítání nemusela zachytit všechny vzdělané Romy). Problém vztahu Romů ke vzdělání se po celou dobu existence komunistického režimu neměnil, o příčinách jsem se již zmiňovala.

dované zpracování romské tematiky v českých zemích v tak velkém rozsahu.⁸⁵ O zhodnocení výsledků její analýzy pro poznání historického vývoje romského obyvatelstva v prostředí průmyslového města jsem se pokusila ve své monografii o historii romského obyvatelstva na Ostravsku po roce 1945,⁸⁶ v této souvislosti proto uvádím jen některé závěry, korespondující s předcházejícími analýzami.

Výzkum potvrdil, že ve druhé polovině šedesátých let se Ostrava celkem úspěšně bránila masovému přílivu slovenských Romů v rámci rozptylu, stoupal však počet přistěhovalců z českých zemí. V rámci „vnitřního rozptylu“ se zřejmě postupně také zlepšovala evidence ve městě již dlouhodobě usazených romských rodin. Podíl přistěhovalců na celkovém počtu romského obyvatelstva se snižoval v důsledku „rozrodu“ těchto rodin, jejichž děti se již rodily na teritoriu města. Likvidací míst „nežádoucího soustředění Cikánů“ se úřadům města podařilo v průběhu šedesátých let dosáhnout toho, že většina romských obyvatel měla v době výzkumu celkem vyhovující bydlení se základním hygienickým vybavením. Nebyly to ovšem převážně byty první kategorie a z hlediska počtu místností (1+1, 1+2, větší spíš výjimečně) neodpovídaly potřebám početných, zčásti vícegeneračních rodin. Z hlediska základních demografických struktur se ostravské obyvatelstvo od ostatních Romů v českých zemích nelišilo. Poměrně vysokou úroveň prokazovala jeho ekonomická aktivita, a to dokonce i u žen (52,4 %), profesní a kvalifikační úroveň byla naopak nižší než v jiných regionech českých zemí (podle autorky byli např. v Ostravě pouze tři absolventi střední školy či učiliště, pouze jedna žena vykazovala zařazení jako kvalifikovaná dělnice). Alarmující byly výsledky průzkumu vzdělanostní struktury ostravských Romů, mezi nimiž bylo stále ještě 27,7 % osob téměř zcela negramotných (317 osob, z toho 197 žen). Celkem 86,5 % vši registrované dospělé romské populace Ostravy nemělo řádně ukončenou povinnou školní docházku (všechny třídy základní školy). Přitom u poslední vlny přistěhovalců ze druhé poloviny šedesátých let bylo procento osob s žádným nebo neukončeným vzděláním ještě vyšší (88,4 %). Situace nevypadala příliš příznivě ani u soudobých školáků, z nichž celé dvě pětiny končily ve školním roce 1969–1970 školní docházku v pátém ročníku ZŠ. V době průzkumu bylo v Ostravě zjištěno celkem osm studujících, z toho tři vysokoškoláci.⁸⁷

Korelace různých ukazatelů výzkumu E. Davidové naznačují, že úroveň vzdělanosti, sociální struktura a další nepříznivé ukazatele analýzy romských obyvatel Ostravy do značné míry souvisely s jejich původem převážně z regionů východního Slovenska (Spiš, okres Poprad aj.). Vliv původního prostředí tamních osad, ale na druhé straně i dlouhodobě nepříznivé podmínky pobytu v prostředí ostravské aglomerace a pokusy režimu urychlovat a usměrňovat proces urbanizace výrazně překračovaly míru a možnosti jejich adaptace městskému způsobu života. Paralelně však probíhal proces rozkladu původních základů tradičního sociokulturního systému, což autorka výzkumu dokládá např. rozpadem tradiční romské velkorodiny. Romské obyvatelstvo města tak i přes určité zlepšení podmínek bydlení, zdravotního stavu a celkové sociální úrovně zůstávalo na konci šedesátých let stále na okraji společnosti. Jeho nepříznivou sociální pozici umocňovala přežívající izolace, negativní vztah většiny příslušníků zdejší makrosociety vůči všem skupinám Romů bez ohledu na jejich stupeň „přizpůsobení“.

⁸⁵ Davidová, E.: Cikánské (romské) etnikum v Ostravě..., I, II. Analýza výzkumu vyšla bohužel pouze v malém počtu výtisků jako hektografovaná dvoudílná zpráva. V letech normalizace byla řada poznatků z této práce i z dalších výzkumů potlačována, teprve v průběhu osmdesátých let na ně navázala E. Davidová a další autoři (zejména T. Haišmann) sérií výzkumů v rámci úkolu Cikáni v průmyslovém městě apod.

⁸⁶ Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku..., s. 99–109.

⁸⁷ Tamtéž, s. 104–108. Všechna uváděná čísla a charakteristiky se týkají zkoumaného vzorku 1144 evidovaných dospělých romských obyvatel Ostravy.

5 Pokus o emancipaci romského hnutí v letech 1969–1973

S výjimkou několika studií z posledních let, event. velmi stručných přehledů a zmínek o jednotlivých událostech a problémech v rámci rozsáhlejších prací o romském obyvatelstvu nebylo dosud období po roce 1968 věnováno více pozornosti.¹ Problém představuje také malý rozsah přístupné pramenné základny, neboť většina archivních fondů z doby po roce 1970 je badatelům dosud nepřístupná.²

5.1 Krize asimilační politiky na přelomu šedesátých a sedmdesátých let

Analýza situace ve vývoji romské otázky na konci šedesátých let, kterou jsme sledovali v předcházející kapitole, zřetelně dokumentovala neúspěchy státní politiky. Pokusy o usměrnění romských migrací ztroskotávaly na neochotě národních výborů přijímat nové romské usedlíky i na dalším rozvoji živelných přesunů romských skupin mezi Slovenskem a českými zeměmi. Kolaps nereálných plánů byl však pouze průvodním jevem celkové krize státní politiky vůči romskému obyvatelstvu. Její kořeny se pokusím shrnout do několika základních okruhů problémů, shrnujících obecné důsledky komunistického projektu urbanizace a asimilace Romů.

Formálními administrativními zásahy (tedy uměle) vyvolaná akcelerace urbanizačního procesu nevedla k rychlému splynutí většiny romských komunit s makrosocietou a převzetí jejího způsobu života, což byly hlavní proklamované cíle asimilace. Naopak výrazně narušovala přirozená, dlouhodobě vytvářená a udržovaná pravidla každodenního života romských společenství, založená na skupinových, zejména rodinných vztazích. Zpřetrhala vazby a zvyklosti spjaté s původním prostředím romské osady, resp. tábora, vyvolala rozpad tradiční romské rodiny i řadu dalších problémů včetně nárůstu pro Romy méně běžných forem kriminality (prostituce, kuplířství). Ve svých důsledcích oslabovala účinek postupného zlepšování sociální a vzdělanostní úrovně, zdravotního stavu i některých dalších aspektů života romských komunit v českých zemích, kterého se v průběhu šedesátých let podařilo dosáhnout.³ Složitost vývojo-

¹ Viz např. Lhotka, P.: Činnost komise pro otázky cikánského obyvatelstva a činnost Svazu Cikánů-Romů. Zhodnocení politiky ústředních státních orgánů při řešení romské problematiky v letech 1969–1975. Závěrečná zpráva grantového projektu Ministerstva zahraničí ČR 24/32/99. Rkp. Muzeum romské kultury Brno (dále uváděno p. t. Závěrečná zpráva grantového projektu...). Týž: Činnost komise pro otázky cikánských obyvatel v letech 1970–1975. In: Milý Bore..., s. 337–342. Davidová, E.: Cesty Romů..., s. 205–217. Jurová, A.: Vývoj rómskej problematiky..., s. 90–105. Víšek, P.: Program integrace – řešení problémů romských obyvatel v období 1970 až 1989. In: Romové v České republice..., s. 184–218.

² Nejrozsáhlejší (také dosud nezpracovaný) materiál uchovává ve svém archivu Muzeum romské kultury v Brně, které převzalo zápisy, korespondenci a další doklady vzniklé činností komise vlády ČSR pro otázky cikánského obyvatelstva z let 1971–1989. K dispozici jsou také zprávy o některých dobových dílčích výzkumech (např. výzkum organizovaný ONV Most, zpráva vydána v roce 1975) či publikovaný dokument Charty 77 o postavení Romů v ČSSR. Jednotlivé komise NV pro práci s „občany cikánského původu“ vydávaly různé hektografované materiály, které je možno najít ve fondech odborů, rad a komisí. Na počátku 70. let informoval o práci mezi Romy a o činnosti SCR podrobněji také denní a regionální tisk. Dílčí informace doplňují na základě řízených i příležitostných rozhovorů s romskými představiteli, vzpomínek učitelů romských dětí, pracovníků decizní sféry apod. Podrobněji viz Pavelčíková, N.: Státní politika vůči romskému obyvatelstvu v letech 1945–1989. In: Totalitarismus a meze tolerance komunistického režimu vůči minoritám. ÚSD AV ČR (v tisku).

³ Viz např. Davidová, E.: Cikánské-romské etnikum v Ostravě I, II. Ekologická analýza a problém vývojových změn Cikánů-Romů v městském prostředí. Sociologický ústav ČSAV Praha 1970. Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku..., s. 81–109.

vých trendů romských komunit v průběhu padesátých a šedesátých let 20. století, a zejména vliv nesystémových zásahů režimu do jejich tradičního způsobu života velmi pregnančně formulovala slovenská kulturní antropoložka M. Dubayová. Ve svém příspěvku na mezinárodní konferenci Etnika v pohybu II konstatuje, že „v kultúrnej antropológii je pravidlom, že čím uzavretejší je typ kultúry, tým silnejšie sú destrukčné účinky nesystémových vstupov, tým menej je ‚kultúrny korpus‘ schopný regenerácie a revitalizácie.“⁴

Pod vlivem vynucených, státem či státními podniky řízených migrací, které směřovaly v převážné míře do anonymního prostředí českých průmyslových center, se kromě vnitřních vztahů romských rodových komunit zpretrhaly také tradiční vazby na majoritní obyvatelstvo v prostředí původní osady. V ní sice žili Romové na velmi nízkém stupni sociální hierarchie, byli však závislí na konkrétním lokálním společenství, v němž každá skupina i jednotlivec plnil svou roli v přehledném, srozumitelném systému.⁵ Makrosocieta v českých zemích romské přistěhovalce až na výjimky mezi sebe nepřijala, pro většinu z nich byl průnik do vyšších sociálních a společenských struktur téměř nemožný. Po stránce ekonomické a sociální se všichni Romové stávali zcela závislými na anonymním státu. Ten nenabízel žádné podněty, žádnou hlubší motivaci (samozřejmě za ni nebudeme považovat zvýšení životní úrovně, které bylo zaklínadlem komunistů nejen vůči Romům) pro „otevírání“ jednotlivých romských skupin, pro jejich organické a neformální začlenění do celospolečenských struktur. Paternalistický přístup komunistického režimu, který vylučoval aktivní účast samotných Romů a odkazoval je do mezí nařízení, zákazů a chaotických zásahů úřadů, se míjel účinkem.⁶

Dalším rysem komunistické společnosti, který až do konce šedesátých let sociální pozice a postoje romského obyvatelstva výrazně ovlivňoval, byla záměrná celospolečenská devalvace významu vzdělání. V prostředí, které preferovalo manuální práci (ideologicky i mzdově) a opíralo svůj systém o „dělnickou třídu“, se snahy o podnícení zájmu Romů o elementární a středoškolské znalosti a zvyšování kvalifikace projeví jako neúčinné. Převážně nádenické a pomocné práce ve stavebnictví, zemědělství, službách apod., které vykonávala většina romských zaměstnanců, přinášely poměrně slušné ohodnocení (navíc doplňované stále se zvyšujícími sociálními dávkami, hlavně progresivním systémem přídávků na větší počet dětí). Jejich výkon nevyžadoval vyšší kvalifikaci, stačilo absolvovat základní povinné vzdělání v několika třídách národní, resp. zvláštní školy. Další zvyšování kvalifikace nebo studium nezajišťovaly rychlý finanční efekt, který měl pochopitelně pro romské rodiny zásadní motivační význam, ale spíše zvýšené výdaje a nejistou perspektivu. K tomu přistupoval samotný školský systém, který byl romskými dětmi i jejich rodiči často vnímán jako nepřátelský, nepochopitelný (nepřiměřené požadavky, formálnost, nepochopení mentality romských školáků, rasové předsudky spolužáků, někdy i učitelů apod.). Škola (zejména její vyšší stupně), družina nebo internát vytrhovaly

⁴ Dubayová, M.: Poznávanie kultúry rómskych skupin a problém kultúrnej zmeny. SISb 95, 1997, s. 205.

⁵ Podrobněji viz úvodní kapitulu této práce.

⁶ Komunistický systém si navíc vytvářel vlastní velmi uzavřenou společenskou hierarchii, do níž bylo velmi nsnadné proniknout z jakékoliv ideologicky odlišné, nestandardní pozice. Romové sice měli vhodné „třídní“ východisko, byli však nedostatečně „ideologicky vyspělí“. I pro jejich aktivisty, vzorné pracovníky a úderníky byla vesměs předpokladem účasti na „převýchově cikánských spoluobčanů“ legitimace KSČ. Podrobněji viz Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku ..., s. 110–111. V této své regionální studii tato tvrzení opírám o vlastní historický výzkum a také o výzkumnou zprávu E. Davidové, která realizovala na Ostravsku v letech 1968–1969 již zmiňovaný sociologický výzkum romských komunit. Viz Davidová, E.: Cikánské (romské) etnikum...

romské dítě z prostředí rodiny a komunity, jejíž bylo integrovanou součástí, poskytovala mu pocit bezpečí a citové zázemí.⁷

Komunistický režim sice navenek ve všech dokumentech o řešení tzv. cikánské otázky propagoval likvidaci nigramotnosti a zvyšování vzdělanostní úrovně romského obyvatelstva, jeho reprezentanti však ucelenou koncepci základního ani dalšího vzdělávání a pracovní výchovy romské mládeže nevytvořili. Do konce šedesátých let se nesetkáme ani s názorem, že by bylo nutno kromě zajištění povinné školní docházky (resp. zvýšení zájmu o méně náročné učební obory) věnovat vzdělávání romské mládeže více pozornosti. Celkem nadějně pokusy o tzv. cikánskou školu (Květušín, Pardubice, třídy Z. Půčkové a dalších romských učitelů v Ostravě aj.⁸) z padesátých let byly přerušeny, protože nevyhovovaly principům asimilace. Registraci školou povinných romských dětí a jejich víceméně pravidelnou školní docházku se sice dařilo postupně zlepšovat (v roce 1966 ji školské úřady odhadovaly na necelých 60 %), nedošlo k tomu však podněcováním přirozeného zájmu dětí a jejich rodičů o školu, ale v převážné míře administrativními a donucovacími metodami (odnětí dětských přídatků rodičům a jejich přímá výplata škole). Stále přetrvávalo vysoké procento omluvené i neomluvené absence, většina romských dětí neprospívala a končila školu v nižších třídách nebo ve zvláštní škole.⁹ Neúspěšné bylo i úsilí o alfabetizaci dospělých, takže vysoké procento nigramotnosti se snižovalo jen díky přirozenému vymírání starších osob. Vzdělanostní úroveň Romů zůstávala hluboko pod celospolečenským průměrem: v roce 1970 mělo střední všeobecné vzdělání v ČSSR jen asi 0,5 % romských mužů a žen, střední odborné necelé 1 %, vysokoškoláků bylo 39 (26 mužů a 13 žen).¹⁰

Hluboký úpadek postihl v prvních dvaceti letech komunistického režimu svébytnou, bohatě strukturovanou tradiční romskou kulturu. Představitelé KSČ ji po určitém váhání na počátku padesátých let začali záměrně potlačovat jako „výraz zaostalosti cikánského obyvatelstva“, do jisté míry však probíhal proces jejího odumírání i bezděčně. Posun celých rodin ze slovenských osad do průmyslových center českých zemí provázelo postupné vytlačování romštiny jako prostředku vnější, později i vnitřní komunikace. Druhá generace imigrantů začala ve velké míře používat směs romských, slovenských, českých a zčásti i maďarských dialektů (odborníci hovoří o „etnolektu“), vyznačující se zjednodušenými, nekultivovanými vyjadřovacími prostředky. Často zmiňovaný jazykový handicap romských školáků spíše než s „primitivní“ úrovní romštiny (jak byl zpravidla zdůvodňován) souvisel právě s běžným užíváním etnolektu v intelektuálně nedostatečně podnětném prostředí. Se ztrátou rodného jazyka a již zmiňovanými vlivy urbanizace souviselo postupné vytlačování původní písňové tvorby Romů a ostatních žánrů jejich lidové slovesnosti, zvykosloví apod. Opět nešlo pouze o to, že režim zakazoval veřejné působení romských souborů, ale především o ztráty v oblasti autentického, spontánního projevu většiny příslušníků komunity. V tradiční romské osadě byli všichni její obyvatelé

⁷ Tento pocit potvrzují i současní romští aktivisté středního věku, kterým se podařilo dosáhnout vyššího vzdělání za cenu určitého odcizení od svého přirozeného prostředí. Potvrdil mi to např. Jan Horváth z Bílovce, stejně jako romští pedagogičtí asistenti. Viz rozhovor s Janem Horváthem, Ostrava-Poruba 21. 6. 1999. Rozhovory s romskými asistenty v rámci výzkumného úkolu GAČR č. 409/99/0390.

⁸ Pavelčíková, N.: K problematice vývoje..., s. 238. Dědič, M: Výchova a vzdělávání cikánských dětí a mládeže. SPN, Praha 1982.

⁹ MRK, KV ČR POCO, různé statistické výkazy z let 1975–1985.

¹⁰ Podrobněji viz Jurová, A.: Vývoj rómskej problematiky..., s. 102. V zájmu objektivit je ovšem třeba poznamenat, že nízká úroveň vzdělanosti a okrajové pozice romského obyvatelstva v rámci sociálního systému, stejně jako opomíjení jejich občanských práv, kulturních zvláštností apod., nebyly výsadou komunistického režimu. Až do konce šedesátých let nepřiznávaly ani mnohé západoevropské země (Německo, Rakousko) Romům postavení národnostní menšiny, vesměs nevypracovaly žádné programy jejich integrace do společenského systému.

tvůrci, nositeli nebo alespoň konzumenty kulturního bohatství (hudebního a tanečního projevu, pohádek a příběhů, tzv. moudrých slov starých Romů, tradičních zvyklostí a obřadů). Rodiny imigrantů přestaly soustavně pěstovat původní zvyklosti a obřady, mizel tvůrčí přístup k písňové a slovesné tradici, stále většího vlivu v romských komunitách nabývaly běžné formy masové kultury (což je ovšem v industriální společnosti jev běžný pro všechny vrstvy obyvatelstva).¹¹

Spolu s likvidací tradic se vytrácely i ty stránky života romských komunit, které mohly obohatit život a vzájemné vztahy celé společnosti (soudržnost, přísný vnitřní řád romských rodin, skromnost, samozřejmost soukromé solidární výpomoci, bezprostřednost, vstřícnost aj.). Mladé romské rodiny, zejména ty, které se usadily v průmyslových městech, začaly přebírat nové kulturní vzory a mnohé vnější rysy utvářející se konzumní společnosti (způsob oblékání, bydlení, trávení volného času apod.). Nejvíce se to týkalo těch rodin a komunit, které se navenek jeví jako asimilované, přizpůsobené životnímu způsobu makrosociety (podle pochybných dobových hledisek na konci šedesátých let až 40 % romského obyvatelstva českých zemí, zařazených dle stupně asimilace do I. kategorie).

Rozpad tradičního romského společenství přinášel celou řadu dalších negativních a krizových jevů: např. dosud neobvyklé formy parazitismu a ztráty hodnot (prostituce, „odkládání“ dětí do dětských domovů – i to byl ovšem mnohdy spíše důsledek nátlaku úřadů), neúctu k individuální tvořivosti, k cizímu a státnímu vlastnictví aj. V dalších letech pak k dosud zvýšené konzumaci nikotinu, případně alkoholu, přibýly také závislosti typické pro současnou společnost jako drogy, gamblerství apod.¹²

5.2 Vznik a působení Svazu Cikánů-Romů

Tzv. demokratizační proces zahájený v lednu 1968 vyvolal poprvé od komunistického převratu otevřené vystoupení reprezentantů romského obyvatelstva. Už v březnu 1968 se v Brně sešel aktiv jihomoravských romských zástupců, v jehož usnesení se objevila otevřená kritika dosavadní státní politiky vůči Romům a požadavek na založení jejich samostatné organizace. V souvislosti s uvolňováním politického života i zesílením kritických hlasů uvnitř Komunistické strany se postupně začaly šířit pochybnosti také o účinnosti procesu řízené asimilace Romů.

Další hektický průběh událostí sice přípravy realizace tohoto plánu poněkud zpomalil, nicméně iniciativa romských předáků se rozvíjela i po invazi vojsk Varšavského paktu do ČSSR. Na podzim navázali čeští představitelé kontakty se slovenským přípravným výborem romské organizace, který rozeslal několika ústředním institucím plán na vytvoření Svazu československých Cikánů. Zřejmě pod vlivem federalizace státu se pak v průběhu dalšího roku vytvořily dvě samostatné organizace. Ohniskem utváření českého romského svazu se stalo Brno, kde působila nejpočetnější skupina romské inteligence, pocházející z rodin tzv. moravských, resp. západoslovenských Cikánů (Holomkovi, Danielovi). Od konce května 1969 začal přípravný výbor organizace vydávat Informační zpravodaj, přejmenovaný později na Romano lil (Romský list). Dne 30. 5. 1969 zaregistrovalo Ministerstvo vnitra České republiky dobrovolnou společenskou organizaci Svaz Cikánů-Romů (SCR), v červnu pak následovalo jeho

¹¹ V etnologické literatuře najdeme o každodenních projevech těchto procesů spoustu dokladů. Na druhé straně je třeba zdůraznit, že úpadek tradiční kultury nebyl absolutní, řada rodin si na udržování tradic dokonce zakládala. Rozvoj romské kultury a slovesnosti od konce šedesátých let i v současnosti svědčí o tom, že zdaleka ne vše bylo ztraceno.

¹² Podrobněji viz Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku..., s. 112–117.

přijetí do Národní fronty. V té době probíhaly krajské romské aktivity a postupně se utvářely krajské přípravné výbory SCR. Na 30. 8. 1969 sezval přípravný výbor do Brna ustavující sjezd.

Mezi dvěma sty delegátů z krajů a hosty nechyběli zástupci státních orgánů, vědeckých ústavů ani slovenského Zvazu Cigánov-Rómov. Jednání sjezdu zahájil učitel Antonín Daniel, zahajovací projev pronesl JUDr. Tomáš Holomek. Zdůraznil, že ustavení SCR znamená první historickou možnost, aby se sami Romové podíleli na řešení tzv. cikánské otázky a rozvíjeli svou seberealizaci díky vlastní organizaci. Dosavadní řešení otázek souvisejících s postavením Romů v českých zemích označil za nedostatečné, neboť nevycházelo z potřebné znalosti jejich kultury, opomíjelo výchovnou kampaň mezi Romy i mezi příslušníky majoritní společnosti. V diskusi delegáti informovali o stavu příprav činnosti v krajích, uváděli případy diskriminace Romů, za cíl si kladli zejména řešení sociálních problémů a rozvoj kulturní činnosti.

Sjezd zvolil celkem osmatřicetičlenný ústřední výbor a jeho patnáctičlenné předsednictvo. Předsedou SCR se stal ing. Miroslav Holomek, tajemníkem pro školství, kulturu a mezinárodní vztahy (a zároveň předsedou redakční rady Romano líl) Antonín Daniel. V předsednictvu zasedal také první romský historik Bartoloměj Daniel, který byl zároveň tajemníkem městského výboru SCR v Brně, předseda Severomoravského KV Zikmund Vagay a Vladimír Kotlár (oba z Bílovice). Významnou roli v ústředních orgánech, a zejména při tvoření programových dokumentů SCR měli ovšem také odborníci neromského původu, kteří po léta udržovali s romskými reprezentanty úzké kontakty: indoložka a romistka Milena Hübschmannová, etnoložka Eva Davidová, demograf Vladimír Srb (člen předsednictva SCR), někdejší ředitel květušinské školy Miroslav Dědič ad.¹³

Delegáti v průběhu konference schválili stanovy a jednací řád Svazu Cikánů-Romů, v závěru pak Miroslav Holomek shrnul základní okruhy jeho budoucí působnosti. Zdůraznil, že na řešení některých úkolů v oblasti bydlení (stavby a renovace bytů) se bude podílet také hospodářské zařízení svazu, počítalo se i s tím, že zisky z jeho podnikání budou zčásti pokrývat finanční potřeby organizace. Zopakoval, že romskou komunitu je možno charakterizovat jako specifickou etnicko-sociální pospolitost, která se vyznačuje pocitem sounáležitosti a vlastním jazykem a kulturou. (Podle předběžného programu měl o otázce, zda je možno ji považovat za svébytnou národnost, rozhodnout vědecký výzkum.)

V následujícím období se začala činnost svazu celkem úspěšně rozvíjet. Podařilo se uspořádat krajské a okresní konference, pokračoval nábor členů (do jara 1973 registroval ÚV SCR asi 8500 členů, značná část ovšem neplatila pravidelně příspěvky a činnosti se aktivně neúčastnila).

Dalším významným krokem bylo ustavení hospodářského podniku SCR, jehož vznik M. Holomek na ustavující konferenci avizoval. Ministerstvo vnitra jej pod názvem Névodrom (Nová cesta) zaregistrovalo ke dni 24. 3. 1970. Zpočátku se skládal z osmi závodů (sedm pracovalo při KV, jeden navíc při OV SCR v Olomouci), v roce 1970 celý podnik zaměstnával 1300 romských pracovníků a kromě renovačních a stavebních prací plánoval obnovu některých tradičních romských řemesel (práce s kovy, dřevem, proutím apod.). V prvním roce činnosti vykázal zisk necelých 14 milionů Kčs. V této částce byly sice zahrnuty i nevyřízené reklamace, přesto však mohlo být 6 milionů použito na financování svazu (státní dotace SCR činila pouhé 2 miliony).

V dalších letech se ovšem začaly projevovat stále složitější problémy. Zčásti je způsobily státní zásahy jako např. omezení počtu pracovníků na pouhou polovinu (zdůvodňované ne-

¹³ Romano líl 1/1970. Podrobněji k založení a činnosti SCR viz Lhotka, P.: Závěrečná zpráva grantového projektu....., s. 35n.

dostatkem pracovních sil následkem vln emigrace v letech 1968–1969). Především se však množily případy špatné organizace práce a hospodaření jednotlivých závodů. V jejich čele stáli vesměs romští vedoucí, kteří se sice v uplynulých letech proslavili dobrými pracovními výsledky, naprosto jim však chyběly manažerské zkušenosti a znalosti, schopnost vést účetní doklady a řídit větší počet podřízených. Objevily se také pro Romy typické problémy se vztahy mezi představiteli jednotlivých rodin.¹⁴ Často se navzájem obviňovali z neoprávněného zaměstnávání či odměňování vlastních rodinných příslušníků. V některých případech byla taková podezření oprávněná: např. v roce 1971 byl v Ostravě k podmíněnému trestu odsouzen předák pracovní skupiny Névodromu, který připisoval svým podřízeným neodpracované hodiny a z peněz na výplaty si tak přivlastnil necelé 3000 Kčs. Také na ředitele ostravského Névodromu bylo podáno trestní oznámení. Ukázalo se však, že na svou funkci nestačil a že spíše doplatil na chyby a nepoctivost jiných. V roce 1971 z vlastního popudu rozvázal pracovní poměr a vrátil se k původnímu zaměstnání řidiče městského dopravního podniku, kde nadále podával velmi dobré pracovní výkony.¹⁵ Vedení SCR se pokoušelo hromadění dalších nedostatků v práci krajských závodů zabránit centralizací jejich vedení. V dubnu 1972 se pak pod tlakem státních orgánů rozhodlo Névodrom k 31. 12. téhož roku zrušit. Krátce nato se právě neúspěch pokusu o vlastní hospodářské zařízení stal jedním z hlavních argumentů při rozhodování o osudu svazu.

Prubířským kamenem „mezi tolerance“ komunistického režimu vůči Romům a jejich organizaci se stala otázka zakotvení romské národnosti v ústavě. O tomto požadavku jednali zástupci SCR se zástupci České národní rady už v roce 1969. Zároveň od počátku existence svazu rozvíjeli diskusi o postavení Romů ve společnosti a vyžadovali od státních orgánů jednoznačnou podporu vědeckého výzkumu romské kultury, způsobu života a charakteru romského etnika z hlediska jeho svébytnosti jako národnostní menšiny. Už od konce šedesátých let probíhaly výzkumy v terénu, které se na některé z těchto otázek pokoušely najít odpověď. Jejich výsledky publikovaly E. Davidová, M. Hübschmannová a další romisté na stránkách *Demografie*, *Sociologického časopisu*, etnografického periodika *Náš lid* i v samostatných pracovních materiálech.¹⁶

Po vzniku SCR se úsilí romských aktivistů mohlo spojit s výsledky vědecké práce. Formulací konkrétní představy o postavení Romů v české společnosti byla pověřena společensko-vědní komise, jejíž práce se účastnili známí romisté. Milena Hübschmannová byla později označena za iniciátorku „Memoranda k základním otázkám romské (cikánské) problematiky a vymezení společenského postavení Romů (Cikánů)“, vydaného 17. 4. 1970.¹⁷ Jeho autoři konstatovali, že „stávající vymezení, co jsou Romové, je nedostatečné [...], poznamenané i diskriminačními jevy v řešení. [...] Status národnosti chápeme jako stabilizaci práva existovat se svou etnickou determinací, svébytností.“¹⁸ Odmítli dosavadní politiku asimilace a rozptylu stejně jako chápání problematiky romského obyvatelstva pouze v sociální rovině. Podle memoranda jsou Romové vedle Maďarů nejpočetnější etnikum žijící v ČSSR, mají svůj jazyk, normy chování, zvyklosti a tradiční kulturu. Předpokládané námitky o neexistenci vlastního území odpovídal známý argument, že v SSSR byl Romům status národnosti v meziválečném období přiznán. Zároveň ovšem autoři charakterizují rozsah svých požadavků: status má být chápán jako právo, nikoliv jako direktiva a má záležet na samotných příslušnících etnika, zda se ke své ná-

¹⁴ Viz Pavelčíková, N.: *Státní politika...*, s. 21.

¹⁵ ZA Opava, f. Krajský výbor SCR Ostrava, k. 1.

¹⁶ Viz Hübschmannová, M. a kol.: *Abstrakta odborné literatury o Cikánech v ČSSR*. ÚFS ČSAV, Praha 1974.

¹⁷ Lhotka, P.: *Závěrečná zpráva grantového projektu...*, s. 51

¹⁸ Romano *lil* 2/1970, s. 11–13.

rodnosti přihlásí. Proto neaspirují na úřední jednání ve svém jazyce, ani na vlastní školy, nevyžadují zvláštní postavení a ani toto prohlášení nestaví jako politický požadavek.

Přes poměrně mírný tón vyvolalo memorandum ve vedení KSČ okamžitou a velmi ostrou a odmítavou reakci. Stranické byro nenechalo nikoho na pochybách, že uznání Romů za samostatnou národnost nepřichází v úvahu. Pokud by se uskutečnil plánovaný vědecký výzkum o této otázce, navrhovali pracovníci aparátu ÚV KSČ pověřit oddělení školství a vědy, aby jeho výsledky korigovalo a nepřipustilo, aby „díleč vědecké poznatky byly přenášeny do politické praxe k živění nesprávných tendencí“.¹⁹ Určitou odpovědí na požadavky memoranda byl také záhy nato realizovaný výzkum veřejného mínění, objednaný Federálním ministerstvem práce a sociálních věcí. Respondenti z řad majority v něm měli odpovídat na řadu otázek o svých zkušenostech s romskými spoluobčany a o svém poměru k nim. S výsledkem mohly být státní orgány spokojeny, protože potvrdil jejich dosavadní postup. Jako hlavní nástroje řešení romské otázky vyžadovalo 40 % respondentů kontrolu a postih, právo na vlastní iniciativu přiznávala Romům pouze 2 %.²⁰

V dalším období státní orgány připustily vznik mezioborového týmu pro romskou problematiku při sociologické sekci Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV (ke dni 30. 3. 1972). Tým měl pod vedením aktivních členek ÚV SCR M. Hübschmannové a E. Davidové pracovat celkem v osmi sekcích a koordinovat všestranný výzkum romského etnika. Pracoval však pod stálým dozorem nového vedení ústavu i akademie a nakonec mu bylo povoleno vydat pouze dvě publikace, z nichž především druhá byla již výrazně poznamenána normalizačními tlaky.²¹

Ústřední výbor Svazu Cikánů-Romů nakonec pod přímým nátlakem ÚV KSČ od pro-sazování memoranda ustoupil a jeho členové už pak při dalších jednáních (alespoň oficiálně) diskusi na toto téma neotevírali. To samozřejmě nepopírá názor části badatelů, že právě otevření otázky národnostního statusu ovlivňovalo pozdější stanoviska státních orgánů k další existenci SCR. Představitelům komunistického režimu i v jiných případech stačilo podezření z „ideologické diverze“ k tomu, aby nad občanskými iniciativami učinili kříž, a reprezentanty romské organizace zřejmě oprávněně podezírali, že myšlenka romské národnosti je pro ně nadále živá. Přesto se domnívám, že další vývoj svazu a jeho vztahu k vedení KSČ a státu byl složitější a jeho osud nezávisel pouze na stanoviscích k otázce národnosti.²²

Po neúspěchu memoranda se další akce SCR věnované postavení Romů ve společnosti soustřeďovaly zejména na kritiku a pokusy o řešení jednotlivých případů diskriminace. Vedle konkrétních stížností na rasistické urážky a odmítání romských zákazníků pokračovala také kritika postojů a zásahů státních orgánů vůči romskému obyvatelstvu jako celku, resp. jeho skupinám. Z úst vědeckých pracovníků i vedení svazu²³ se opětovně ozývaly námitky proti kategorizaci Romů do tří skupin podle stupně tzv. sociální integrace, jejíž kritéria výrazně diskriminovala zejména skupinu „nepřízpůsobivých“ (ta byla navíc vymezena vágně a chápána často různě podle momentálních postojů místních orgánů). Zástupce SCR ve vládní komisi pro otázky cikánského obyvatelstva vystupoval proti zjednodušenému chápání stupně sociální integrace, jeho připomínky však komise neakceptovala.

¹⁹ Lhotka, P.: Závěrečná zpráva grantového projektu..., s. 51.

²⁰ Viz tamtéž, s. 52.

²¹ Viz kol.: Ke společenské problematice Cikánů v ČSSR. ÚFS ČSAV, Praha 1975. Nečas, C.: Historický kalendář..., s. 87.

²² V této souvislosti viz např. Davidová, E.: Cesty Romů..., s. 209. K příčinám rozpuštění SCR se ještě vrátím v závěru podkapitoly.

²³ Např. Davidová, E.: Cikánské (romské) etnikum v Ostravě... Protesty proti tomuto dělení se opakují v řadě dokumentů SCR, projevů jeho vedoucích představitelů i romistů přítomných na jednání Svazu.

Úspěšnější byl požadavek ÚV SCR na přešetření záležitosti, která souvisela s pokusy o diskriminaci „nepřízřívobivých Cikánů“: v zápise z jeho jednání ze dne 12. 5. 1970 se objevil protest proti iniciativě Ministerstva práce a sociálních věcí, které se pokoušelo vložit do materiálu o řešení romské otázky návrh na sterilizaci žen z nevyhovujícího sociálního prostředí. Do konečného zápisu z prvního jednání „cikánské komise“ se tento požadavek nedostal, vystoupil proti němu i zástupce Ministerstva zdravotnictví.²⁴

Velmi úspěšně se rozvíjely zahraniční kontakty svazu. Už 1. 12. 1969 navštívila Brno pracovnice Národopisného muzea v Budapešti a přislíbila možnost výměny informací s maďarskými Romy. Na počátku roku 1970 rozeslali zástupci ÚV SCR informace o existenci svazu do řady západních zemí (USA, Španělsko, Francie, Belgie, NSR ad.). Přímá jednání byla navázána s romisty z Norska. Z Francie, kde se pod vedením Vanko Roudy formovaly základy mezinárodního romského hnutí, obdržel ÚV SCR dopis s blahopřáním k založení vlastní organizace a pozváním na první mezinárodní kongres Romů. V květnu 1970 se šest členů svazu zúčastnilo tradiční romské pouti v Saint Maries de la Mer. Vyvrcholením těchto mezinárodních aktivit se bezesporu stala účast tříčlenné delegace (proti původním záměrům ÚV SCR vyslat šest zástupců schválily státní orgány cestu pouze Antonínu Danielovi, L. Demeterovi a JUDr. Tomáši a ing. Miroslavu Holomkovým, poslední z nich se nakonec pro nemoc nezúčastnil) na I. světovém kongresu Romů v Londýně ve dnech 4.–12. 4. 1971. Všichni delegáti se aktivně účastnili práce jednotlivých komisí sjezdu, který ustavil Romskou mezinárodní jednotu, později nazvanou International Romani Union (IRU) a začal prosazovat všeobecné používání pojmu Rom namísto dosud běžných označení (Cikán, Gypsy ap.). Podle zprávy delegace SCR se příští kongres IRU měl konat v roce 1974 v ČSSR.²⁵

Velmi významné aktivity vyvíjel Svaz Cikánů-Romů v oblasti školství, organizaci a propagaci kulturního a sportovního života romského obyvatelstva. Školská komise ústředního výboru dojednala v říjnu 1969 na Ministerstvu školství příslib vypracování metodiky výchovy romských žáků a zavedla na stránkách zpravodaje Romano líl pravidelnou školskou rubriku, jejímž redaktorem se stal Miroslav Dědič. Ten si stanovil za cíl zabezpečit pedagogům dostatek informací o specifikách romských komunit a připravit pro učitele romských dětí metodickou publikaci.

V dalších měsících se pak práce komise soustřeďovala na konkrétní úkoly v regionech. Jednotlivé organizace navazovaly přímý kontakt se školskými úřady, zajišťovaly pro romské děti zařazení do mateřských škol, prostory pro mimoškolní činnost a rozmístění absolventů základní školní docházky. Pořizovaly však také seznamy romských školáků, snažily se přesvědčovat rodiče, aby posílali své děti do školy pravidelně, a dohlíželi na jejich přípravu. Na konci roku 1972 realizovali členové SCR v Ústí nad Labem v tomto směru zajímavý pokus. Z řad romských důchodců vytvořili čtyřčlennou skupinu, která si vzala „pod patronát“ několik škol. Její členové pak postupně navštěvovali rodiny záškoláků, zjišťovali jejich životní podmínky a snažili se motivovat rodiče i děti k pravidelné návštěvě školy. Na základě jejich zkušeností pak formulovaly orgány svazu tzv. pět dobrých zásad práce „dohlížitelů“ nad školní docházkou. V Brně se podařilo realizovat jedno ze tří plánovaných učňovských středisek pro výchovu specialistů v oboru umělecký kovář a zámečnick. Syn Tomáše Holomka Karel se snažil vytvořit v rámci SCR aktiv romských vysokoškoláků, který měl pomáhat při vyhledávání dětských talentů, bránit necitlivému zařazování romských dětí do zvláštních škol apod.²⁶

²⁴ Lhotka, P.: Závěrečná zpráva grantového projektu..., s. 52.

²⁵ Tamtéž, s. 49. Romano líl 4/1970, s. 23, 3/1971, s. 23–27. Záměr konat kongres v ČSSR se pochopitelně už nezdařilo uskutečnit.

²⁶ Lhotka, P.: Závěrečná zpráva grantového projektu..., s. 55–58.

Kulturní a osvětovou práci považovaly mnohé organizace svazu za své stěžejní poslání a věnovaly jí nejvíce času a pozornosti. Okresní i místní organizace pořádaly pro romské spoluobčany plesy, taneční zábavy a besedy, mládež získávali pro sportovní akce, zejména fotbalová utkání. Ve dnech 16.–18. 7. 1971 se uskutečnil celostátní turnaj romských fotbalových oddílů ze všech krajů ČSR, ukončený na stadionu v Ostravě-Porubě finálovým zápasem (v němž zvítězilo družstvo TJ Roma Český Krumlov nad TJ Roma Karlovy Vary 2:0). Turnaj měl dobrou sportovní úroveň a setkal se s velkým zájmem romských diváků.²⁷

Především se však velmi úspěšně rozvíjela činnost romských souborů, které se věnovaly folklorní i populární hudbě. V průběhu existence svazu se podařilo založit a provozovat kolem stovky hudebních souborů. Kulturní komise svazu vydala v roce 1970 metodický materiál na pomoc organizátorům kulturní práce a vedoucím souborů, na 17. 10. pak připravila Ústřední hudební, pěveckou a taneční soutěž v Jihlavě. Zúčastnilo se jí celkem devět beatových a třináct lidových souborů. Velký úspěch sklidili u porot „Giňovci“ z Rokycan a z Opavy (tanečníci pod vedením proslulého houslisty Josefa Gini), soutěž cimbálových muzik vyhrál soubor pod vedením primáše Ernesta Damo z Děčína. Z beatových hudeb nejvíce zaujali „Fečovci“ z Prahy a „Bagárovci“ z Brna. Hodinový záznam koncertu vítězů přehlídky odvysílala 16. 1. 1971 Československá televize.

Druhému ročníku soutěže měla od konce roku 1971 předcházet krajská kola, plánovalo se také zařazení recitace a rozdělení účastníků na začátečníky a pokročilé. Ústřední kolo pak proběhlo na podzim 1972 a mohli se ho zúčastnit pouze řádní, platící členové SCR. Podrobnější zprávu o jeho průběhu a výsledcích se mi bohužel zatím nepodařilo získat. Zásluhou SCR se v dalších letech řada nadaných romských hudebníků prosadila v různých médiích. Snímek P. Mirgy z Přerova nazvaný Čhajori romani (Romské děvčátko) získal v roce 1971 2. místo v rozhlasové soutěži o nejlepší hudební záznam. Úspěšnou LP desku romského folkloru vydal Supraphon, Jožko Fečo se souborem Romaštár a dalšími hudebníky natočil snímek pro televizní studio Brno. Vystoupení romských souborů i jednotlivců probíhala s velkým úspěchem na folklorních festivalech ve Strážnici a ve Velké nad Veličkou, ale také na koncertech v Brně, Opavě a jinde. V roce 1972 vyvrcholily pořady romského folkloru 12.–13. 8., kdy se v Bratislavě konaly Dni Romov za účasti romského souboru Terno z Varšavy a divadla ROMEN z Moskvy. Společně se slovenským Zväzom Cigánov-Romov uspořádal SCR v roce 1972 také fotografickou soutěž „Romové v práci a odpočinku“, v jejímž rámci byly vyhodnoceny historické i současné reportážní fotografie i diapozitivy.²⁸

Zajímavým prostředkem osvětové činnosti SCR byla příprava a pořádání několika výstav. Zásluhou již zmiňovaného prvního romského historika Bartoloměje Daniela se podařilo už v říjnu 1970 uspořádat v brněnském Muzeu dělnického hnutí výstavu výrobků romského kováře K. Šarköziho z družstva Artifex v Nových Košariskách, doprovázenou fotografiemi E. Davidové a obrazy akademického malíře J. Peci. Během měsíce zhlédlo expozici nazvanou Romani hartikáni buti na 2000 návštěvníků. Po jejím skončení začal Bartoloměj Daniel ve spolupráci s Národním muzeem v Praze a s pracovníky Náprstkova muzea připravovat další akci, založenou na předběžném výzkumu romského kovářství. Výstava „Romská řemesla v ČSSR – tradice a současnost“ se měla původně uskutečnit v Náprstkově muzeu, po různých odkladech bylo však rozhodnuto realizovat ji v průběhu září a října 1973 v Národním technickém muzeu v Praze. K otevření bohužel kvůli ukončení činnosti SCR již nedošlo. Materiál shromážděný pro výstavu stejně jako pro knihovnu a archiv, který se měl stát základem pro plánovaný Kabi-

²⁷ Nečas, C.: Historický kalendář..., s. 87.

²⁸ Archiv MRK Brno, neuspoř. mater., fasc. 251/93 – Zpravodaj ústředního kola první soutěže SCR v hudbě a tanci, Jihlava 1970. Dále fasc. 144/95, 130/97. ZA Opava, KV SCR Ostrava, k. 1, sl. Směrnice a nařízení.

net romské kultury, se však podařilo po zrušení Svazu alespoň zčásti zachránit (po dvaceti letech se stal základem sbírek Muzea romské kultury v Brně).²⁹

Jak jsem už v předcházejícím textu naznačila, činnost Svazu Cikánů-Romů byla od počátku provázena celou řadou organizačních a finančních problémů. Část z nich vyplývala z politického systému, který byl od počátku sedmdesátých let stále výrazněji poznamenán úsilím o „normalizaci“, tedy v podstatě o návrat k direktivním metodám řízení, byrokratizaci a ideovému „glajchšaltování“ společnosti. Samotné utvoření romské organizace státní orgány i národní výbory uvítaly a představitelé SCR zapojily do činnosti tzv. cikánských aktivů, komisí NV. Celkem úspěšně se rozvíjela také spolupráce v regionech. Od počátku lze však pozorovat také snahu funkcionářů decizní sféry usměrnit činnost romských aktivistů, „vměstnat“ ji do svých představ o přizpůsobení romského obyvatelstva majoritě a o jeho „převýchově“. V řadě konkrétních projevů a opatření místních orgánů přetrvávají názory blízké asimilačním snahám z předcházejících let. Našli bychom např. pokusy zabránit vzniku samostatných romských souborů, hlavně však nedopustit, aby jejich dobrovolná činnost přerostla v činnost komerční, kontrolovat a usměrňovat samostatné akce SCR, vést jeho funkcionáře k pravidelné a „ideově zaměřené“ schůzovací činnosti, formálnímu vykazování akcí atd. Z činnosti ÚV i regionálních organizací SCR je patrné, že jejich funkcionáři se snažili některým těmto tlakům vyhovět zesilováním kontroly, častými organizačními i kádrovými změnami, psaním a vyžadováním posudků na funkcionáře Svazu, organizováním hromadné účasti na oslavách 1. máje, uzavíráním závazků a vykazováním brigádnické činnosti apod.³⁰

Atmosféra ve společnosti byla s postupem tzv. normalizace jakékoliv občanské iniciativě nakloněna stále méně (SCR zůstal jediným pozůstatkem bouřlivého rozvoje činnosti nových společenských organizací v letech 1968–1969, souvisejícího s pokusem o obnovu občanské společnosti). Pravděpodobně i to negativně působilo na aktivitu části představitelů Svazu, k postupnému útlumu činnosti nižších složek organizace však přispívala nezkušenost, nedostatek znalostí, nedostatečná orientace v právním řádu a předpisech, vzájemná nedůvěra a rozpory mezi funkcionáři. Bezesporu je nutno ocenit nesmírné úsilí mnoha členů vedení SCR, jejichž zásluhou se zdařilo realizovat všechny uváděné akce a do poslední chvíle vyvíjet úsilí o ochranu romské organizace. Jejich původní představy o možnostech samostatného rozvoje Svazu, jeho finančního zabezpečení a prosazení svébytnosti romského etnika se však bohužel ukázaly za dané situace jako nereálné.

V roce 1973 už byla situace v zemi plně v rukou nové nomenklatury KSČ, pro niž byla snaha o emancipaci Romů nepřijatelná. Pod nejrůznějšími záminkami (úzká členská základna – údajně jen 530 platících členů – a nedostatečná aktivita členstva, čímž měl SCR ztratit charakter společenské organizace, nedostatky ve financování apod.) nakonec představitelé Národní fronty přinutili vedení Svazu, aby k 30. 4. 1973 „dobrovolně ukončilo“ jeho činnost.³¹

5.3 Koncepce tzv. společenské a kulturní integrace romského obyvatelstva

Činnost Svazu Cikánů-Romů samozřejmě od svého počátku neprobíhala ve vzduchoprázdnu, ale ve změněných společenských podmínkách, které nutily státní orgány, aby se nad krizí dosavadní asimilační politiky vůči Romům zamýšlely. K zamyšlení o nových programo-

²⁹ Lhotka, P.: Závěrečná zpráva grantového projektu..., s. 53–55. Sdělení B. Daniela a dalších pracovníků MRK z r. 1994.

³⁰ Viz tamtéž, s. 40–45. ZA Opava, KV SCR Ostrava, k. 1, 2.

³¹ Archiv MRK Brno, Komise vlády ČSR pro otázky cikánského obyvatelstva (KV ČSR POCO) zasedání komise 27. 4. 1973, Usnesení plenárního zasedání ÚV Svazu Cikánů-Romů v ČSR dne 25. dubna 1973.

vých tezích i k jejich formulaci velmi významně přispěli romští představitelé, i když jejich zásadní pokus o právní řešení svébytnosti romské národnosti orgány KSČ striktně odmítly. Od konce šedesátých let se však po krátkém období dezorganizace začaly v českých zemích postupně prosazovat názory, že je třeba romskou problematiku řešit na vědeckém základě, koordinovat činnost jednotlivých institucí, využít iniciativy romských představitelů apod. (Jak už víme, nebylo to nadlouho, proces normalizace tyto pokusy opět rychle utlumil.)

Určité náznaky posunu v pojetí státní politiky vůči Romům se začaly projevovat už ve druhé polovině šedesátých let. Jednak to byly již zmíněné terénní výzkumy, které měly zmapovat skutečnou situaci romských komunit, jejich vztahy s majoritou i potřeby dalšího rozvoje, dále snaha lépe evidovat počty, strukturu a pohyb romského obyvatelstva v rámci státu. Jak jsem už podrobněji rozváděla v předcházející kapitole, v letech 1966–1968 se obnovily pravidelné celostátní soupisy romského obyvatelstva ČSSR. Od roku 1970 pak statistický úřad sledoval romské obyvatelstvo samostatně i v průběhu pravidelných sčítání lidu, takže bylo možno se více dozvědět i o jeho oficiálně vedených strukturách. Ty se nijak radikálně neměnily, celkový počet romských obyvatel naopak s každým desetiletím výrazně narůstal zejména díky stále ještě vysokému přirozenému přírůstku a současnému zlepšování zdravotního stavu dětí i dospělých (význam měla zřejmě i přesnější evidence). V roce 1980 zaznamenalo sčítání obyvatelstva v českých zemích 88 587 Romů.³² Statistickými údaji o sociální, ekonomické, školské a kulturní problematice, ale také např. o kriminalitě Romů se vedle vládních institucí pravidelně zabývala především speciální komise vlády, o níž bude ještě řeč.

V roce 1968 byl neúspěšný pokus o rozptyl obyvatelstva slovenských romských osad ukončen, vládní výbor pro otázky cikánského obyvatelstva, který jej měl koordinovat, přestal na základě usnesení vlády ČSSR č. 384/1968 fungovat. Meziresortní orgán celostátně odpovědný za práci mezi Romy přestal po vzniku federace (od ledna 1969) existovat. Pravomoci bývalého výboru převzala federální a národní ministerstva práce a sociálních věcí. České Ministerstvo práce a sociálních věcí pak v listopadu 1970 ve své zprávě o současném stavu řešení otázky cikánských obyvatel v ČSR konstatovalo, že dosavadní pokusy o asimilaci a rozptyl Romů „nerespektovaly zvláštnosti této etnické skupiny“.

Pokus o novou formulaci státní politiky vůči romskému obyvatelstvu odstartovala vláda ČSR svým usnesením č. 279/1970. V jeho důvodové zprávě byla odmítnuta novelizace zákona č. 74/1958 o zákazu kočování a omezování volného pohybu romských obyvatel bylo označeno za protiústavní postup. Usnesení ovšem pod vlivem již zmíněné kritiky Memoranda SCR ignoruje snahu o emancipaci Romů jako svéprávné národnostní skupiny, hovoří pouze o „komplexním řešení“ romské problematiky s důrazem na uplatnění zásad individuální a skupinové sociální práce, průzkumů a analýz situace v terénu. Důraz se v něm i v dalších dokumentech z let 1971–1972 klade na otázky zaměstnanosti, vzdělávání a rozmístění romské mládeže, na celkové řešení sociální situace Romů. Základem řešení těchto otázek se má opět stát především rozvíjení činnosti národních výborů ve spolupráci s aktivem dobrovolných spolupracovníků, mezi nimiž je v této době zdůrazňována i role SCR.³³

Usnesením č. 279/1970 jmenovala vláda orgán, který se měl napříště věnovat pouze problematice Romů v českých zemích, tzv. komisi vlády ČSR pro řešení otázek cikánského obyvatelstva. V devatenáctičlenné komisi zasedali pod vedením ministra práce a sociálních věcí E. Hamerníka (ve skutečnosti jej pravidelně zastupoval jeho náměstek) náměstci dalších odpovědných ministerstev, zástupci několika krajských komisí a organizací NF, v první fázi (až do

³² Srb, V.: Některé demografické, ekonomické a kulturní charakteristiky..., s. 161.

³³ ZA Opava, KNV Ostrava, neuspořádaný materiál (v době výzkumu v roce 1999), inv. č. 554, sign. 5/V. Lhotka, P.: Závěrečná zpráva grantového projektu..., s. 5n.

zrušení v dubnu 1973) také předseda SCR ing. Miroslav Holomek (po něm pak až do osmdesátých let jako zástupce Romů S. Kier, člen ONV Český Krumlov).³⁴ Komise se pak až do svého zrušení v roce 1988³⁵ pravidelně scházela, podílela se na přípravě koncepčních materiálů, koordinovala a kontrolovala činnost jednotlivých ministerstev a dalších centrálních orgánů a nechávala si v určitých časových intervalech předkládat jejich zprávy o plnění vládních usnesení k romské problematice. Např. Ministerstvo školství ČSR podávalo už v roce 1970 zprávu o konání čtrnáctidenního prázdninového kurzu pro učitele romských žáků konaného v Litoměřicích. Pravidelně až do roku 1974 pořádaný kurz měl seznámit učitele se specifikou romské kultury, výchovného systému, mentality žáků apod. Komise se dále zabývala také činností komisí národních výborů pro „řešení otázek občanů cikánského původu“ na základě jejich poměrně rozsáhlých zpráv o situaci romského obyvatelstva v obvodech jednotlivých KNV i ONV, pořádala dokonce pravidelná výjezdní zasedání s návštěvou podniků, škol a různých center usídlení Romů.³⁶

Nová koncepce státní politiky vůči romskému obyvatelstvu se v podstatě v českých zemích uplatňovala už na základě usnesení z roku 1970, definitivně byla však zformulována až v průběhu roku 1972 a v srpnu téhož roku celostátně vyhlášena usnesením federální vlády č. 231/1972. Podle něj se v dalším vývoji romského etnika v ČSSR stala stěžejním úkolem tzv. všestranná kulturní a společenská integrace Romů, která měla spočívat na postupném vyrovnání průměrné životní úrovně romského obyvatelstva s majoritou. Vláda v dokumentu zdůrazňuje, že tento úkol je třeba chápat jako dlouhodobý. Mimořádný důraz je proto nutno klást především na výchovu a vzdělávání mladé generace od předškolního věku až po dokončení základního vzdělání, další studium a přípravu k povolání. Součástí tohoto záměru se má stát také všestranný rozvoj kulturních a společenských aktivit mladé generace Romů, založených mj. i na pěstování tradiční romské kultury. Významnou roli ve výchovné a kulturní práci připisal vládní dokument opět ještě činnosti Svazu Cikánů-Romů. V dalších částech se věnoval také řešení zaměstnanosti, zvyšování kvalifikace, otázkám sociálního vyrovnání romského obyvatelstva, zdravotní péče a výchovy. To vše bylo podmíněno zabezpečením dostatečných finančních prostředků (a zejména jejich řádným využíváním). Za základ úspěšného plnění těchto cílů vláda opět považovala především práci národních výborů a složek NF a zdůrazňovala nutnost aktivní účasti tzv. cikánských aktivit.³⁷

Ve sledovaném období není možno organizaci státní politiky vůči romskému obyvatelstvu upřít soustavnější, důslednější a do jisté míry i odborně a metodicky lépe řízenou činnost především na úrovni českých ústředních orgánů státní moci a správy. Zda se totéž díky poměrně důsledné kontrole dařilo také alespoň v části regionů českých zemí (jak se to snažila sugerovat vládní komise v průběhu svých výjezdních zasedání např. v Přerově, na jižní Moravě, v Pardubicích a dalších střediscích východních Čech ap.), bude muset ověřit podrobnější regionální výzkum. Mé dosavadní poznatky z výzkumů na Ostravsku a ze severních Čech (o Mostecku viz dále) nasvědčují, že kladná hodnocení ústředních institucí je nutno posuzovat obezřetně, neboť činnost se vykazovala velmi formálně, se snahou skutečnost co nejvíce přikrášlit, aby byly nadřízené orgány spokojeny.³⁸

³⁴ Archiv MRK Brno, KV ČSR POCO, zasedání komise 3. 6. 1971, 21. 12. 1973 aj.

³⁵ Podrobněji viz Víšek, P.: Program integrace..., s. 186.

³⁶ Tamtéž, různá zasedání a jiný materiál z činnosti komise.

³⁷ Tamtéž, zasedání komise č. 7 z 1. 12. 1972. Podrobněji viz Jurová, A.: Vývoj rómskej problematiky..., s. 94–95. Lhotka, P.: Závěrečná zpráva grantového úkolu..., s. 7n.

³⁸ Obrovské problémy decizní sféry s řešením otázek romského obyvatelstva na Ostravsku, jeho vzájemných vztahů s majoritou, formálním vykazováním výsledků apod. dokumentuje ve svých rukopisných záznamech

Po zrušení Svazu Cikánů-Romů uhasly pochopitelně také všechny jeho aktivity (rozpadla se např. většina romských souborů) a v regionech se zřetelně projevil naprostý úpadek zájmu Romů o účast v komisích, aktivech apod. Aktivní účast pomalu se rozšiřující skupiny romské inteligence např. na řešení sociálních problémů politika státu vůbec nepřipouštěla. Vše se řešilo úřední cestou shora, vypracováváním nových předpisů, směrnic a kontrolních zpráv.

Pro národní výbory byl na základě vládních nařízení z roku 1970 a 1972 vypracován vzorový statut komisí pro otázky cikánského obyvatelstva. Na jeho základě sice NV zřizovaly v místech největší koncentrace Romů systemizovaná místa pro sociální práci s romským obyvatelstvem, podíl na ní ovšem měli výhradně pracovníci z řad majority. Někteří z nich se sice snažili rozvíjet systematictější sociální práci, její výsledky však často neodpovídaly vynaloženému úsilí. Velmi často si ze strany Romů nedokázali zajistit dostatečný respekt, trpěli vůči nim podobnými předsudky jako většina ostatní populace, nerozuměli jejich mentalitě, neorientovali se v jejich problémech. Jejich postoj i celková atmosféra normalizačního období přispívaly ke stále formálnějšímu postoji k řešení tzv. romské otázky.³⁹

Na celostátní úrovni se konkrétní výsledky důslednějšího uplatňování vládní politiky projeví např. postupným nárůstem počtu romských dětí, které navštěvovaly mateřskou školu. Státní orgány se snažily podpořit jejich předškolní výchovu zejména tím, že připouštěly přijímání dětí žen v domácnosti (zejména do posledního ročníku MŠ, který byl přípravou na školu). V roce 1974 existovalo v českých zemích 13 specializovaných tříd mateřských škol, které navštěvovalo 202 romských dětí. Ve školním roce 1977–1978 navštěvovalo mateřské školy celkem 35,8 % všech romských dětí. Do roku 1983 se např. na Plzeňsku údajně podařilo zařadit do MŠ téměř 41 % všech a 77 % romských dětí ve věku 5–6 let (podle svědectví komise to ovšem bylo díky „uplácení“ romských rodičů, neboť národní výbory platily dětem stravování a zčásti i ošacení).⁴⁰ V celé ČSR přesáhla v téže době docházka 3–6letých romských dětí do všech předškolních zařízení podle údajů komise 60 %. Podle oficiálních statistických výkazů se zlepšovaly i ukazatele základní školní docházky, kterou už s menším či větším úspěchem absolvovaly všechny romské děti (v roce 1981–1982 ovšem stále ještě 25 % z nich neprospívalo, 23 % dokončilo školu v nižší než osmé třídě).

Největší problémy v oblasti školství ovšem spočívaly v přežívající vysoké absenci školáků a v nárůstu počtu absolventů zvláštních škol: v letech 1977–1982 z 6150 na 9686 dětí.⁴¹ Za sporný byl považován pokus o obnovení samostatných „vyrovnávacích“ romských tříd na základních školách (často se proti němu stavěli i rodiče romských dětí). Ještě v roce 1974 jich bylo celkem 39, postupně však pro nezáměr a špatnou docházku žáků zanikaly.

Dílčích úspěchů dosahovaly jednotlivé kraje v oblasti organizace volného času romských dětí, vrátily se např. k dobrým zkušenostem z organizování letních táborů, resp. zařazovaly romské děti do táborů a ozdraven spolu s dětmi majoritními. Rostl také počet zájemců o zájmové kroužky a kurzy pořádané domy pionýrů a mládeže, osvětovými besedami či přímo sociálními pracovníky NV. Velmi kladně hodnotila komise např. práci Střediska pro přípravu cikánského dorostu při MěstNV v Pardubicích, které v roce 1981 údajně organizovalo vý-

z konce sedmdesátých a osmdesátých let dvacátého století např. dlouholetá sociální pracovnice obvodních NV ve Vítkovicích a Mar. Horách M. L. Rukopis je uložen v osobním archivu autorky.

³⁹ Viz tamtéž, dále výsledky výzkumů metodami „oral history“ autorky a jejích studentů na Ostravsku v rámci grantového úkolu GAČR, DP uložené na KH OU, např. Foltová, M.: *Problematika... Černý, R.: Romové... aj.*

⁴⁰ Archiv MRK Brno, KV ČR POCO, výjezdní zasedání v Plzni 2.–3. 6. 1983

⁴¹ Tamtéž, zasedání komise č. 39, 14. 12. 1983.

chovnou činnost v pětadvaceti zájmových kroužcích pro 300 dětí. Podobné akce úspěšně organizoval také NV v Kladně.⁴²

Dokladů o plnění vládních usnesení a „úspěších“ státní politiky vůči Romům bychom ve zprávách vládní komise bezpochyby našli nespočet, to však nepovažuji za úkol této studie. Skutečné problémy vztahu režimu k romskému obyvatelstvu se neprojevovaly ve formálních statistických výkazech ani ve zprávách pro ústřední orgány, je třeba je odhalovat pod slupkou zdánlivě kladných výsledků.

V počátečních letech normalizace se občas projevil vliv politického uvolnění přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Ministerstvo školství např. doporučovalo učitelkám mateřských a prvních tříd základních škol účast na kurzech základů romštiny, které organizoval Krajský pedagogický ústav (KPÚ) v Ústí nad Labem. Metodickými otázkami vyučování romských dětí se zabýval také KPÚ v Českých Budějovicích. V roce 1973 vyšla jako brožovaná příloha časopisu *Nový Orient* stručná učebnice romštiny, zpracovaná M. Hübschmannovou. Poznání specifik romské rodiny i větších komunit měly pomoci vědecké analýzy výsledků sociologických a etnologických výzkumů, organizovaných od konce šedesátých let. Vlastní výzkumné zprávy, např. již několikrát uváděné výsledky ostravské „ekologické analýzy“ Evy Davidové, byly ovšem k dispozici jen v malém počtu hektografovaných výtisků. Další analýzy či přehledné studie už pod vlivem perzekuce známých romistů buď nemohly vyjít vůbec, nebo byly upravovány podle ideologických potřeb režimu. Mileně Hübschmannové byla další publikační i veřejná činnost zakázána, romštinu mohla vyučovat od roku 1976 pouze omezeně na pražské jazykové škole.⁴³

Přímo varovným signálem pro další směřování státní politiky vůči Romům se stalo schválení výstavby velkokapacitního vepřína na místě cikánského tábora v Letech u Písku. Tam, kde Svaz Cikánů-Romů plánoval již v roce 1970 výstavbu památníku romským obětem II. světové války, vyrostla v letech 1972–1974 obludná, do daleka zapáchající budova velkovýkrmny prasat, pořízená ze sdružených prostředků JZD okresu Písek a ze státních dotací.⁴⁴

Od druhé poloviny sedmdesátých let se v našem prostředí kromě oficiálně přijatých a schválených příruček, přehledů a zpráv (většinou publikovaných ve formě interních brožur) o Romech nepsalo. Veřejnost o jejich skutečném postavení nic nevěděla (a většinou ji to ani příliš nezajímalo), v tisku se jen zřídka objevovaly optimistické články o úspěších státní politiky tzv. integrace. V předcházejícím období však navázali čeští romisté a veřejní činitelé řadu zahraničních kontaktů, které umožnily publikovat zprávy o situaci v ČSSR v zahraničním denním i odborném tisku. Velmi zajímavé poznatky ze svého vlastního výzkumu na československém území (zejména Ostravsko a Slovensko) a na základě znalosti domácí literatury zveřejnil anglický sociolog Willy Guy, který původně pracoval ve Vítkovicích jako železářský expert. Během pobytu v ČSSR se začal zajímat o situaci Romů, získal kontakty na české odborníky a po návratu do Anglie obhájil v Bristolu disertační práci o problematice československého romského obyvatelstva. V roce 1975 pak zveřejnil stručný historický přehled vývoje českého romského obyvatelstva v předmluvě k obrazové publikaci Josefa Koudelky, která vyšla souběžně v USA,

⁴² Tamtéž, zasedání komise č. 32, 24. 4. 1981.

⁴³ Hübschmannová, M.: *Základy romštiny*. *Nový orient* 28, 1973, č. 1–10, 29, č. 1–5. (První učebnice základů romštiny z pera J. Lípy vyšla u nás jako účelová publikace MŠK už v roce 1963, ale byla pro většinu zájemců těžko dosažitelná.) Další publikace viz např. Davidová, E.: *Cikánské (romské) etnikum...*; kol.: *Ke společenské problematice Cikánů...*; Kára, K. a kol.: *Cikáni v ČSSR v procesu společenské integrace*. ÚFS, Praha 1976. Vědecký výzkum problematiky Romů, zejména jejich postavení v českých průmyslových městech, byl pak obnoven až ve druhé polovině osmdesátých let, kdy se mu věnovali E. Davidová, T. Haišmann a další etnografové a sociologové.

⁴⁴ Nečas, C.: *Historický kalendář...*, s. 88.

Anglii a Francii.⁴⁵ Československo pak navštěvoval i v dalších letech, ve spolupráci s českými odborníky realizoval další výzkumy a se situací zdejších Romů seznamoval své kolegy a studenty i anglickou veřejnost. Zásadou dalších zahraničních kontaktů bývalých představitelů SCR, emigrantů i československého disentu se čtenáři v západních zemích mohli o problematice romského obyvatelstva dozvědět více, a především mnohem objektivnějších informací než domácí veřejnost.

Výzkum praktické realizace nového směru státní politiky vůči romskému obyvatelstvu (i když je zatím v počátcích) ukazuje, že jeho realizátoři vycházeli často z předpokladu, že dojde k postupnému vyrovnání většiny romského obyvatelstva na úroveň integrovaných, mnohdy spíše asimilovaných rodin. Svědčí o tom např. skutečnost, že stále přetrvávalo zařazování rodin do tří skupin podle „sociální úrovně“, ačkoliv nejdříve představitelé SCR a později i někteří členové komise a představitelé státních orgánů poukazovali na jeho vágnost a diskriminační charakter.⁴⁶ „Nejvyspělejší“ skupiny Romů, vnějškově přizpůsobené způsobu života majority vesměs přestávaly orgány decizní sféry zajímat (jak víme, část z nich už za „Cikány“ nebyla považována, resp. se ke svému původu nehlásila). Sociální pracovníci měli ve své péči rodiny, u nichž přetrvávaly problémy s adaptací na městské prostředí, s péčí o hygienu, docházkou dětí do školy, vztahy s majoritním okolím apod. Největším problémem ovšem zůstávaly skupiny zdánlivě zcela neadaptabilní, nositelé stále vysoké kriminality, přežívajících kočovnických a překupnických návyků a vzrůstající prostitute.

Během druhé poloviny sedmdesátých let se opět vynořila jednou již striktně odmítnutá myšlenka postupné eliminace nepřizpůsobivých skupin pomocí populační politiky, tj. omezování porodnosti antikoncepcí (pro Romy zpravidla neakceptovatelné), a zejména sterilizací žen za úplatu. Ta se postupně stala běžně užívanou a uznávanou metodou zejména u romských matek s vysokým počtem dětí, mnohé okresy ji v dalších letech uváděly jako příklad úspěšného řešení „cikánské otázky“. Např. v roce 1983 se zástupci západočeského KNV chlubili, že se jim v okresech Cheb a Plzeň podařilo pro sterilizaci získat 40 romských žen. V roce 1984 bylo provedeno celkem 1041 sterilizačních zásahů, z toho 226 u romských žen. Jednorázový poplatek za něj se pohyboval kolem 900 Kčs, některé prameny však uvádějí i částky daleko vyšší, pohybující se v řádu tisíců korun.⁴⁷

Podobné zásahy se zcela vymykaly zásadám humánního přístupu k problémům, které se pro státní moc postupně staly nezvladatelnými a svědčily o prohlubující se krizi režimu. K jejímu narůstání ovšem přispívala také řada dalších faktorů z oblasti státní politiky vůči Romům. Jeden z nich se pokusím demonstrovat na názorném příkladu, o jehož podstatě se u nás mnoho neví, i když jeho důsledky jsou mediálně často přetřásány.

5.3.1 Realizace „nové koncepce“ v praxi: mostecký Chánov

Neuralgickým bodem sociální politiky státu byla od počátku migrací romských rodin do českých zemí po roce 1945 úroveň jejich bydlení. V šedesátých letech se sice z větší části podařilo v rámci rozptylu likvidovat „nežádoucí místa soustředění obyvatel cikánského původu“ v některých větších městech, stále však přetrvávala nepřiměřenost velikosti bytů a úrovně jejich vybavení. Postupně se pak pod vlivem nekontrolovatelného přistěhovalectví, stále ještě vysoké porodnosti a snahy romských rodin po pravidelném kontaktu opět zvyšovala neúměrná koncentrace romské populace ve starší zástavbě průmyslových měst. Z jejich center a někdejších

⁴⁵ Koudelka, J.: *The Gypsies, Aparture*. Academic Press New York, London, Paris 1975.

⁴⁶ Viz pozn. 24 této kap. Dále např. Archiv MRK Brno, KV ČSR POCO, zápis z jednání 3. 6. 1971, aj.

⁴⁷ Archiv MRK, KV ČR POCO, jednání č. 45 z 13. 12. 1985. Tamtéž, kr. N-416, výkaznictví, zprávy KNV.

dělnických kolonií a čtvrtí se majoritní obyvatelstvo postupně stěhovalo do nových sídlišť, zčásti řízeně (dle plánů místní správy) a zčásti živelně se tu začaly soustřeďovat početné romské rodiny. V Praze na Žižkově, v Brně v ulicích kolem Cejlu a Bratislavské, v Ostravě ve Vítkovicích, Přívoze, Hrušově ap. se začala vytvářet nová nevzhledná romská ghetta, charakteristická svou špatnou občanskou vybaveností, rychlým chátráním domů a přeplněností bytů. Podobný obraz skýtaly i části průmyslových center severních Čech: Ústí nad Labem, Děčín a dalších. Největší problém ovšem nastal ve starém Mostě, jehož likvidace se plánovala od počátku sedmdesátých let.

Okres Most a samotné město patřily k těm regionům českých zemí, v nichž se početné skupiny romského obyvatelstva koncentrovaly už od poválečných let. Pokusy o jejich částečný rozptyl v rámci Severočeského kraje ve druhé polovině šedesátých let skončily neúspěšně: z Mostu se podařilo odstěhovat jen 14 rodin (86 osob). Příčinou nebyla jen nechť Romů ke stěhování a malá vstřícnost ostatních okresů, ale i mínění okresních funkcionářů o nepostradatelnosti romských zaměstnanců: „Mostecký okres, známý svým rozvinutým těžkým průmyslem, vždy trpěl citelným nedostatkem pracovních sil. Odsunem cikánských obyvatel by se tento problém ještě prohloubil. Celá řada závodů, zvláště pak městských služeb, by nebyla schopna zajistit bez těchto pracovníků své hospodářské úkoly. [...] Přitom je třeba zdůraznit, že většina Cikánů, třebaže pracují převážně na nekvalifikovaných pracovištích, získala během let zapojení do pracovního procesu příslušnou zručnost a jen těžko by je bylo možno nahradit stejně zdatnými novými pracovníky.“⁴⁸ (Technické služby města vskutku zaměstnávaly téměř 100 romských pracovníků, což představovalo necelou čtvrtinu všech jejich zaměstnanců.)

Podle statistických šetření v roce 1968 žilo v okrese více než 3000 Romů (25,3 osob na 1000 obyvatel), z toho více než polovina (1662 osob, celkem cca 155 rodin) v okresním městě. Třetina z nich (kolem 35 %) byla na počátku sedmdesátých let zařazována do III. skupiny sociálně nejméně přizpůsobivých, většina rodin se koncentrovala v zanedbaných, zdravotně a hygienicky nevyhovujících bytech ve staré části města.⁴⁹ V souvislosti s plánovanou likvidací poddolovaného území samozřejmě vyvstávala otázka, kam s nimi. Pro majoritní obyvatelstvo města se připravovala rozsáhlá nová výstavba, v duchu současných představ o moderním bydlení typická panelová sídliště s byty I. kategorie. Do těch pak byla postupně stěhována část romských rodin zařazených mezi „integrované“, u nichž se předpokládalo, že jejich rozptýlení mezi majoritní obyvatele nezpůsobí žádný problém. Více otázek vyvstávalo v souvislosti s těmi, které podle mínění okresních funkcionářů spadaly podle oficiální kategorizace do II. a III. skupiny.

Od roku 1970 se problémem přemístění převážné části romských obyvatel starého Mostu začaly zabývat jednotlivé odbory Okresního národního výboru v Mostě, projektanti nových sídlišť a přizvaní pracovníci Sociologického ústavu ČSAV v Praze, postupně pak i zástupci okresního a ústředního výboru Svazu Cikánů-Romů. V okresní komisi „pro cikánské otázky“ byl v tomto roce přijat návrh na vybudování experimentálního romského sídliště v osadě Sedlec. Původní záměr zřejmě počítal s výstavbou méněpodlažních domů, v nichž by měla specifickou funkci zejména prostorná kuchyň, vyhovující způsobu života romské rodiny. Zástupci Romů však preferovali výstavbu rodinných domků a podle svědectví ONV kladli „enormní požadavky na druh a kvalitu zástavby a vybavenost budoucího sídliště [...] i další nereálné požadavky“.⁵⁰ ONV proto vzhledem ke kapacitním, finančním a dalším problémům, které podle něj provázely všechny investiční záměry v zemi, od záměru upustil.

⁴⁸ Friš, J. a kol.: Cikáni ve starém Mostě. ÚHA a ONV Most 1975 (interní tisk), s. 56.

⁴⁹ Tamtéž, s. 30n.

⁵⁰ Tamtéž, s. 57.

Přestože zástupci SCR stěhování mosteckých Romů mimo areál nově plánovaného města odmítali, měla se náhradním řešením stát výstavba sídliště v blízkých Obrnicích. Ta se plánovala jako náhradní bydlení pro většinou starší obyvatele okolních obcí, které musely ustoupit dolování. Po dostavbě měla mít obec asi 4000–5000 obyvatel, z toho čtvrtinu měly představovat romské rodiny. To se pro okresní funkcionáře i zástupce Obrnic zdálo „z výchovných důvodů“ neúnosné. Ti poukazovali zejména na to, že záměr vyvolal odpor u budoucích obyvatel sídliště, kteří odmítali „společné bydlení s Cikány“ a vyhrožovali, že se odmítnou stěhovat.

Po zamítnutí obou záměrů začali představitelé zúčastněných institucí uvažovat o výstavbě příměstského sídliště pro Romy II. a III. kategorie, příp. i pro majoritní rodiny s „nižší kulturou bydlení“. Mělo sestávat ze čtyřpodlažních panelových domů s celkovým počtem 284 bytových jednotek. Vzhledem k početnosti rodin se počítalo s byty o třech až čtyřech pokojích, opět s velkou kuchyní, která by pro celou početnou rodinu sloužila jako hlavní obytný prostor. Příslušenství bytů mělo vyhovovat moderním požadavkům na bydlení.

Komise vlády ČR pro otázky cikánského obyvatelstva byla před problém přemístění Romů ze starého Mostu poprvé postavena na svém jednání dne 1. 10. 1971. Předseda komise ministr Hamerník vyslovil obavu, aby se přesídlení rodin do okrajových částí nové zástavby nestalo „přemísťováním brlohů“ jako za kapitalismu. Předseda Městského národního výboru v Mostě vysvětlil, že záměry města se jeví jako jediné řešení, které je třeba přijímat v určité časové perspektivě, aby zaručilo postupnou integraci všech romských obyvatel Mostu. V diskusi pak prohlásil, že navrhované přesídlení rodin II. a III. kategorie nelze považovat za experiment, je to řešení výjimečné situace. Podle něj není nutno posílat do Mostu žádné experty, stejně by neřekli nic nového.⁵¹

V Mostě ovšem už zakrátko nato uzrál zcela nový plán, podepřený výsledky vskutku „pozoruhodného“ sociologického výzkumu mezi romskými obyvateli staré části města. Jeho iniciátory byly městský a okresní národní výbor v Mostě (zastoupený jeho tajemníkem).⁵² Příprava byla svěřena týmu, v němž jsou jako autoři uváděni projektanti z KPÚ Ústí nad Labem a útvaru hlavního architekta v Č. Budějovicích, doc. Štráchal z Ústavu marxismu-leninismu Pedagogické fakulty Ústí nad Labem a ing. Fr. Zich, pracovník vysoké školy politické ÚV KSČ. (Mezi spolupracovníky figuruje také M. Hübschmannová, ovšem s nesprávně uvedeným křestním jménem.⁵³) Za pozornost stojí i autor oponentského posudku doc. Šindelka, pracovník Ústavu marxismu-leninismu Českého vysokého učení technického. Jak je vidět, při výběru organizátorů nešlo ani tak o odborné znalosti, jako spíše o věrnost „marx-leninské“ ideologii.

Pod jejich vedením se za pomoci tazatelů z řad učitelů ZDŠ, sociálních pracovníků, zdravotních sester a pracovníků ONV uskutečnil v listopadu 1972 během dvou dnů výzkum celkem 170 romských rodin bydlících v likvidované části starého Mostu. Řízeným rozhovorem a pomocí dotazníků zodpověděli respondenti celkem 79 otázek, které byly později na základě korelací zpracovány do 350 kontingenčních tabulek.⁵⁴

⁵¹ Archiv MRK Brno, KV ČSR POCO, zápis jednání ze dne 1. 10. 1971.

⁵² Jeho výsledky prezentuje brožura: Friš, J. a kol.: Cikáni... Z ní jsem výše citovala většinu údajů o problematice mosteckých Romů. Z kontextu není zcela jasné, zda je autorský tým brožury, která v úvodní části pojednává o historii romské problematiky na Mostecku a v Severočeském kraji, zcela totožný s organizátory a zpracovateli dvoudenního terénního výzkumu.

⁵³ Zpráva na několika místech s jejími názory ostře polemizuje (viz další text). Je tedy otázkou, jakou formou byla vlastně její „spolupráce“ uvedena na obálce realizována a pochopena.

⁵⁴ Viz tamtéž, s. 68–69.

Výzkum si stanovil za cíl získat potřebné demografické údaje, přehled o zaměstnanosti Romů a o současném stavu jejich bydlení, resp. o požadavcích v souvislosti s plánovaným přestěhováním. Měl také umožnit hlubší poznání způsobu života a komunikace uvnitř rodin, problémů mládeže, způsobu trávení volného času, politické a veřejné angažovanosti Romů a možností jejího rozvíjení v souladu s jejich zájmy a mentalitou, stanovit „vývojové tendence ovlivněné průmyslovým prostředím a životem ve městě“.

Už v úvodu rozboru nás autoři výsledné studie „nenechávají na pochybách“ o své odborné úrovni a o znalostech historie a specifik romské populace. Podle nich „téměř 90 % Cikánů, kteří jsou dnes usídleni na Mostecku, se rekrutuje dílem z kočujících skupin [sic!], které bydlely v jihovýchodních, východoslovenských a maďarských vesnicích. Urbanizační vlivy [...] působily jako latentní integrační prvky. Zejména zdůrazňujeme vliv práce a zařazení do pracovního procesu jako nového životního prvku, který původně kočujícím cikánským rodinám dal určitý společenský smysl a řád.“⁵⁵ Nejen tyto úvodní řádky, ale i další text svědčí o naprosté ignoranci autorů vůči specifikům sociokulturního systému, tradicím i soudobým problémům romského obyvatelstva. Jejich postoje a soudy jsou odvarem ideologie komunistického režimu v letech tzv. normalizace. Pod nánosem rádooby vědeckých úvah se neskrývá nic jiného než snaha potvrdit momentální záměr státní politiky při řešení výstavby romského sídliště.

O vlastní metodice výzkumu se z dochovaného materiálu mnoho nedozvíme, ale už samotný fakt, že byl prováděn výhradně (minimálně poučenými) tazateli z řad majority a v tak krátké době, velkou část jeho výsledků zpochybňuje. O věrohodnosti závěrů nás rozhodně nepřesvědčí ani množství tabulek, zpracovaných na základě různých korelací, ovšem často na základě neověřených a nepravděpodobných zjištění.

Na druhé straně je ovšem třeba říci, že u některých konkrétních zjišťovaných dat, např. v části věnované dosavadnímu bydlení obyvatel starého Mostu, najdeme řadu zajímavých poznatků. Na jejich základě je možno např. ověřit některé vyslovené spíše hypotetické soudy o vlivu délky sídelní stáže a dalších faktorů na úroveň bydlení a přejímání vzorů chování. Objektivní byl zřejmě poznatek, že většina obyvatel starého Mostu žije ve zdejší lokalitě již déle než 10 let. Téměř 40 % všech dotazovaných Romů se přistěhovalo na Mostecko do roku 1955 a podle svědectví tazatelů se délka sídelní stáže odrazila také v jejich způsobu bydlení, přebírání majoritních vzorů, ve vybavenosti a udržování bytů i v požadavcích na eventuální vybavení nového bytu.

Organizátoři výzkumu se netajili překvapením nad tím, jak vysoké procento rodin udržuje v nevyhovujícím prostředí zdevastovaných domů poměrně vysoký standard bydlení. Podle výsledků výzkumu obývalo dobře vybavený a čistě udržovaný byt 40 % respondentů, špatně vybavený, ale čistý byt 27,6 %. Pouze zbývajících 32,4 % respondentů bydlelo v celkově nevyhovujícím a neudržovaném prostředí. Organizátoři výzkumu z toho usuzovali, že „tato skutečnost vyvrací obecný názor, že Cikáni neumějí bydlet, ničí byty a neplatí nájem, což zřejmě způsobuje jen určitá skupina těchto obyvatel. [...] Tento fakt značně ovlivňuje i nechuť Cikánů bydlet mezi sebou.“⁵⁶

⁵⁵ Tamtéž, s. 75. Most sice patří k centrům romského usídlení, kde se soustředila i část rodin původně kočovných, není však důvod se domnívat, že jich bylo více, než zpravidla uváděných 5–10 % romské populace. Soupis z roku 1959 zaznamenal v celém tehdejší kraji Ústí nad Labem 340 kočovníků, ovšem s poznámkou, že v okresech Most, Děčín a Chomutov převažují usedlí. Viz SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické oddělení, sv. 36, arch. j. 282.

⁵⁶ Friš, J. a kol.: Cikáni..., s. 78. I když nemáme k dispozici konkrétní výsledky průzkumu a nemůžeme tedy posoudit jeho objektivitu, uváděných asi 33 % neudržovaných bytů se mi vzhledem ke srovnání s jinými lokalitami a údaji jeví jako pravděpodobný.

Zajímavé byly i některé další údaje: ze zkoumaných 170 rodin bydlel největší počet v bytech 1+1 a 1+2 (70 %), téměř čtvrtina rodin přitom měla devět a více členů, méně než pětičlennou rodinu zaznamenali dotazovatelé pouze v 52 případech (30,2 %). O něco menší počet (ale také téměř 30 %) domácností obývaly rodiny vícegenerační. Byty s větším počtem osazenstva (zejména dětí, často nemocných) byly pochopitelně častěji hygienicky závadné. Provoz většiny domácností se stále ještě odehrával v jedné místnosti, zpravidla v kuchyni, ložnice se využívala pouze ke spaní, přičemž běžné bylo také ještě spaní více dětí, někdy i dospělých na jedné posteli.⁵⁷

Daleko méně věrohodně vyznívají další části zjišťovaných skutečností, související s „předpoklady a názory Cikánů“ na bydlení v nových bytech. V nich samotných existují výrazné rozpory: zatímco (celkem pochopitelně) 77 % mužů a 89 % žen odpovědělo kladně na otázku, zda by se chtěli přestěhovat do nových bytů, z výzkumu jasně vyplývalo, že romské rodiny preferují co nejlacinější bydlení. Také na dotazy o spoření a zařízení nového bytu odpovídala většina respondentů mlhavě nebo nepravděpodobně (o vybavení nového bytu údajně uvažovalo více než 80 % dotázaných, téměř 60 % chtělo koupit nový nábytek do jedné či dvou jeho místností, jen jeden respondent však měl k dispozici úspory vyšší než 10 000 Kčs). S minimální znalostí mentality Romů by museli organizátoři výzkumu vědět, že u nich podobný typ plánování nelze brát zcela vážně (mnohdy nedovedou rozlišit své sny a představy od reality) a že ani z výše příjmu není možno usuzovat, zda náklady na nové bydlení zvládnou. Ostatně ani údaj o výši průměrné mzdy (84 živitelů rodin, tedy téměř 50 % z dotázaných, nad 2500 Kčs) mi pro rok 1972 nepřipadá věrohodný.⁵⁸ Zpracování údajů o předpokládané velikosti požadovaných bytů (většina respondentů, tj. 38,2 %, si přála byt 3+1) prokázalo, že Romové zřejmě nerozumějí plošným mírám.

Výsledky výzkumu měly sloužit také pro posuzování požadavků na občanskou vybavenost budoucího sídliště. V této souvislosti najdeme opět důkazy toho, že organizátoři výzkumu buď vůbec nerozuměli zkoumané problematice, nebo přizpůsobovali své závěry ideologickým záměrům státní politiky: „Názor, že cikánské matky nerady dávají své děti do jeslí se nepotvrdil, naopak nedostatek kapacit v jeslích a mateřských školkách je hlavním důkazem, proč cikánské matky nevstupují do zaměstnání.“⁵⁹

V závěru kapitoly o bydlení autoři výzkumu konstatovali, že ve starém Mostě nemají romské rodiny možnost prudkého sociálního vzestupu, jeho prostředí proces jejich integrace s majoritou naopak zpomaluje, v některých případech navíc podněcuje výskyt patologických jevů. Podle jejich názoru výsledky výzkumu potvrdily, že atypické řešení bytové situace romských rodin není potřebné, dokonce by znamenalo jistou formu asociálního přístupu (vystěhováním z města). Proto doporučili realizovat alternativní řešení (v té době už projekčně zpracované): umístění nového bytového okrsku se standardním typem panelové výstavby, ale s hustší

⁵⁷ Tamtéž, s. 78–84. Bylo by jistě zajímavé srovnat tyto výsledky s rozsáhlou a již citovanou analýzou Evy Davidové z prostředí ostravských romských rodin, resp. s pozdějšími výzkumy na Kladně, v Krumlově aj.

⁵⁸ Tamtéž, s. 90. Z textu zprávy není zřejmé, zda si tazatelé věrohodnost udávaných údajů ověřovali, či zda usuzovali pouze podle odpovědí na otázky. Z vlastní zkušenosti vím, že ještě po roce 1976 byly i v preferovaných dělnických povoláních mzdy nad 3500 Kčs výjimečné (podle údajů tabulky na s. 90 je však pobíralo téměř 31 % respondentů).

⁵⁹ Tamtéž, s. 95. Ze zkušeností vím, že terénní výzkum v jednotlivých romských rodinách, a zejména v širších komunitách je velmi obtížná záležitost, závislá na navázání a udržení důvěry. Vyžaduje dokonalou znalost prostředí a speciální metodiku. Romští respondenti jsou vůči neznámým osobám nedůvěřiví, mají tendenci zveličovat i úmyslně zavádět. V daném případě je z výsledků zřejmé, že dávali tazatelům odpovědi, které je měly prezentovat v požadovaném světle.

sítí sociálních a školských zařízení (vzhledem k odlišné demografické struktuře romského obyvatelstva) v části města Rudoltice-Chánov.

V dalších částech studie (v nichž autoři mimo jiné polemizují se závěry M. Hübschmannové o svébytnosti romské kultury) se dozvídáme, že „při volbě [...] relativně samostatného většího sídliště se vycházelo z principů marxisticko-leninského řešení národnostní otázky, zejména z faktu podřízenosti národnostní a etnické problematiky výstavbě socialismu, z reálné politické a sociální situace v novém Mostě i z potřeby koncentrované péče, výchovy i řízení [...] nového socialistického města Mostu“.⁶⁰ K tomu je třeba poznamenat, že panelové sídliště typu Chánov bylo v té době v socialistickém Československu považováno za moderní, vysoký standard bydlení. Státní úředníci spolu s „vědeckým“ týmem organizátorů výzkumu shodně předpokládali, že „méně integrované“ romské rodiny bude toto prostředí stimulovat k přejímání sociálních vzorů majority a že jejich přizpůsobení stylu života většinové společnosti bude probíhat rychleji a méně konfliktně. Za stimulující faktor považovali autoři výzkumu dokonce i „strach“ z bydlení v nových bytech v novostavbách, kde je větší sociální kontrola.⁶¹

Další část výzkumné zprávy je věnována některým základním otázkám funkce soudobé romské rodiny a tzv. životnímu způsobu Romů (práce, mimopracovní čas, materiální a duchovní kultura apod.). V textu opět najdeme kuriozity typu: „V této souvislosti se opět vedou spory o tom, zda Cikáni mají svou vlastní duchovní kulturu, či nikoliv (srovnej J. Süs, M. Hübschmannová). [...] Na základě běžného pozorování a některých údajů z literatury [...] můžeme vyslovit hypotézu o tom, že Cikáni v rámci průmyslové aglomerace, kde netvoří lokálně izolovanou skupinu, se značně přizpůsobují způsobu myšlení ostatní populace, přebírají její duchovní kulturu a určitým způsobem ji přetvářejí. Domníváme se, že nelze mluvit o cikánské kultuře v duchovním slova smyslu, neboť [...] chybějí některé její produkty, které by [...] ovlivňovaly život nejen etnické skupiny, ale i život celé společnosti.“ Nebo jinde: „J. Süs [...] píše, že jen malá část Cikánů za kapitalistické Československé republiky pracovala a ti, kteří pracovali, převážně vyráběli velmi primitivní nástroje.“ Následuje zpochybnění teze M. Hübschmannové, že „dříve byla integrovanost Cikánů přes nízký status větší než dnes“.⁶²

Z dalších zjišťovaných okruhů stojí za zaznamenání některá fakta, jimiž výzkum stav romské komunity ve starém Mostě dokumentoval. Dozvídáme se například, že její příslušníci z 88 % deklarovali příslušnost ke slovenské národnosti (pouze čtyři respondenti se hlásili k národnosti maďarské, jedenáct k české, romská pochopitelně zjišťována nebyla). Úroveň vzdělání byla velmi nízká (zřejmě ještě nižší než např. na Ostravsku): 42 osob nemělo žádné vzdělání, 113 nedokončilo základní školu, jen 4,7 % vykázalo ukončené základní vzdělání. Tomu odpovídala socioprofesionální struktura: 30 % mosteckých Romů pracovalo jako pomocní dělníci, něco přes 40 % ve „vyšších“ dělnických profesích (podobně jako E. Davidová zařadili autoři do této kategorie několik řidičů a strojvedoucích, jinak není zcela jasné, co pod tímto pojmem vlastně rozumět). Výzkum si pochopitelně všiml i tehdy oblíbené kategorie vybavení domácností provozními předměty, která byla považována za ukazatel životní úrovně: rozhlasový přijímač vlastnilo 110 rodin, televizor 132, pračku 101, chladničku naopak pouze 37 domácností. Velmi

⁶⁰ Tamtéž, s. 181. Výsledky výzkumu a situací chánovských Romů v dalších letech se zabývá E. Davidová ve 3. kapitole (Příklad Chánova – ghetto nebo domov?) své nedávno vydané studie, kterou jsem již uváděla v předcházejícím textu, viz Davidová, E.: Romové a česká společnost..., s. 29–34.

⁶¹ Tamtéž. Podobné řešení bylo pak použito také na Slovensku v Košicích a v Rimavské Sobotě. Ve všech těchto lokalitách se záhy shodně potvrdilo, že pravý opak se stal pravdou. Zajímavé výsledky v tomto směru by jistě mohl poskytnout výzkum založený na skutečně vědeckých metodách, který by zachytil část faktorů sledovaných v roce 1972 a umožnil srovnání stavu zdejší romské komunity tehdy a dnes.

⁶² Friš, J. a kol.: Cikáni..., s. 165, 168–169. Zmiňovaný J. Süs je zřejmě Jaroslav Sus, autor již citované „marxistické“ studie Cikánská otázka v ČSSR z r. 1961.

zajímavá jsou zjištění o jazyku komunikace: rodiče většinou hovořili s respondenty romsky (průměrně cca 45 % dotázaných), oni sami používali při hovoru s přáteli romský jazyk z 22–28 % (muži–ženy), češtinu z více než 45 %. Vzájemná komunikace partnerů se odehrávala u mužů i žen převážně romsky (37,6–40 %), s dětmi však v daleko větší míře (téměř 60 %) česky.⁶³

Výzkum volného času je charakteristický otázkami „Chodíte si sednout na pivo a jak často“ nebo „Čtete nějaké časopisy nebo knihy“, „Jezdíte na dovolenou“ apod. Opět mám pocit, že výsledky tu nejsou příliš relevantní. Není možno ověřit, zda skutečnosti odpovídala zjištění, že 125 ze 170 dotázaných neovládá hru na žádný hudební nástroj. Autoři si při této příležitosti neodpustili poznámku o „romantických představách v souvislosti s Cikány“, ale připustili, že odpověď „ne“ měla vyšší frekvenci u lidí bez vzdělání a u důchodců (nerozlišovali ovšem mezi důchodci starobními a invalidními).⁶⁴ Představa, že „každý Cikán je muzikant“ samozřejmě nikdy neodpovídala skutečnosti, takže pokud bylo zjištění o 45 aktivních hudebnících pravdivé, je to naopak svědectví toho, že mostecká komunita dosud udržovala muzikantské tradice předků.

Jak jsem už zmínila, výzkumný tým v závěrečném hodnocení jednoznačně potvrdil variantu vybudování romského panelového sídliště v části katastru města Mostu Chánov, do něhož se měly nastěhovat rodiny zařazené do tzv. II. a III. kategorie „sociální integrace“. V době, kdy se výsledky výzkumu zpracovávaly, bydlely rodiny s vyšším sociálním statutem (asi třetina všech romských obyvatel Mostu) už rozptýleně v nové zástavbě určené pro majoritní obyvatelstvo. Realizaci této varianty tedy už nestálo nic v cestě, neboť mezitím všichni její oponenti „zmizeli v propadlišti dějin“. Vládní komise pro otázky cikánského obyvatelstva pak v rámci svého výjezdního zasedání v Mostě v květnu 1975 shrnula důvody, které podle ní toto rozhodnutí opravňovaly: Chánov prý nebude představovat žádnou novou koncentraci, protože podobně žili Romové už ve starém Mostě. I kdyby se nebudovalo izolované sídliště, musely by orgány státní správy připustit sestěhování „nepřízpůsobivého obyvatelstva“ do několika bloků v jiném stavebním okrsku, neboť jeho rozptýlení mezi ostatní obyvatelstvo je neproveditelný jednak pro odpor ze strany majority, jednak už ani není kam ho směřovat. Ostatně i v rozptýlení mezi „dominantní“ společnostmi žijí podle zápisu Romové izolovaně, jejich způsob života se odlišuje od společenských norem, přetrvává zjevné napětí (tento závěr je v naprostém rozporu s neustálým tvrzením státních orgánů o způsobu života a úspěšném soužití Romů tzv. I. kategorie s majoritními sousedy). Podle závěrů z jednání je vlastně možno považovat budoucnost mosteckých Romů za příkladné řešení, neboť ve všech ostatních městech s velkou koncentrací romského obyvatelstva bydlí většina rodin na periferii v bytech IV. kategorie.⁶⁵

K řešení situace mosteckých Romů se vyjadřovala také jednotlivá ministerstva. Např. Ministerstvo školství podporovalo už v návrhu dlouhodobé koncepce školní výchovy romských dětí ze srpna 1973 myšlenku vzniku škol určených výhradně pro romské žáky. Podle něj bude v mateřských školách tohoto typu možno děti lépe připravit na školní docházku a spolupracovat s jejich matkami. Plánovalo také, že se v těchto MŠ bude věnovat zvláštní pozornost hudební a pohybové výchově a zvýšení slovní zásoby romských dětí a že pro jejich učitelky uspořádá speciální postgraduální kurzy romštiny a psychologie. Je otázkou, nakolik je v intencích takových závěrů možno vysvětlit, že v průběhu budování Chánova byly z úsporných dů-

⁶³ Tamtéž, s. 110–117. „Češtinou“ je samozřejmě třeba rozumět běžný etnolekt romských komunit, o němž jsem se již zmiňovala.

⁶⁴ Tamtéž, s. 152–153.

⁶⁵ Archiv MRK Brno, KV ČSR POCO 15. jednání komise 2.–3. 6. 1975.

vodů omezeny i původní plány na občanskou vybavenost sídliště, komunitní a kulturní centra, sportovní plochy apod.

V letech 1976–1978 bylo vybudováno celkem 12 obytných bloků s asi 320 bytovými jednotkami, zásobovací středisko se smíšeným zbožím, mateřská škola pro 120 dětí (později byly dostavěny jesle), základní škola (10 učeben pro 1.–5. postupný ročník, školní družina a jídelna), zdravotnické středisko a restaurace se sálem, v němž se mohlo promítat.

Do panelových bytů I. kategorie byly nastěhovány romské rodiny velmi rozdílné úrovně a způsobu života, v jednom mnohopodlažním domě se vedle sebe ocitly skupiny, které se vzájemně neznaly či neuznávaly a dělalo jim potíže spolu vycházet. Ze zdevastovaných bytů IV. kategorie ve starém Mostě přicházely mnohé rodiny do prostředí vybaveného moderními vymoženostmi, které neuměly používat, nikdo je tomu nenaučil. Velká část obyvatel sídliště nebyla schopna se přizpůsobit novému stylu života, udržovat pořádek ve společných prostorech a v okolí bloků, vytvořit si skutečný nový domov, dobré vztahy se sousedy apod. Zcela v rozporu s předpoklady autorů zmíněného výzkumu převládly postupně v Chánově rodiny méně přizpůsobivé, sídliště se zakrátko stalo obrazem hluboké sociální (v některých případech i morální) krize převážně vykořeněných lidí, kteří ztratili své původní a nezískali žádné nové hodnoty. Vzniklo tak další romské ghetto, v němž vzaly představy o rychlé integraci za své (a tím i svérázné představy o naplňování „nové koncepce“ státní politiky vůči romskému obyvatelstvu).⁶⁶

Problémy chánovského sídliště se členům vládní komise pro otázky cikánského obyvatelstva v mnoha směrech vyjevily na výjezdním zasedání její pracovní skupiny v Mostě dne 21. 2. 1985. Šest členů komise v čele s N. Baumrukovou navštívilo spolu s jedním poslancem České národní rady, zástupci KNV, ONV a MNV Most, zástupcem místní organizace KSČ a předsedou občanského výboru v Chánově Šarközim několik zdejších romských rodin, školu a další zařízení. V té době bydlelo na sídlišti Most 15 Rudoltice celkem 1240 Romů (274 rodin), podle MNV 55,7 % všech romských obyvatel města. Občanská vybavenost se příliš nezměnila, přibýlo pouze 9 tříd zvláštní školy, pobočka podniku bytového hospodářství a detašované pracoviště MNV. Komise zjistila, že ve velké části domů jsou zcela zdevastované společné prostory, vybitá dveřní a sklepní okna, výtahy z bezpečnostních důvodů nejezdí, sklepní prostory musely být zazděny. V bytech rodin podle zápisu „žijících zaostalým způsobem života“ (údajně asi 20 % obyvatel prokazovalo „nejnižší stupeň přizpůsobivosti“) zaznamenali členové komise poškozené elektrické sporáky, nefungující odpady apod. Podle zástupců města se náklady na údržbu bytů v Chánově pohybovaly ročně kolem 3000 Kčs na bytovou jednotku, zatímco v ostatních částech města činily jen 1600 Kčs. Rostly také dluhy na nájemném a ostatních poplatcích: celková výše nedoplatků dosahovala 633 000 (v celém městě 2,5 milionu Kčs). Nao-pak asi u 25–30 % rodin se účastníci jednání setkali s dobře vybaveným bytem udržovaným v pořádku. Šokující bylo ovšem pro členy komise zjištění, že tyto integrované rodiny se cítí v Chánově velmi špatně a touží se odstěhovat. V roce 1985 už bylo na sídlišti 50 bytových jednotek neobsazených, zájemce se nedařilo najít.

V závěrech z jednání se objevuje zjištění, že koncentrace obyvatel výlučně romského původu do jednoho místa integraci neurychluje. Za nejvhodnější řešení komise považovala jejich rozptýl, v časově vzdálené perspektivě pak přeměnu „výlučně cikánského sídliště“ na obytný okresek se smíšeným obyvatelstvem. Dále doporučila zlepšit spojení (doslova „srůst“) Chánova s městem, zlepšit vybavenost, zejména možnosti kulturního vyžití obyvatel, integrované rodiny koncentrovat do několika bloků a nebránit ani jejich přestěhování mimo Chánov, po-

⁶⁶ Podrobněji o současných podmínkách života v mosteckém Chánově viz Davidová, E.: Romové a česká společnost..., s. 30–34.

stupně vytvářet podmínky pro smíšené osazenstvo a zainteresovat na údržbě a ochraně bytového fondu obyvatele.⁶⁷ Pozdější zprávy ovšem svědčí o tom, že nic z těchto doporučení se nerealizovalo, výzkumy prováděné po roce 1989 potvrdily neutěšený obraz, který o současném Chánově přinášejí média.⁶⁸

⁶⁷ Tamtéž, jednání komise č. 43, 5. 5. 1985.

⁶⁸ Podrobněji viz Davidová, E.: Romové a česká společnost..., s. 30–34.

6 Otázka lidských práv a konečný krach komunistického režimu

Dne 29. 1. 1976 schválila vláda ČSSR svým usnesením č. 21 další Zásady sociálně politických opatření v péči společnosti o cikánské obyvatelstvo, v nichž však v podstatě nelze najít nic nového. Opět se v nich konstatuje, že postupná integrace „veškerého cikánského obyvatelstva“ je dlouhodobým generačním procesem, proto je třeba věnovat pozornost především dětem a mládeži. Zdůrazňuje se předškolní výchova, odborná příprava dorostu, zvyšování vzdělanosti, kulturního rozvoje a společenské aktivity mladé romské generace, ve vztahu k dospělým stabilizace pracovníků, bytová politika, životní podmínky apod.¹ Vládní komise nadále pokračovala v pravidelných jednáních, během nichž na celostátní i regionální úrovni neustále vykazovala zlepšující se životní podmínky Romů, úspěchy integračního procesu či téměř bezproblémové plnění vládních usnesení. Na celostátní úrovni i v regionech se představitelé decizní sféry snažili dokazovat, že zrušení první samostatné romské organizace se v rozvoji společenské a kulturní integrace Romů neprojevovalo negativně. Ve skutečnosti se po roce 1973 rozpadla většina romských souborů, vzniklých z iniciativy SCR, a upadly i ostatní samostatné, svébytné aktivity.

6.1 Pohled z druhé strany: Mezinárodní romský kongres v Ženevě

Na první pohled se mohlo zdát, že po bouřlivém vývoji a růstu zájmu o romskou problematiku nastal na počátku sedmdesátých let totální úpadek aktivity představitelů bývalého SCR i jejich přátel z řad majority. Teprve události z let 1977–1978 ukázaly, že to byl klid jen zdánlivý.

Někdejší předseda SCR Miroslav Holomek, Milena Hübschmannová i představitelé slovenských Romů udržovali pravidelný styk s vedením mezinárodní romské reprezentace a s romskými emigranty z ČSSR (z nich především s MUDr. Jánem Cibulou, usazeným ve Švýcarsku). Československé orgány zjistily, že M. Hübschmannová informovala při své cestě do Maďarska v roce 1977 maďarské „cikánology“ o přípravách na vyhlášení romských symbolů (hymny a vlajky) a o práci na vytváření spisovného romského jazyka.

V té době se z iniciativy R. I. J. (romská mezinárodní jednota, později přejmenovaná na již zmiňovanou IRU) připravoval II. mezinárodní romský kongres, na nějž dostali pozvánku představitelé českých i slovenských Romů i někteří romisté. Miroslav Holomek měl zasedat v jeho předsednictvu, bývalý předseda slovenského svazu Cikánů-Romů Anton Facuna se podílel na přípravě sjezdových materiálů. Nakonec však nedostal ani jeden z nich „devizový příslib“ a do Ženevy nejela ani Hübschmannová. Z ČSSR se ve dnech 8.–11. 4. 1978 jednání zúčastnila pouze Anna Klempárová, romská redaktorka Východoslovenských novin, která dostala od MUDr. Cibuly do Švýcarska soukromé pozvání.

Druhý světový kongres Romů měl velkou publicitu, vedle 130 zástupců Romů z 27 zemí se na jeho jednání podíleli také zástupci OSN a UNESCO. V průběhu jednání byl schválen statut R. I. J. jako zastupitelského orgánu všech Romů na světě, diskutovalo se o lidských právech a jejich dodržování ve vztahu k Romům. Hlavní požadavky shrnula organizace v usnesení do pěti bodů: usilovat ve všech státech o uznání romského obyvatelstva za národnostní menšinu a o zavedení romštiny do škol, prosadit status pozorovatele OSN a získat od ní

¹ Tamtéž, jednání komise č. 18, 24.–25. 6. 1976.

finanční podporu pro R. I. J, žádat od Německa odškodnění za 600 000 Romů umučených v koncentračních táborech a využít je k financování jejich světové organizace.²

Ve svých požadavcích se kongres opíral o celkové zvýšení zájmu o romské obyvatelstvo ve světě, jehož výsledkem byly i dosavadní úspěchy na poli OSN. Už v roce 1977 předložila subkomise hospodářské rady 30. valnému shromáždění OSN výzvu všem státům, na jejichž území žijí Romové, aby tomuto „národu“ poskytly všechna práva. V dalších letech OSN přijala IRU jako pozorovatele, její pozornost otázkám postavení Romů ve světě vyvrcholila přijetím rezoluce 1992/62, nazvané Ochrana Romů (Cikánů).³

Komise vlády ČSR pro otázky cikánského obyvatelstva reagovala na události spojené s kongresem v Ženevě pouze stručným doplňkem ke kontrolní zprávě o současném stavu řešení cikánské otázky teprve v zápise z jednání konaného 28. 11. 1979. Konstatuje v něm, že přípravy kongresu se zúčastnili i „někteří českoslovenští občané“ a shrnuje jeho závěrečné požadavky. Uvádí také, že s jednáním kongresu byla v západním tisku spojena rozsáhlá kampaň o porušování práv Romů v ČSSR, v níž se zejména zdůrazňuje, že nejsou uznáni za národnostní menšinu. Podle závěru zprávy je třeba věnovat více pozornosti propagaci úspěchů vládní politiky v práci s Romy a také popularizovat „teoretickou a politickou platformu řešení otázky cikánského obyvatelstva“ v ČSSR.⁴

6.1.1 Charta 77 a mezinárodní ohlas jejího dokumentu

Ve zprávě vládní komise se objevila také stručná zmínka o petici Charty 77, kterou její iniciátoři adresovali OSN. Jednalo se o dokument č. 23, který chartisté vydali 13. 12. 1978 pod názvem O postavení Cikánů-Romů v Československu.

Signatáři v něm konstatují, že diskriminace Romů patří v ČSSR mezi méně zjevné porušování lidských práv, proto se rozhodli věnovat jejich postavení pozornost a vyvolat diskusi o jeho řešení. Dále zdůrazňují, že po administrativním zrušení SCR neexistuje v Československu romská (ani oficiální státní) instituce, která by hájila zájmy Romů, prosazovala jejich občanská, politická, sociální, hospodářská a kulturní práva. Řešení autoři nevidí v prosté integraci, neboť „o tom, zda mají Romové splynout s většinovým obyvatelstvem, přijmout beze zbytku jeho civilizační hodnoty a ztratit svou etnickou entitu, mohou totiž rozhodnout jen oni sami. Tomuto rozhodování je vystaven [...] každý Rom po celý svůj život a je na většinovém obyvatelstvu a orgánech státní moci, aby vytvořily důstojné podmínky pro toto rozhodování a aby přispěly k atmosféře vzájemného pochopení.“⁵

Vlastní úvaha o postavení Romů v československé společnosti, vypracovaná právními experty na národnostní otázku, varuje před lhostejností společnosti hraničící s rasismem, před obecnou lhostejností vůči nejbezprávnější skupině obyvatelstva. Otázky minorit jsou v ČSSR zanedbávány, vládní instituce se snaží potlačovat informace o jejich problémech, což autoři považují za zvlášť nebezpečné. Situace Romů je o to složitější, že představují rozvojovou kulturu uprostřed kultur evropských. Za hlavní překážku řešení tzv. cikánské problematiky ovšem

² Archiv MRK, KV ČSR POCO, neevidovaný materiál, kr. 3.

³ Romové v české republice..., s. 460. Sborník uvádí na s. 447–470 řadu dalších dokumentů mezinárodních organizací (především evropských), jež věnují pozornost problematice občanských práv obecně, resp. speciálně práv Romů.

⁴ Archiv MRK Brno, KV ČR POCO, kr. 4, sl. 28, zasedání 22. 11. 1979.

⁵ Charta 77 (1977–1989). Od morální k demokratické revoluci. (Uspo. V. Prečan.) Čs. středisko nezávislé literatury Scheinfeld a Archa Bratislava 1990, s. 218. V anglickém překladu M. Jacksona vyšel dokument spolu s dalšími pod titulem Charter 77 v Labour Focus 1979, March–April, May–June.

dnes už podle autorů nelze považovat odlišnost způsobu života Romů (výraz „Cikáni“ je třeba odmítnout vzhledem k nánosu jeho hanlivých významů), ale poruchy většinové společnosti. „Cikánská otázka [...] odhaluje [...] politicko-správní stereotypy stále proklamovaných ideologických tezí, projektů řešení a vyhlášení úspěchů v situaci, kdy se struktura problému naprosto nemění a veškeré proklamace a řešení jsou jen zastíráním vlastního problému.“⁶ Ten autoři dokumentu spatřují především ve skutečnosti, že komunistický režim odmítá uznat Romy za svébytnou národnostní menšinu (stále ještě pod vlivem Stalinova pojetí národnostní otázky), a Romové tak vlastně právně neexistují. Přesto však byly vytvořeny vládní i regionální komise, které je evidují a podle absurdních kritérií třídí do kategorií, úřední dokumenty je označují jako „občany cikánského původu“ nebo dokonce „méně integrované obyvatelstvo“.

V další části dokumentu pak chartisté shrnují a analyzují dopad jednotlivých opatření komunistického režimu, která měla výrazně represivní charakter, zejména zákon č. 74/1958 o zákazu kočování a následující soupis „kočovného a polokočovného obyvatelstva“, dále pak povinný rozptyl a „likvidaci nežádoucího soustředění cikánského obyvatelstva“ na základě vládního usnesení č. 502 z roku 1965. I když bylo toto opatření zrušeno, Romové jsou nadále vystavováni riziku postihu za „svévolné migrace“. Zároveň se ovšem jejich nekontrolovaný pohyb po území státu z hospodářských důvodů toleruje, neboť jsou jako nekvalifikovaná pracovní síla nepostradatelní. Specifickou formou diskriminace je situace romských dětí, jejichž neúspěchy v českých a slovenských školách se řeší tím, že jsou přeřazovány do zvláštních škol určených pro děti s podprůměrnou inteligencí. Podle Charty je „hlavní příčinou neúspěšnosti romských školáků to, že neexistují romské školy, které by přirozeně navazovaly na romskou kulturu a rozvíjely by ji [...], sdělovací prostředky soustavně šíří ve veřejnosti představy, že taková kultura neexistuje. Romské děti jsou nuceny navštěvovat české a slovenské školy, jejichž vyučovacímu jazyku nerozumějí [...] a kde jim všechno [...] vnucuje představu, že jsou cizí, méněcenná rasa bez jazyka, bez minulosti a bez tváře. [...] Nejtruchlivější kapitolou jsou však předpokládána soudní rozhodnutí o umístění romských dětí v dětských domovech proti vůli rodičů schopných dítě vychovávat.“⁷ Ze současných forem administrativního nátlaku a právně nepřijatelného postupu kritizuje pak dokument zejména sterilizaci romských žen, při níž je demagogicky využívána peněžní odměna.

V závěru se dokument Charty 77 vrací k protiprávnímu rozpuštění Svazu Cikánů-Romů a oceňuje úsilí členů jeho vedení, kteří přes neomalený nátlak a nepokryté výhrůžky projevili vytrvalost a statečnost, jaká nemá ve spolkových činnostech v ČSR sedmdesátých let obdoby. Oceňuje také úsilí romských autorů, kteří bez ohledu na společenskou izolaci probouzí zájem o vlastní kulturu a „jsou živým dokladem zrodu romské inteligence, která by mohla pomoci sociálně dezintegrační proces zastavit.“⁸ Řešení složité problematiky romského obyvatelstva tedy podle chartistů spočívá v zásadní právní úpravě jejich postavení a ve skutečné a tvůrčí účasti samotných Romů na rozhodování o nich samotných. Tato otázka přestává být pouhým problémem menšinovým a sociálním a čím dál více se stává otázkou svědomí celé společnosti.

Dokument Charty 77 sice nebyl příliš rozsáhlý a nemohl pochopitelně obsáhnout problematiku postavení Romů u nás v celé její šíři a složitosti, nicméně poprvé jasně (a mnohem razantněji než např. uváděné Memorandum SCR z roku 1971) vyslovil zásadní teze o jejich občanských právech. I když z dnešního pohledu bychom na základě výzkumů realizovaných v pozdějších letech některé otázky upřesnili či formulovali poněkud odlišně, ve své době sehrál

⁶ Tamtéž, s. 219.

⁷ Tamtéž, s. 223.

⁸ Tamtéž, s. 224.

roli jediného pravdivého zdroje informací. Čeští čtenáři jej sice mohli získat ve velmi omezené míře pouze v samizdatu, ale v poměrně krátké době byl publikován v zahraničí a umožnil tak významně rozšířit a prohloubit ty informace, které se dostaly na veřejnost v době konání II. mezinárodního kongresu Romů v Ženevě.

Poněkud obtížnější je posoudit, do jaké míry dokument přispěl k rozvoji diskusí o romské problematice na domácí půdě. Romská inteligence a představitelé odborných kruhů jej v každém případě velmi uvítali jako posilu v jejich neustávající snaze o dialog s oficiálními představiteli státu. V průběhu osmdesátých let se pak stal jednou ze základních opor postupného „zviditelňování“ romské kultury i jejích představitelů. V té době se v celé východní Evropě prohlubovala krize komunistického režimu a v souvislosti s nástupem „glasnosti“ v SSSR se postupně začala odkrývat i dosud tabuizovaná problematika minorit. V poslední fázi tohoto procesu se i v dosud zcela rigidní československé decizní sféře konečně dostaly na pořad dne pokusy o reálnější pohled na situaci romského obyvatelstva. I když to státní orgány otevřeně nepřiznaly, v podtextu jejich kritického hodnocení současných problémů politiky vůči Romům i v návrzích na řešení se vliv převratného dokumentu Charty 77 jasně projevuje.

6.2 Vzrůst zájmu o romskou kulturu, nové veřejné aktivity

Od počátku osmdesátých let se situace v přístupu k problematice romského etnika opět začala rozvíjet jakoby po dvou kolejích. Na jedné straně se téměř každoročně vršila usnesení vlády, která kromě nadnesených frází a „aktuálních úkolů“ nepřinášela žádná konkrétní řešení (č. 35/1981, 231/1982, 28/1984 ad.). Vedle nich (a často nezávisle na nich) se však podařilo uskutečnit několik zajímavých výzkumných projektů, aktivizovali se noví mladí představitelé romské inteligence, mezi nimi také několik pozoruhodných osobností v oblasti literatury a umění.

V letech 1982 a 1983 provedl Československý výzkumný ústav práce a sociálních věcí ve 350 romských rodinách usídlených po celé ČSR dotazníkové šetření. Informace, doplněné o anketu mezi sociálními pracovníky ONV, kteří se věnovali romské problematice, zveřejnil ve zprávě Výsledky výzkumu péče o společenskou integraci sociálně a kulturně zaostale žijících cikánských občanů v ČSR. Již název napovídá, jak byl výzkum zaměřen a jaké z něj mohly vyjít interpretace, nicméně přesto přinesl řadu zajímavých poznatků z terénu.

Řadu historických i současných sociologických a etnologických analýz pak obsahovaly výsledky výzkumných projektů věnovaných obyvatelstvu nově osídleného pohraničí a později projektu „Cikáni v průmyslovém městě: problematika adaptace a asimilace“. Odborní pracovníci zúčastnění na výzkumech referovali o jejich výsledcích a o zkoumané problematice na jednotlivých seminářích široce diskutovali, výsledky pak publikovali v letech 1983 až 1988 v cyklostylovaném zpravodaji Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV, který byl k dispozici odborné veřejnosti. Velmi zajímavé referáty v něm zveřejnili Tomáš Haišmann, Eva Davidová a řada dalších odborníků.⁹ Stále větší pozornosti se mezi neromskými odborníky a publicisty těšila romská kultura: brněnští skladatelé Miloš Štědroň a Arnošt Parsch se nechali v letech 1975–1976 v několika skladbách inspirovat nářkem romské ženy nad oběťmi holocaustu, v tisku se později objevilo několik pozoruhodných článků o svérázném romském výtvarníkovi

⁹ Např. Davidová, E.: Proměny etnické skupiny Cikánů–Romů v rámci tvořící se lokální společnosti novoosídleného pohraničí po roce 1945. Zpravodaj KSVIEF č. 2, Praha 1983, s. 41–77. Haišman, T.: K počátkům územních pohybů michalovských Romů do Kladna. In: Zpravodaj KSIVEF, sv. 11, Cikáni v průmyslovém městě. Praha 1988, s. 11–88.

Rudolfu Dzurkovi, romští hudebníci začali s velkým úspěchem vystupovat na folklorních festivalech, v kinech i v televizi se objevily krátké filmy o jejich životě a tvorbě apod.

Mezitím se v aktivitách zaměřených na popularizaci a podporu emancipace romského obyvatelstva v českých zemích vystřídaly dvě generace romských významných osobností. V roce 1978 zemřel Jožka Kubík, vynikající, svérázný romský primáš, osobnost vážená mezi odborníky i spoluobčany na Hornácku.¹⁰ Koncem osmdesátých let pak z tohoto světa odešli představitelé někdejšího Svazu Cikánů-Romů Tomáš i Miroslav Holomkovi, Antonín Daniel za nimi následoval v roce 1996, v penzijním věku byla už také řada dalších osobností diskriminovaných pro své postoje v letech 1969–1973. Novou generaci pak postupně stále výrazněji reprezentovali ing. Karel Holomek z Brna a JUDr. Emil Ščuka, který spolu s Martou Bandyovou v roce 1982 v Sokolově při Okresním domě pionýrů a mládeže založil divadelní a hudební soubor Romen. Oba byli autory, protagonisty i režiséry několika divadelních her a skladeb, až do roku 1988 se svým repertoárem jezdili a úspěšně vystupovali po celé zemi a účastnili se řady festivalů. Veřejnost je poznala také díky filmu Dušana Kleina Radikální řez, k němuž ve spolupráci se skladatelem Jiřím Maratem složili hudbu (celý soubor ve filmu také hrál, zpíval a tančil). V roce 1985 vydal E. Ščuka v Sokolově dvě čísla časopisu *Ľil-List*. Koncem osmdesátých let se veřejnost mohla seznámit také s dílem romské básnířky Margity Reisnerové.¹¹

Od roku 1986 postupně zintenzivněl i politický tlak romské reprezentace na řešení základních otázek spojených s postavením Romů v ČSSR. V dubnu téhož roku požádal dr. Vlado Oláh spolu s dalšími dvěma slovenskými romskými aktivisty o přijetí na ÚV KSČ. To se záhy uskutečnilo a vyplýval z něj příslib řešení přednesených požadavků.

Na počátku dalšího roku vznikl přípravný výbor Svazu Romů v ČSSR, který se měl vytvořit jako společenská organizace na bázi etnického principu; organizátoři žádali o jeho včlenění do Národní fronty. Neskrývali ani skutečnost, že jejich cílem je právní uznání svébytnosti romské národnosti a její zakotvení do připravované nové ústavy ČSSR.

V červnu 1988 se konala na ÚV KSČ pod vedením tajemníka ing. Hoffmanna porada, jejíž výsledky ovšem federální úřady neakceptovaly. Romští reprezentanti přesto pokračovali v neoficiálních jednáních dále a zřejmě představitele státní moci svým jednotným a nekompromisním postojem překvapili. V té době už představovali asi dvacetičlennou skupinu, k níž se z českých zemí připojili ing. Karel Holomek, JUDr. Emil Ščuka, M. Demeter a další. Na poradách s představiteli KSČ, konaných v hotelu Praha, byly projednány zásadní otázky, které se staly základem pro další jednání představitelů KSČ a vlády na nejvyšší úrovni.

6.3 Konec iluzí o komunistickém řešení „cikánské otázky“

Dne 3. 2. 1989 předložil Karel Hoffmann schůzi předsednictva ÚV KSČ poměrně rozsáhlou zprávu o stavu řešení problematiky romského obyvatelstva.¹² Ta se na první pohled od všech dosavadních dokumentů KSČ i vládních rozborů romské otázky výrazně liší. Mimo jiné tím, že používá zásadně termín Romové, a je tedy prvním svědectvím toho, že představitelé

¹⁰ Jeho život, svérázné názory a výroky i hudební mistrovství zachytil známý moravský folklorista Dušan Holý. Viz Holý, D.: *Mudrosloví primáše Jožky Kubíka*. Supraphon, Praha 1984.

¹¹ Nečas, C.: *Historický kalendář...*, s. 97.

¹² SÚA, f. ÚV KSČ, Předsednictvo, čj. P 6903/25 zápis z 31. 1. 1989 (nezprac. materiál). (Dále dokument uvádím p. t.: Zpráva pro PÚV KSČ z 31. 1. 1989). O průběhu jednání a dalších aktivitách romských představitelů v letech 1986–1988 podrobněji viz Víšek, P.: *Program integrace...*, s. 188–190.

státní moci konečně toto etnonymum plně akceptovali, jako to bylo v té době již běžné ve všech mezinárodních dokumentech.

V úvodní části nemohou chybět obvyklá klišé a úlitby ideologickým principům režimu: „V uplynulých letech se postupně zvyšovala kulturní a sociální úroveň Romů a pokračovalo vytváření příznivých podmínek pro jejich společenskou integraci [...]. Množí se i různé tlaky zevnitř (Charta 77) i zvenčí (Svobodná Evropa), které naši politiku ve vztahu k řešení romské otázky napadají jako porušování lidských práv, projev etnického omezování [...].“ V poznámce pod čarou na téže straně se pak představitelé KSČ snaží vysvětlit zrušení Svazu Cikánů-Romů v roce 1973 jako nezbytné také na základě známých ideologických argumentů: „Svazy Cikánů-Romů ukončily činnost v roce 1973 především pro nedostatek schopných, [...] politicky a odborně vyspělých funkcionářů [...], značný počet členů [...] byl na nízké politické a kulturní úrovni, [...] vedení nezvládlo hospodářské otázky a praktické uplatňování demokratického centralismu.“¹³

Bez ohledu na podobné fráze je však další obsah zprávy prvním pokusem vedení KSČ podívat se pravdě do očí, zhodnotit skutečný stav romské populace a hledat k jeho nápravě nové cesty. Romskou problematiku označuje za složitý a závažný celospolečenský problém a už v uvedené poznámce přiznává, že po zrušení SCR nebyli k jeho řešení přizváni zástupci Romů, což vedlo „k narušení dialogu se zástupci tohoto etnika“. Dále konstatuje, že proces společenské integrace Romů neprobíhá v souladu s možnostmi a potřebami společnosti, zvolené postupy jsou poznamenány statickým přístupem k problémům, nedoceňují nové prvky vývoje. Neprodleně je třeba posoudit především otázku ústavněprávního postavení Romů, jejich zapojení do řešení romské problematiky. Tento postup vyžaduje širší využití romské kultury v procesu integrace, zřízení určité formy romské reprezentace, vydávání kulturně výchovného časopisu a také důkladnou analýzu současného stavu řešení problematiky romského obyvatelstva, z níž vyplyne další směr jeho vývoje.

Charakteristiku současného stavu a vývojových tendencí „romské otázky“ otevírá zpráva několika demografickými údaji. Podle evidence národních výborů žilo koncem roku 1987 na území ČSSR celkem 383 000 romských občanů, z toho na Slovensku 242 000, v českých zemích 141 000 osob. Za alarmující skutečnost považují autoři zřejmě na základě nedávných rozborů demografů (viz předcházející kapitola) především prudké zvyšování počtu Romů trvale usazených v ČSR, které podle výsledků soupisů a sčítání obyvatelstva za posledních dvacet let představovalo navýšení o 155 %. Počet příslušníků romského etnika se podle zprávy v posledních letech zvyšoval především díky vysoké porodnosti (ve srovnání s majoritní společností dvojnásobné) a zvyšování průměrného dožitého věku. (Ve srovnání se soupisy z let 1966–1968 a sčítáním obyvatelstva v letech 1970 a 1980 se bezesporu podstatně zlepšila také evidence romských obyvatel v jednotlivých centrech jejich usídlení a trvalý pobyt Romů v českých krajích se celkově stabilizoval).¹⁴

Na druhé straně však způsobovalo velké problémy a stav napětí zejména v průmyslových centrech nerovnoměrné rozmístění romského obyvatelstva na území státu, stále zvyšova-

¹³ Tamtéž, s. 1.

¹⁴ Viz pozn. 78 kap. 4, v níž vysvětlují, že prudký nárůst celkového počtu Romů lze přičíst především přesnější evidenci. Alarmující byly pro tehdejší společnost odhady demografů o dalším vývoji početnosti romského obyvatelstva, které hovořily o nárůstu jeho počtu v ČSSR do konce století na více než půl milionu, do roku 2020 přes milion. Současně se ovšem pod vlivem urbanizace a modernizace začalo měnit saldo přírůstků nově narozených dětí: mladé romské rodiny začaly rodičovství více plánovat a počet dětí omezovaly průměrně na 3–4 na rodinu, což celkový nárůst zřejmě zpomalilo. Viz Srb, V.: Soupisy a sčítání Cikánů-Romů..., s. 200.

né pokračující výraznou migrací slovenského romského obyvatelstva do českých zemí. Přitom právě tito migranti představovali podle zprávy příliv nejméně integrovaného obyvatelstva, tímto způsobem řešili svou sociální a bytovou situaci, ale velmi obtížně se vyrovnávali s novým prostředím českých průmyslových měst. „Výše porodnosti u Romů je přímo úměrná jejich sociálně kulturní zaostalosti (čím zaostalejší rodiny, tím více dětí). V důsledku toho růst počtu romských obyvatel předbíhá tempo jejich začleňování do společnosti. Přetrvává obecně nízká úroveň bydlení.“¹⁵ V ČSR ještě v roce 1987 žilo 8500 Romů ve zdravotně závadných bytech, na Slovensku byla situace mnohem horší: 22 000 obyvatel v nevyhovujících bytech, 17 000 osob přežívajících v chatrčích v romských osadách.

Další část zprávy je věnována otázkám školským a problému úrovně vzdělanosti, resp. kvalifikace romské mládeže. Podařilo se sice dosáhnout 75 % docházky romských dětí do mateřských škol a trvale zlepšovat i úroveň pravidelné návštěvy základní školy, problémem však zůstávala příprava na školu a výsledky výchovy a vzdělávání. Oproti ostatním dětem romští školáci čtrnáctkrát častěji propadali, pětkrát častěji obdrželi zhoršený stupeň z chování (zpravidla pro záškoláctví) a osmadvacetkrát (!) častěji byli zařazováni do zvláštních škol, v nichž tvořili 40 % všech žáků. Každé čtvrté romské dítě bylo umístěno v kojeneckém ústavu, v roce 1988 vykazovalo romský původ 40–60 % osazenstva ústavní školské, sociální a zdravotní péče. Desetiletou povinnou školní docházku podle zprávy absolvovalo průměrně pouze o něco více než 45 % romské mladé populace, přičemž čistě účelové setrvání neprospívajících žáků v třídách ZŠ (aby dosáhli povinné docházky) považovali autoři zprávy z hlediska jejich přípravy na povolání za nepříznivý faktor. Důsledky nízké kvalifikace romské mládeže se podle nich vzhledem k růstu jejího podílu na celkovém počtu příslušníků mladé generace nepříznivě projeví v ekonomické sféře. Zatímco u ostatní populace 36 % dětí s ukončenou základní školní docházkou přecházelo do středních škol ukončených maturitou, z romských absolventů základní školy postupovalo dále jen 1,8 %, ani u těch však nebyla záruka, že střední vzdělání dokončí.

Za příčiny nedostatečného rozvoje vzdělanosti romských dětí považuje zpráva v první řadě nízkou sociální vyspělost, nepodnětné domácí prostředí, horší zdravotní stav, psychické odlišnosti (nižší schopnost dlouhodobého soustředění) a nedostatečnou znalost vyučovacího jazyka. Tyto důvody samy o sobě nepředstavovaly v komunistickém výchovném systému nic nového, i většinu uváděných metod vedoucích k překonání handicapů, např. nutnost specifického, diferencovaného přístupu k romským dětem od mateřské školy, zdůrazňovaly školské instituce už po léta. Přesto se tu objevují nové prvky: autoři zvažují možnosti „využití romštiny ke zvládnutí vyučovacího jazyka, především v první fázi školní přípravy, vydání zvláštního českého [...] slabikáře pro romské děti, rozšíření vyrovnávacích tříd, [...] zavedení specializovaných odborných učilišť zaměřených na využívání a rozvoj praktických řemeslných dovedností, [...] rodinných škol“¹⁶ pro dívky apod. Studijně nadané romské děti, které mají předpoklady pro zvládnutí střední nebo i vysoké školy, by měly být motivovány ke studiu těch oborů, v nichž by se pak mohly podílet na vzdělávání a výchově svých spoluobčanů na co nejvyšší profesionální úrovni.¹⁷

Dalším celkem pozoruhodným oddílem zprávy je úvaha o původně nezamýšleném účinku procesu společenské integrace. Autoři totiž dospívají k poznání, že zapojení velké části Romů do pracovního procesu a jejich poměrně vysoké příjmy umožňují vnější, do značné míry povrchní nápodobu konzumního způsobu života majority. Růst jejich hmotného zabezpečení je

¹⁵ Zpráva pro PÚV KSČ z 31. 1. 1989, s. 3. (Kopie dokumentu v osobním archivu autorky.)

¹⁶ Tamtéž, s. 6

¹⁷ Tamtéž, s. 4–6.

„mnohdy rychlejší než proces jejich sžívání se společností, což vede k prestižnímu přeceňování vnějších jevových prvků materiální kultury. Tradiční vazby a vztahy k dřívějšímu prostředí jsou [...] narušeny, avšak nové vztahy k neromskému prostředí ještě nejsou v dostatečné míře navázány a nejsou ani plně přejímány normy jednání a myšlení ostatní společnosti. Tato velká skupina romského obyvatelstva není neromským prostředím přijímána [...], resp. je přijímána na úrovni [...] sociálních skupin, od nichž přejímání životních vzorů není žádoucí.“¹⁸

Hodnoty a normy „neromské společnosti“ text poněkud idealizuje, nicméně výstižně poukazuje na to, že proces přebírání nežádoucích vzorů chování může mít nepříznivé následky (např. i v stále rostoucí míře kriminality především u romské mládeže) a pouhé vnější přizpůsobení majoritním normám nelze přeceňovat. Samotné zvýšení životní úrovně, které bylo po léta považováno za hlavní předpoklad integrace Romů, nemůže v krátké době změnit jejich duchovní svět. Zejména ve způsobu myšlení a celkové úrovni vzdělanosti bylo zatím dosaženo velmi málo. „Výchovné působení společnosti“ bylo navíc uplatňováno metodami, které jsou Romům často cizí a nepochopitelné, a které tedy vyvolávaly nedůvěru a odpor. Dosud se k nim přistupovalo pouze jako k objektům působení, nevyužívalo se romské kultury, jazyka, aktivní spoluúčasti reprezentantů etnika k osobní a skupinové motivaci. Nedostatečné využívání romské kultury a jazyka „vedlo k nárůstu různých ideologicky scestných názorových proudů uvnitř tohoto etnika (náboženství, mesianismus, nacionalismus [sic!] a podobně). Předpokladem společenské integrace Romů proto není jen zlepšení jejich sociálně ekonomických podmínek, ale také jejich kulturní povznesení jako Romů. Jako potřebné se proto ukazuje [...] obnovenou romskou kulturu povýšit na jeden z významných funkčních prvků osobní a skupinové motivace Romů, na účinný prostředek výchovného působení.“¹⁹

V praxi to znamená, že je v současné době třeba podpořit např. vznik romského časopisu s kulturně výchovným posláním, umožnit působení samostatné divadelní scény, vytváření rozhlasových i televizních pořadů (zatím spíše regionálních). Podpora práce uměleckých souborů a aktivit jednotlivců může navíc překonávat i prohlubující se společenskou izolaci Romů, která se týká všech skupin bez ohledu na „stupeň jejich sociální vyspělosti“. „Vyspělejší část tohoto etnika“ přitom usiluje o vytvoření kladného obrazu Roma a romství, uvědomuje si význam společenské prestiže jako významného motivačního faktoru k aktivizaci společenství zevnitř.²⁰

Autoři dospěli také k poznání, že neúspěchy dosavadního sociálního systému spočívají v paternalistickém přístupu k řešení jeho problematiky, který vylučuje spoluúčast samotných romských odborníků. Podle nich se na sociální práci mezi Romy nemohou podílet pouze příslušníci majority, je nutno vytvářet podmínky pro „širší profesionální zapojení vyspělých Romů do sociálního a výchovného působení mezi romským obyvatelstvem (sociální kurátoři, vychovatelé, učitelé, mistři, příslušníci VB apod.) [...], dočasně tolerovat i případné neplnění předepsaných požadavků na vzdělání“.²¹

Další část zprávy připomíná změny, k nimž došlo ve vztahu k Romům ve světě: v současnosti už nejsou ve většině zemí přijímáni jako neurčitá skupina na okraji společnosti, ale jsou v právním systému různých zemí označováni jako samostatná národnostní skupina či dokonce národ, mají své místo i v systému OSN. V této souvislosti doporučuje zpráva navázat na skutečnost, že českoslovenští Romové patří k zakládajícím členům mezinárodní romské orga-

¹⁸ Tamtéž, s. 6–7.

¹⁹ Tamtéž, s. 9.

²⁰ Tamtéž, s. 9.

²¹ Tamtéž, s. 13.

nizace (IRU) a prostřednictvím budoucí romské reprezentace s ní obnovit kontakty. Dalším motivačním prvkem pro rozvoj aktivit Romů by se měl stát příklad některých zemí tzv. sovětského bloku, zejména Maďarska, připravujícího nový zákon o postavení národností. Už nyní však umožnilo vznik Státní rady Romů (s postavením komise ústředního výboru Maďarské strany pracujících) a Kulturního svazu Romů, který vydává i vlastní časopis. Pokud jde o SSSR, připomíná se existence romského divadla a podpora rozvoje ostatních kulturních aktivit. Naopak jako negativní příklad je uvedeno Bulharsko, které po léta uplatňovalo podobnou asimilační politiku jako Československo. Z ostatních „spřátelených“ zemí je podrobněji zmíněna Jugoslávie, která přiznala (mimo republiku Srbsko) Romům národnostní práva v širokém rozsahu. Mají svou politickou reprezentaci, aktivně se účastní i mezinárodního romského hnutí. Jejich kultura se rozvíjí prostřednictvím divadla, pořadů rozhlasových a televizních stanic vysílaných v romštině, vydává se romsky psaná literatura. Zároveň ovšem autoři zdůrazňují, že sociální a ekonomické postavení romského obyvatelstva je tam velmi tíživé.²²

V závěrečné části se zpráva pro předsednictvo ÚV KSČ vrací k formulaci konkrétních opatření, která by měla postavení romského obyvatelstva ČSSR řešit. Především zdůrazňuje nutnost vyjádřit v připravované nové ústavě a na ni navazujících zákonech postavení Romů jako svébytné národnostní skupiny a zajistit jí odpovídající občanská práva. V této souvislosti zdůrazňuje, že je nutno doplnit do komise KSČ a Národní fronty pro přípravu ústavy zástupce Romů. Na tento závěr ovšem bezprostředně navazuje úvaha o „dočasném“ omezení práva na shromažďování: návrh nepovažuje vytvoření masové dobrovolné organizace s celostátní působností za reálné. Autoři to zdůvodňují poukazem na údajný neúspěch působení SCR na počátku sedmdesátých let a na pronikání různých náboženských, mesianistických a jiných „ideologicky scestných“ proudů myšlení mezi Romy. Místo celostátní organizace doporučují spíše podporu vzniku klubů a spolků s místní působností jako samostatných právních subjektů s možností samofinancování i účelově vázaných dotací. Takové řešení by údajně podpořilo zejména u mladých Romů pocit zodpovědnosti za kolektiv, učilo by je samostatnosti a připravovalo schopné a odpovědné kádry na vznik vyšších organizačních forem sdružování. Těmto místním spolkům by se měl na stejné úrovni umožnit vstup do orgánů Národní fronty. Vzájemný kontakt mezi nimi i ve vztahu k majoritě a k nadřízeným orgánům (i naopak) by měl zajišťovat kulturně výchovný časopis, zčásti vydávaný v romštině. Ten by měl postupně oslovovat všechny skupiny Romů, informovat je o situaci etnika, aktivizovat a mobilizovat k boji proti negativním jevům, k sociálnímu a kulturnímu vzestupu, vytvářet právní povědomí, metodicky vést činnost klubů a spolků.

Nebyl by to ovšem správný „stranický dokument“, kdyby v samotném závěru důrazně nepromluvil vlastní pseudořeči a nezdůraznil, že je nutno „významně posílit vliv strany mezi romským etnikem, zajistit její vedoucí úlohu v budoucích romských spolcích a reprezentacích. Rozhodující úlohu v tomto směru musí sehrát územní stranické orgány. Zejména v místech s větší koncentrací Romů proto bude třeba po linii těchto orgánů přijmout vlastní opatření, vycházející z aplikace závěrů předsednictva ÚV KSČ na místní podmínky.“ Do jaké míry se tato zásada vskutku promítla do reality, se už asi nikdy nedozvíme, neboť politice KSČ i její vedoucí roli ve společnosti bylo zakrátko nato definitivně odzvoněno. Rozhodně nebylo dost času na to, aby se realizovalo cokoli z některých podnětných návrhů dokumentu. Proces uznání svébytnosti romského etnika a všechny další aktivity státu i Romů samotných se už pak odehrávaly ve zcela nových kulisách, samozřejmě opět nikoliv bez problémů. Jejich analýzu však ponechávám těm, kdo se na základě poznatků historické vědy budou zabývat současností.

²² Tamtéž, s. 18.

7 Závěry

Politika komunistického režimu vůči romskému obyvatelstvu nepatří v žádné etapě svého vývoje mezi nejočividnější projevy diskriminace a represí, jichž se představitelé tohoto totalitárního systému dopustili na nejrůznějších skupinách obyvatelstva. Je možno říci, že byla po celou dobu jeho existence spíše výrazem (v mnoha případech i dobře míněné) snahy po jeho povznesení, sociálním, společenském a kulturním vyrovnání se s majoritou. Romové totiž v představách komunistických ideologů nepatřili ke „třídním nepřátelům“, ale naopak k obětem předcházejících „vykořisťovatelských systémů“. Komunistická společnost jim podobně jako ostatním příslušníkům nižších sociálních vrstev měla zabezpečit blahobyt a šťastný život. K jeho dosažení ovšem užíval režim metod a prostředků, které způsobily hlubokou krizi tradičního sociokulturního systému romských společenství, dezintegraci jeho opor, hodnot a kulturních vzorů.

Chceme-li pochopit peripetie vývoje romského etnika v českých zemích po druhé světové válce, a zejména pak v letech 1950–1989, musíme je rozdělit do několika časových a ideově-politických horizontů. V prvních poválečných měsících se v českých zemích objevilo několik početně nepříliš významných skupin Romů, z nichž některé přesto vzbudily poměrně značnou pozornost obyvatelstva i představitelů decizní sféry. Několik stovek původních českých Romů se vrátilo z koncentračních táborů, resp. z úkrytů, v nichž přežili nacistický holocaust. Tyto většinou poměrně integrované skupiny se vesměs bez větších problémů se svými majoritními sousedy sžily a kromě několika mimořádných osobností se ztratily z centra pozornosti. Daleko větší rozruch vyvolával průchod kočovných skupin, které tradičně patřily k nejméně tolerovaným romským společenstvím, a silící vlny migrací usedlých romských skupin ze Slovenska, které přicházely do českých zemí za prací. Jejich příliv se snažila státní moc řešit na základě zákonodárství, které zdědila z dob předválečného Československa. Pro Romy tedy platily zvláštní diskriminační zákony (zákaz potulky, pobytu v exponovaných centrech, povinná registrace apod.), ty se ovšem dotýkaly spíše kočovníků a osob bez stálého bydliště a nebyly na celém českém území uplatňovány se stejnou intenzitou. Pokusy o soustředění „nepřizpůsobivých“ osob a vytvoření pracovních táborů neuspěly, protože byly s tímto zákonodárstvím v rozporu.

Po nástupu komunistů k moci v roce 1948 se řešily zásadní otázky nového mocenského systému, v jehož rámci bylo podstatně změněno také zákonodárství zejména v těch oblastech, které podle mínění nové politické nomenklatury zosobňovaly kapitalistické právo. V roce 1950 z právního systému zmizelo také dosavadní zvláštní zákonodárství, které se týkalo „osob žijících cikánským způsobem života“ (zejména zákon č. 117/1927), Romové byli bez výhrad zrovnoprávněni s ostatním obyvatelstvem.

První etapa formování státní politiky vůči romskému obyvatelstvu, která trvala zhruba až do konce roku 1957, byla poznamenána poměrně značným tápáním a rozkolísaností. Pro mnohé subjekty včetně rodící se romské reprezentace bylo charakteristické opojení ze změny režimu, který měl podle všeobecného názoru také Romům přinést velmi rychlý a výrazný vze-
stup. Souviselo s názorem, že „zaostalý způsob života Cikánů“ způsobily vykořisťovatelské režimy a v rámci budování nové socialistické společnosti se tento způsob sám od sebe změní a že Romové přijmou ideologické principy i způsob života komunisticky orientované majority. Jednotlivé složky společnosti, které měly při této rychlé přeměně spolupůsobit, se však výrazně rozcházely v názoru na metody a prostředky, jimiž se měl proces „vyrovnání“ romského oby-

vatelstva se způsobem života majority akcelerovat. Rejstřík navrhovaných metod se pohyboval od přísně represivní politiky (pracovní tábory pro „nepřizpůsobivé“, dětské domovy pro jejich děti) přes návrhy na vytvoření jakýchsi samosprávných romských komunit např. v pohraničí až po plán části kulturních a vědeckých pracovníků na uznání romské národnosti. Ten odráží dobové iluze obzvláště zajímavým způsobem, neboť se odvolával na příklad Sovětského svazu, který ve dvacátých letech uznal Romy za svébytnou národnost a podporoval rozvoj jejich kultury a jejich zapojení do veřejného i hospodářského života. Na počátku padesátých let ovšem v SSSR z romských aktivit už mnoho nezbylo, Romové tam byli v postavení nežádoucí minority, realitu však stalinský režim zastíral. V rámci váhání nad dalším postupem připustil v těchto letech komunistický režim mimo jiné i existenci několika speciálních „cikánských škol“, které se snažily respektovat mentální a kulturní odlišnosti romských žáků (Květušín, Ostrava aj.) a působit i na dospělé romské obyvatelstvo.

Od počátku padesátých let výrazně narůstaly vlny migrací Romů ze slovenských osad do českých zemí, především do průmyslových měst, která se stala centry „socialistické industrializace“ a vstřebávala obrovské množství nekvalifikovaných pracovních sil. Pro život romských rodin přitom nebyly v průmyslových aglomeracích vytvořeny základní sociální a společenské podmínky, narůstaly problémy s ubytováním, se školní docházkou dětí, se vztahy s majoritním obyvatelstvem apod. Koncem padesátých let bylo zřejmé, že decizní sféra tyto problémy nezvládá, množily se stížnosti, petice obyvatelstva a regionálních institucí zejména na kočovníky, vytvářela se početná a nevzhledná ghetta s přeplněnými, hygienicky závadnými byty a bloky ubytoven. V této atmosféře dozrávala formulace komunistického projektu státní politiky vůči Romům, který se stal na dalších deset let jedinou závaznou direktivou.

Přelomovým rokem se z hlediska zveřejnění asimilačního programu KSČ vůči romskému obyvatelstvu stal rok 1958, kdy se orgány ÚV KSČ vyslovily k dosavadnímu stavu i k zásadám dalšího postupu. V prosinci byl pak vydán zákon č. 74/1958 o zákazu kočovného způsobu života pod trestními sankcemi. Národní výbory se měly postarat o trvalé usídlení a všestranné zabezpečení potřeb dosud neusazených Romů (kromě kočovníků také tzv. polokočovných). V únoru následujícího roku byl proveden soupis těchto osob, na jehož základě se bez souhlasu místní správy nesměly vzdálit z místa pobytu.

V dalších letech pak státní politika započala tvrdý asimilační tlak, projevující se zákazem užívání romštiny a omezováním všech romských veřejných a kulturních aktivit. Komunistický režim zvolil v tomto období vůči romské minoritě nejtvrdší postup, založený na represivních opatřeních, z nichž část měla výslovně protiústavní charakter (zákaz svobodného pohybu osob ze soupisu). Konečným cílem bylo „splnutí“ romského obyvatelstva s majoritou, převzetí jejího způsobu života, kultury. Romové se stali pouhým objektem „sociálního inženýrství“. Zcela paternalistického způsobu řešení „cikánské otázky“, kterému nelze upřít postupné zlepšení sociální úrovně, zdravotnické péče a odstranění negramotnosti, se Romové nemohli aktivně účastnit. Hlavními metodami postupu se stala všeobecná pracovní povinnost, evidence pobytu, povinná školní docházka, urbanizace velké části romských rodin, jejich postupné, ne však rovnoměrné rozptýlení po celém území státu. Organizace rozptylu z „míst nežádoucího soustředění cikánského obyvatelstva“ (v prvé řadě šlo o slovenské romské osady, ale také o ulice, bloky a kolonie v průmyslových městech) se prováděla na základě vládního nařízení č. 502 z roku 1965. Jak sami Romové, tak i místní orgány však plány nuceného rozptylu ignorovaly. Celý projekt se během tří let prakticky zhroutil, neboť živelný pohyb romských rodin řízené migrace vysoko překračoval.

Uměle vyvolaný, masový a příliš rychlý proces urbanizace vedl spolu s dalšími neorganickými zásahy státu v průběhu padesátých a šedesátých let ke hluboké krizi romských komu-

nit. Přerušil jejich dlouhodobé vazby na původní prostředí, kde měl život komunit svůj přirozený řád a kde se i vztahy s majoritou utvářely v rámci místních přehledných pravidel. V novém prostředí se velká část rodin nedokázala orientovat, rozpadem vícegeneračních rodin se zpřetrhaly intraetnické (vnitřní) vztahy a zvyklosti, mizelo povědomí o nepsaném právním řádu a vztah k tradiční kultuře. Výsledkem asimilačních tlaků bylo jen velmi povrchní přizpůsobení menší části romského etnika způsobu života majority (oblékání, vybavení bytu, konzumace masové kultury apod.).

Koncem šedesátých let bylo zjevné, že politika bezvýhradné asimilace se mívá účinkem a v atmosféře všeobecného politického uvolňování se postupně vytvářela půda pro emancipaci romského hnutí a nové pojetí státní politiky. Vznikla první – a jediná – romská organizace za celé období komunistického režimu, Svaz Cikánů-Romů. I když se jeho vedení i jednotlivé místní skupiny potýkaly s velkými organizačními problémy, měl bezesporu obrovský význam jak pro vlastní proces emancipace a povznesení romské kultury, tak i pro utváření nové koncepce řešení tzv. romské otázky. Kromě četných úspěchů na domácí půdě se mu podařilo navázat pevné spojení s romským hnutím v zahraničí a jako zakládající člen přispět ke vzniku první mezinárodní organizace Romů. Narazil sice opět na pevnou mez tolerance režimu vůči svébytnému rozvoji romského etnika: pokus o zakotvení romské národnosti do právního systému státu ústřední orgány KSČ tvrdě odrazily, přesto však kromě projevů krize také jeho aktivity přiměly státní mašinérii ke změně postoje. Politika asimilace byla definitivně odmítnuta a místo ní se začala prosazovat tzv. kulturní integrace romského obyvatelstva. V procesu postupného vyrovnání Romů s majoritní společností se měl nadále klást největší důraz na rozvoj vzdělanosti, ve větší míře respektovat jejich specifika a kulturní tradice (jejich poznání se mělo rozvíjet na vědeckém základě), zpočátku se měl rozšiřovat i prostor pro jejich vlastní aktivity.

Nástup normalizace ovšem uplatnění těchto principů v praxi velmi rychle zmrazil. Činnost Svazu Cikánů-Romů byla administrativním zásahem ukončena, romské obyvatelstvo se opět ve stále větší míře stávalo pasivním objektem státní politiky. Individuální i skupinová sociální péče se stala výlučnou doménou úředníků z řad majority, kteří uplatňovali nejasná, diskriminující kritéria dělení romského obyvatelstva do tří skupin podle „stupně sociální vyspělosti“. Stálý nárůst počtu romského obyvatelstva v českých zemích provázely další neorganické zásahy do jeho rozmístění a vytváření nových ghett ve starších čtvrtích průmyslových měst (Ostrava, Brno, Ústí nad Labem) i v panelových sídlištích. Symbolem naprosto iluzorních předpokladů a pochybené bytové politiky státu se stal zejména mostecký Chánov. Sestěhování romských rodin různé úrovně a způsobu života do několika bloků „cikánské čtvrti“ mělo za následek kolaps zdejší romské komunity, jehož následky nesou obyvatelé dodnes.

Už v průběhu sedmdesátých let se ovšem jasně ukázalo, že udržet trvale tento nový nástup arogance a netolerance státní moci vůči početné romské minoritě není možné. V roce 1978 se ozval první jasný signál protestu z řad majority, dokument disidentské Charty 77, který znovu nastolil otázku uznání práva Romů na svébytnost a účast při řešení problémů svých spoluobčanů. Mohutná vlna kritiky nedodržování občanských práv romského obyvatelstva se ozvala také ze zahraničí, kde proběhl další kongres mezinárodní jednoty Romů. Ukázalo se, že státní moci se nepodařilo zpřetrhat vazby romských předáků a jejich přátel na zahraniční romisty a organizátory hnutí. Českoslovenští aktivisté sice nedostali povolení vycestovat, na přípravách kongresu a jeho průběhu se však přesto aktivně podíleli.

V osmdesátých letech se rozvoje kultury i veřejných iniciativ Romů ujala nová generace příslušníků inteligence a dalších představitelů, která dosáhla značného ohlasu i u neromské veřejnosti. Tyto aktivity a zřejmě i další prohlubování krize romských komunit, podléhajících na jedné straně sílícímu vlivu konzumního způsobu života se všemi jeho negativními jevy a na

druhé straně stále přežívajících jako celek na okraji společnosti, přivedly nakonec státní moc ke kapitulaci. Na samém sklonku svého mocenského monopolu přizvali představitelé KSČ romské aktivisty k posouzení zprávy, která vcelku objektivně odhalovala neúspěchy jejich dlouhodobého projektu „povznesení“ romského obyvatelstva. Přinášela také řadu návrhů, které měly sice v poněkud omezeném měřítku, ale přesto zásadně změnit postavení Romů ve společnosti, především uznáním svébytnosti romské národnosti v nově připravované ústavě. Na přípravě nových dokumentů, postupném rozvoji spolkového života, kultury, jazyka i dalších aktivit romského obyvatelstva se podle ní měli jeho představitelé aktivně podílet. Na rozšíření mezi tolerance komunistického režimu vůči romské minoritě bylo ovšem už pozdě, za necelý rok se totalitární systém definitivně zhroutil a mnohé z jeho závěrečných plánů pak už v nové podobě realizovaly nové, demokratické instituce státu.

Problematika dnes již formálně plnoprávné romské minority a jejích vzájemných vztahů s makrosocietou zůstává ovšem až do dnešních dnů bolavým místem občanské společnosti českého státu. Smyslem předkládané práce bylo především ukázat, že mnohé dnešní problémy nejsou pouze důsledkem mentálních rozdílů, nepochopení a netolerance odlišné kultury a přežívání stereotypů, ale také dědictvím režimu, který rozbil tradiční kulturu romských společenství, její původní, bohužel těžko nahraditelné hodnoty. Často se hovoří o krizi posttotalitní společnosti, která se projevuje v oblasti jejích duchovních a morálních postulátů. Krize romského společenství je o to hlubší, že byla způsobena neadekvátními, nesystémovými zásahy zvenčí, Romové byli pasivními objekty státních zásahů a po celou dobu existence totalitárního režimu měli jen minimální šance rozhodovat o svém osudu.

SOUPIS PŘÍLOH

Č.	a) Fotografie	Str.
1	Žáci internátní školy Míru v Květušíně (50. léta 20. stol., autor neznámý). MRK Brno, fotoarchiv, F 44/95/3.	140
2	Romové při brigádnických výkopových pracích (50. léta 20. století, blíže neurčeno, autor neznámý). MRK Brno, fotoarchiv, F 247/97.	140
3	Romská rodina na sídlišti v Ostravě (50. léta 20. stol., autor neznámý). MRK Brno, fotoarchiv, F 43/2001/3.	141
4	Předsednictvo ustavujícího sjezdu Svazu Cikánů-Romů (Brno 30. 8. 1969). MRK Brno, fotoarchiv, F 373/98/1.	141
5	Zasedání OV SCR v Teplicích , patrně únor 1973. V pozadí znak se symboly SCR. MRK Brno, fotoarchiv, F 373/98.	142
6	Dětská dílna (blíže neurčeno, autorka Eva Davidová). MRK Brno, fotoarchiv, F 183/2003/7.	142
7	Účastníci 1. světového kongresu Romů (Londýn 8. 4. 1971, foto Eva Davidová). MRK Brno, fotoarchiv, F 71/2001/3.	143
8	Romské děti mezi spolužáky ZŠ (Vejprty kolem r. 1970). MRK Brno, fotoarchiv, f. Suchý.	143
b) Archivní dokumenty:		
1	Soupisový list evidence romského obyvatelstva – statistické šetření 1947. SOkA Svitavy se sídlem Litomyšl, MěstNV Svitavy, k. 47/5.	144
2	Projev (nejmenovaného) romského zástupce při přijetí zástupců romských aktivistů u ministra práce a sociální péče E. Erbana 7. 6. 1950. SÚA, f. MPSP, k. 400, inv. č. 837.	145
3	Návrh Ant. Facuny na zřízení Svazu Cikánů v ČSR (Bratislava 2. 12. 1957). SÚA, f. ÚPV, 4. sv., k. 1625.	147
4	Pracovní verze návrhu vládního zákona č. 74/1958 o trvalém usídlení kočovných osob. SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické odd., sv. 36, arch. j. 282.	151
5	Soupisový list kočovných a polokočovných Romů (soupis únor 1959). ZA Opava, KNV Ostrava – Odbor pro vnitřní věci, (neuspoř. mater.) bal. 1346, ukl. zn. 608.	152
6	Zápis ze schůze komise „pro cikánskou otázku“ při ONV Břeclav z 27. 3.	

1959.	154
SOkA Břeclav se sídlem Mikulov, JAF č. 2 – ONV Mikulov, k. 16.	
7 Odpověď na žádost o vynětí ze soupisu kočovných a polokočovných obyvatel z února 1959 (Cheb 22. 10. 1962).	
SOkA Cheb, 365 – Potulné osoby, k. 23, sl. 280.	156
8 Zpráva Jihomoravského KNV o problémech spojených s neorganizovaným přesunem rodin romského původu (Brno 9. 12. 1963).	
MZA Brno, B 124-KNV Brno k. 1872/III, inv. č. 1536.	157
9 Evidenční karta romské rodiny (evidence NV z šedesátých let).	
MZA Brno, B 124-KNV Brno, k. 1872/III.	158
10 Přehled českých okresů a měst, v nichž bydlel k 31. 12. 1968 větší počet romského obyvatelstva.	
MRK, Komise vlády ČR pro otázky cikánského obyvatelstva, zasedání 26. 3. 1971.	160
11 Novinová zpráva o konání romského aktivu v Brně. Rovnost 3. 2. 1969.	161
12 Usnesení plenárního zasedání ÚV Svazu Cikánů-Romů o „dobrovolném zakončení“ činnosti (Brno 25. 4. 1973).	
MRK, Komise vlády ČR pro otázky cikánského obyvatelstva, zasedání 27. 4. 1973.	163
13 Titulní list usnesení 103. schůze předsednictva ÚV KSČ ke zprávě o stavu řešení problematiky romského obyvatelstva ČSSR ze dne 3. 2. 1989.	
SÚA, f. ÚV KSČ, PÚV KSČ (neuspořádaný mater.), čj. P 6903.	164

FOTOGRAFIE č. 1

Žáci internátní školy Míru v Květušíně (50. léta 20. stol., autor neznámý)

MRK Brno, fotoarchiv, F 44/95/3.

Fotografie v příloze foto č. 1

FOTOGRAFIE č. 2

**Romové při brigádnických výkopových pracích
(50. léta 20. století, blíže neurčeno, autor neznámý)**

MRK Brno, fotoarchiv, F 247/97.

Fotografie v příloze foto č. 2

FOTOGRAFIE č. 3

Romská rodina na sídlišti v Ostravě (50. léta 20. stol., autor neznámý)

MRK Brno, fotoarchiv, F 43/2001/3.

Fotografie v příloze foto č. 3

FOTOGRAFIE č. 4

Předsednictvo ustavujícího sjezdu Svazu Cikánů-Romů (Brno 30. 8. 1969)

MRK Brno, fotoarchiv, F 373/98/1.

Fotografie v příloze foto č. 4

FOTOGRAFIE č. 5

Zasedání OV SCR v Teplicích, patrně únor 1973. V pozadí znak se symboly SCR.

MRK Brno, fotoarchiv, F 373/98.

Fotografie v příloze foto č. 5

FOTOGRAFIE č. 6

Dětská dílna (blíže neurčeno, autorka E. Davidová)

MRK Brno, fotoarchiv, F 183/2003/7.

Fotografie v příloze foto č. 6

FOTOGRAFIE č. 7

Účastníci 1. světového kongresu Romů (Londýn 8. 4. 1971, autorka E. Davidová)

MRK Brno, fotoarchiv, F 71/2001/3.

Fotografie v příloze foto č. 7

FOTOGRAFIE č. 8

Romské děti mezi spolužáky ZŠ (Vejprty kolem r. 1970)

MRK Brno, fotoarchiv, f. Suchý.

Fotografie v příloze foto č. 8

DOKUMENT č. 1

Soupisový list evidence romského obyvatelstva – statistické šetření 1947

SOkA Svitavy se sídlem Litomyšl, MěstNV Svitavy, k. 47/5.

Obrázek v příloze dokument č. 4

DOKUMENT č. 2

Projev (nejmenovaného) romského zástupce při přijetí zástupců romských aktivistů u ministra práce a sociální péče E. Erbana 7. 6. 1950

SÚA, f. MPSP, k. 400, inv. č. 837.

Vážený soudruhu ministře, přátelé a soukmenovci:

My, příslušníci cikánského kmene v ČSR, jsme povděční především naší vládě a Ministru práce a sociální péče za jejich první kroky k řešení cikánské otázky u nás. Vítáme tento vzácný podnět. Scházíme se se zástupci všech krajů v ČSR přímo na sekretariátu Ministerstva práce a sociální péče, kde je také přítomen s. ministr Evžen Erban. Už tato okolnost je příznačná pro náš dnešní lidově demokratický režim, který je s to odstraniti dávné křivdy, páchané na lidech snědého plemene, a také odstraniti rozdíly mezi lidskou společností bílých a Cikánů.

Kolébkou Cikánů je Indie, což také nasvědčuje celkem malý rozdíl mezi Indy a Cikány po stránce fyziologické. Odtud při stěhování národů se dostali Cikáni do všech končin světa, kde pak přebírali různé asimilační prvky (jazykové, zvyky, mravy atd.) od těch národů, kde právě t. č. byli. Cikáni v době kapitalismu byli přítěží tehdejší společnosti bílých. Byli metlou venkova. Jejich obydlí byla buď primitivní chatrče, vystrčené mimo obvod vesnice a různých osad, nebo na jejich okraji. Kapitalisté potřebovali lid neuvědomělý, na nízkém stupni kultury, neboť takový člověk byl pak bezpodmínečně vydán do jejich moci a tak vlastně se stával otrokem.

Čím větší zaostalost Cikánů, tím větší rozdíl a izolace. Je samozřejmé a z hlediska psychologického vysvětlitelné, co vlastně bylo příčinou těch špatností, které se Cikánům přičítaly jako základní rys jejich charakteru, a co vlastně dle názoru tehdejší doby dělalo Cikána Cikánem. Vždyť představme si, že Cikán znamenal méně než věc. Trestné činy jako krádeže, podvody atd., byly v podstatě Cikány páchány proto, aby často udrželi život svůj a svých dětí, k nimž láska rodičů je velmi dobře známa. Tedy pud sebezáchovy je vedl k těmto činům. Tehdejší doba nedala většině cikánům možnost, aby poctivou prací se mohli živit, neboť žádal-li Cikán práci, byl často odbýván sprostým způsobem, že pro Cikány práci nemají. A tu máme vysvětleno, že při volném způsobu života Cikánů byl velmi malý krůček k různým těm nezákonným činům. Cikán byl přitlačován k zemi a nucen, aby ukojil hlad, krást atd. Odtud také možno vysvětlit plachost Cikánů, strach před veřejnými orgány a tím vzrůstající izolaci od bílých. Společnost se dívala na ně jako na lidi méněcenné, opovrhovala jimi a považovala je za nenapravitelné zloděje, ba i zločince. Kdo však z těchto bílých lidí uvažoval o tom, že Cikáni jsou vlastně jednou z největších žalob tehdejšího společenského řádu. Dnes již víme, že Cikánům nebylo dopřáno žít lidsky a důstojně. Nemohli žít jako lidé. Pro tehdejší vládců a pány nebyl Cikán vůbec člověkem. Buržoazie odsoudila Cikány jako méněcennější plémě k bídnému živoření. A tuto kastu lidí nemohl nikdo jiný vytvořit než hrstka vládnoucí třídy kapitalistů, vykořisťujících do krajnosti pracující proletářský lid. Z toho lze důvodně soudit, že pojem Cikán nelze jako nevyhnutelně spojovat se slovy krádež, zločin a se špatností v pravém slova smyslu, jako by obě tato slova bezpodmínečně musela vedle sebe státi. Víme, že v našich řadách Cikánů je dosti těch, kteří se vyhýbají práci a poctivému způsobu života. Ovšem snad na ty nenapravitelné, možno výchovou dosáhnout toho, aby se z nich stali užiteční lidé dnešnímu lidově demokratickému režimu. To ovšem vyžaduje těžké, obětavé a trpělivé práce těch, kteří tímto namáhavým úkolem se budou zabývat. Jsou však proto všechny předpoklady, jak už o

tom svědčí tato schůzka zde na ministerstvu. Kdo by ještě před nedávnou dobou uvěřil tomu, že by šlo o zlepšení jeho sociálního postavení. A dnes vidíme, že toto nemožné stalo se skutečným. Hitlerovská éra našla bez dlouhého přemýšlení způsob, jak rychle jest možno vyřešit otázku Cikánů. Vražděním a týráním v koncentračním táboře zahynulo mnoho Cikánů a tímto způsobem se tato záležitost měla zcela likvidovat. A kde byla příčina tohoto ničení cenného lidského materiálu? Jen v tom, že Cikán byl považován za Neárijce a za asociální živel. Tedy i v daném případě, kde vědecky je bez jakékoliv nejmenší pochybnosti zjištěno, že Cikán je Árijec, překroutili hitlerovští nacisté pravý opak. Jak známo, Hitler chtěl mít jen čistou rasu, tedy Neárijci byli nežádoucí.

Cikán, který po kulturní a politické stránce je naprosto neuvědomělý, nemůže státi nikde jinde než v řadách dělnického a pracujícího lidu, kam ho staví jeho život minulých dob. Dnes, kdy probíhá proces u Státního soudu v Praze s rozvratníky našeho režimu, mě napadá, že Cikán takového zločinu by v žádném případě nebyl schopen provést [sic]. Toho jsou schopni ti, jejichž hospodářské pozice jsou otřeseny, lidé charakterově špatní.

Charakter Cikánů, jak jsem již vpředu uvedl, byl křiven čím dále tím více. Vycházíme-li z těchto poznatků, pak si musíme přiznat, že napřimování charakteru bude u Cikánů vyžadovat mnohem více práce, než by tomu bylo u lidí bílých, kteří po duševní stránce by byli s nimi na stejné výši. Proč to? Úzký poměr Cikánů k přírodě, jejich plachost, jakási postrašenost před vším, co zákon a nařízení přináší, všechno nové Cikánů se dotýkající, to jsou okolnosti, s nimiž je nutno počítat při výchově Cikánů. A tu rád bych si dovolil upozornit, že přitom by mělo býti dbáno toho, aby u Cikána nebyl vyvolán dojem, který u něho vznikl dříve v době kapitalistické, kdy různé zákony a nařízení jej postihovaly zejména trestními sankcemi.

V dnešní lidově-demokratické republice Cikáni začínají žít. Jejich charakter se pomalu narovnává. Ovšem tu je si všimnouti toho, že cikánský folklor pomalu zmizel. Písně, tance a kouzelné projevy cikánského umění bude nutno oživit a dát plnou podporu a průchod vyžívání, aby tyto krásné hodnoty lidového cikánského byly přivedeny na svou patřičnou výši, a tak se staly přínosem pro náš lidově demokratický režim. Bude žádoucí, aby pro Cikány byly pořádány různé kursy, kroužky, v nichž by jim bylo umožněno dohonit ve vzdělání všechno, co je jenom možno. Bude nutno uvažovat o tom, aby Cikáni byli zejména politicky školeni a vychováni. Zde myslím, že by bylo žádoucí, aby tato školení prováděli přímo Cikáni, kteří mají pro to patřičné vzdělání, jsou politicky na výši. Je samozřejmé, že i ti, kteří by přicházeli v úvahu, musí projít předběžně vzděláním.

Věřím, že všichni zde přítomní zástupci Cikánů učiní vše, na čem se příslušné orgány vládní usnesou. Žádám jménem zástupců, aby k poradám, které budou jednat o záležitostech Cikánů se týkajících, byli pokud možno vždy přizváni přítomni [sic] zástupci, případně užší výbor ze zástupců zvolený. Snad by věci prospělo, kdyby alespoň ve správních obvodech krajů byly za tímto účelem vytvořeny cikánské rady, které by vedly evidenci všech Cikánů ve svých obvodech. Tyto rady by přenášely různá usnesení z ústředí přímo do řad příslušných Cikánů, s nimiž by se konaly pravidelné schůzky, kde by se debatovaly a probíraly vhodné aktuální náměty z hlediska politického.

Vážený s. ministře, my Cikáni se vynasnažíme, aby naše úroveň jak po stránce politické, tak i kulturní byla co nejlepší, zapojíme se do budovatelské práce, abychom tak pomohli vytvořit všechny hodnoty nutné pro náš vytoužený cíl, socialismus a komunismus!

DOKUMENT č. 3

Návrh Ant. Facuny na zřízení Svazu Cikánů v ČSR (Bratislava 2. 12. 1957) SÚA, f. ÚPV, 4. sv., k. 1625.

Návrh na zriadenie „Sväzu československých Cigáňov“

1) Dôvod zriadenia Sväzu: Podľa vlastnej skúsenosti zo života Cigáňov, Cigáňi sú roztratený po celom území našej republiky a teraz vzlášť na Slovensku. Podľa informácii je ich u nás asi okolo dvestotisíc (200 tisíc). Po celé stáročia boli väčšinou prenasledovaný, podceňovaný a diskriminovaný. Najviac ich to zastihlo v čase fašizmu v rokoch 1939–45, nielen u nás, ale všade kde sa dostali hitlerovci a fašisti dočastne k moci. Tieto všetky historické diania voči Cigáňom, zanechali na nich veľké znaky, ktoré sú v nich zakorenené, a to nedôvera voči ostatnému obyvateľstvu (necigáňom), nedôvera a podceňovanie na druhej strane ostatného obyvateľstva voči občanom-Cigáňom, neistota v existencii životnej, krádeže i keď v malej miere proti ostatnému obyvateľstvu, negramotnosť, nedodržovanie dostatočne zdravotných opatrení a vzlášť politická a ekonomická nevedomosť. Mnoho Cigáňov nevedia, že dnes po prevzatí moci robotníckou triedou a riadenia štátu samotným ľuďom bez vykorisťovateľov a kapitalistov je úplne niečo iného, ako všetky doterajšie spoločenské zriadenia. Väčšina Cigáňov nevedia, že je treba všeobecne sa vzdelávať, pracovať, vytvárať hodnoty a tvoriť nadhodnoty v prospech všetkého ľudu nášho ľudovodemokratického štátu. Cigáňi doposiaľ vo väčšine bývajú v kolóniach mimo obcí, čo bolo nariadené vyhláškou Ministerstva vnútra za tzv. Slovenského štátu v roku 1942. Na základe tejto vyhlášky aj tí Cigáňi, čo bývali predtým v obciach, museli sa vystáňovať za obce, obyčajne na mrhoviská, výmoly a málo prístupné miesta. Boli izolovaní od ostatného obyvateľstva priamo i nariadením fašistických pohlavárov. Bolo tiež viac prípadov, že ani deti, ktoré chceli chodiť do školy, neboli pripustené, a keď, tak boli predmetom podceňovania a výsmechu. V minulom období vznikli stovky podošňovacích poviedok, ktoré boli dokonca uverejnené i v školských učebniciach (čítankách), a to do roku 1945, resp. až do roku 1948.

Tieto všetky napáchané zlá a barbarstvá voči občanom-Cigáňom je teraz veľmi ťažko naprávať, je potrebné mnoho trpezlivosti a dobrej vole, aby skutočne boli Cigáňi prakticky zrovnoprávnení po stránke povinnosti a práva občana s ostatným obyvateľstvom v každej obci a pracovisku, a to nielen u jednotlivcov, ale všeobecne u všetkých týchto občanov. Z historických skúseností tieto zlá sa nedajú napraviť administratívne, ale k tomu je potrebné priameho zásahu za pomoci všetkého ľudu vzlášť osvetových pracovníkov a jako najpovolanejších samotných Cigáňov, ktorí dospeli nášho ľudovodemokratického zriadenia na potrebnú výšku politického a ekonomického myslenia a vyspelosti.

Cigáňi ešte doposiaľ z nedôverou sa pozerajú na všetko nové. Vynikajú jednotlivci, zvlášť tí, ktorí majú príslušné školské vzdelanie a ktorí sú pripustení volne medzi ostatných budovateľov. Aby sa mohlo dosiahnuť čo najväčších úspechov medzi občanov-Cigáňov vo výchove socialistického človeka navrhujem zriadiť pod vedením našej Komunistickej strany Československa jako zložku Národného frontu „Sväz Československých Cigáňov“, s týmito stanovami:

Článok 1.

Sväz Československých Cigánov má názov „Rómáno Kultúrno Jekhetaniben“ (RKJ).

Článok 2.

RKJ je zložka Národného frontu republiky Československej pod vedením Komunistickej strany Československa, jako vodkiňou celého pracujúceho ľudu Československa, ktorá sa riadi revoľučnou teoriou marxizmu-leninizmu, jedinou správnu politikou vyhovujúcou pre všetkých pracujúcich, bez rozdielu rasy, náboženského vyznania, národnosti a povolanie, ktorá v dejinách ľudstva viedla a vedie proletariát k oslobodeniu spod jarma vykorisťovateľov a na veky odstraňuje vykorisťovanie človeka človekom.

Článok 3.

RKJ je dobrovolný sväz združujúcich a spájajúcich všetkých občanov-Cigánov na území Československej republiky.

Článok 4.

Členom sväzu (RKJ) môže byť občan cigánskeho pôvodu (každý Cigán) bez rozdielu pohlavia a povolania po dovršení 14-ich rokov. Do sväzu môžu byť prijatí i občania necigánskeho pôvodu iných národností, ktorí o to požiadajú. Členom sväzu sa stáva na základe podanej prihlášky. Členstvo vo sväze je dobrovoľné a podlieha schváleniu členskej schôdzy a Ústrediu sväzu (RKJ).

Článok 5.

Cieľom sväzu (RKJ) je pracovať medzi Cigánmi všetkých povolaní na zvýšený kultúrnej, socialnej a výchovnej úrovne života Cigánov v Československu. Viest' a poskytovať členom sväzu rady v správaní sa v spoločenskom živote. Za pomoci Národných výborov všetkých stupňov a složíek Národného frontu postupne natrvalo usadiť všetkých kočujúcich Cigánov.

Článok 6.

Na poli socialnom prejednávateľ všetky věci čo satýka občanov-Cigánov o ich umiestnení, ubytovaní, zamestnaní, školopovinnosti, zdravotných, higienických opatrení v správaní sa s orgánmi štátnej správy a týmto neustále pomáhať pri odstránení socialných nedostatkov.

Článok 7.

Na poli kultúrnom RKJ bude sústavne usporiadavať prednášky, besedy a iné kultúrne podujatia, pokiaľ možno v reči cigánskej. K tomuto účelu stanoví sväz postupne okruh propagandistov z radu členov, ktorý svojou povahou a vyspelosťou toto zmôžu. Sväz sa postará o divadelné podujatia z radu členstva a osôb nimi doporučenými. Divadelné predstavenia budú zamerané čo najviac na zblíženie občanov cigánskeho pôvodu s občanmi iných národností. Sväz bude vydávať vlastný časopis a to raz za 14 dní, alebo raz mesačne, ktorý bude mať názov „Nevo dívés“ (Nový deň) v reči cigánskej. Jednotlivé články môžu byť napísané i v reči slovenskej prípadne maďarskej. Tento časopis bude informovať členov sväzu jako aj všetkých ostatných Cigánov o postupe kultúrneho, politického a ekonomického vývinu občanov Cigánov, bude vyzdvihovať klady jednotlivcov a kritizovať nedostatky za účelom odstránenia od-

vekej izolovanosti občanov-Cigáňov od ostatného obyvateľstva. Bude vysvetlovať všetkým Cigáňom, kto je ich nepriateľom a priateľom, v tom smysle, že nepriateľom Cigáňov je ten, kto je nepriateľom súčasne celej robotníckej triedy a nepriateľom celého pokrokového ľudstva.

Článok 8.

Sídlo ústredia sväzu Československých Cigáňov (Romanokulturno jekhetaniben) je Bratislava. V každom krajskom sídle, kde je nad tisíc osôb-Cigáňov, sa zriadi odbočka sväzu z názvom Krajský sväz. Pre niektoré oblasti môže sídlo krajského sväzu združovať aj viacej krajov.

Článok 9.

Organizácia sväzu: Sväz sa skladá z členov, ktorí sú organizovaní v miestnych organizáciách. Miestna organizácia sa založí v každom meste, obce, kde sídli viac ako 3 rodiny občanov-Cigáňov. Z miestnych organizácií sa skladá krajský sväz. V niektorých prípadoch môžu byť zlúčené do jednej miestnej organizácie i niekoľko usadlostí vo viacerých obciach. Na čele každej miestnej organizácie sväzu RKJ bude stáť volený predseda, ktorý vedie členstvo podľa smerníc ústredia sväzu a pracuje podľa pokynov tohoto orgánu. Miestne organizácie podliehajú administratívne krajskému sväzu. Krajský sväz je zostavený z uvedomelých, osvedčených pracovníkov z rad členstva v tom ktorom kraji. Na čele krajského sväzu stojí predseda krajského sväzu so svojim aktívom. Všetky tieto sväzy podliehajú ústrednému sväzu na základe demokratického centralizmu. Po založení sväzu všetci funkcionári sú volení. Všetky miestne organizácie sväzu sú povinné prísne dodržiavať smernice a návrhy ústredia RKJ. Funkcie v miestnych organizáciách sväzu sú čestné a neplatené.

Článok 10.

Sväz má právo viesť evidenciu občanov cigánskeho pôvodu podľa všetkých ukazovateľov potrebných pre prehľad poznania postupu občanov-Cigáňov po stránke kultúrnej, socialnej, zdravotnej, pracovnej a všeobecného vzdelania.

Článok 11.

Práva a povinnosti členov: Každý člen má právo a povinnosť oznamovať miestnému, krajskému a ústrednému sväzu všetky svoje ťažkosti a návrhy, ktoré sa vyskytujú na poli kultúrnom, socialnom, pracovnom, zdravotnom u všetkých občanov cigánskeho pôvodu. Každý člen sväzu má povinnosť stále sa vzdelávať a svoje získané vedomosti odovzdávať ostatným občanom-Cigáňom, ktorí ešte nevypeli na potrebnú výšku všeobecného vzdelania. Ďalej má každý člen povinnosť správať sa v duchu socialistickom a vytvárať podmienky pre zlepšenie postavenia občanov cigánskeho pôvodu (Cigáňov). Každý člen má povinnosť chrániť jednotu pracujúceho ľudu bez rozdielu rasy, náboženstva, povolania, národnosti, tak jako to vyžaduje typ socialistického človeka.

Článok 12.

Sväz sa vydržuje z členských príspevkov členov a s príspevkov osvety. Príspevky sú dobrovoľné, a platiacim členom sa vydávajú známky v tej hodnote akou jednotliví členovia prispeli. Znamky vydáva ústredie sväzu v hodnote 5, 10, 20, 30, 50 a 100 Kč ročne. Znamky nalepujú do preukazov vydanými sväzom, ktorý je zároveň dokladom o členstve v RKJ.

Článok 13.

Sväz RKJ je právnickou organizáciou a podlieha pod revíziu komisiu Národného frontu a je platnou súčasťou Národného frontu.

Článok 14.

Všetky miestne organizácie konajú raz mesačne členské schôdze na ktorých prerokujú aktuálne otázky správneho vývoja občanov-Cigánov. Raz ročne usporiadajú výročné schôdze sväzu, na ktorom sú hodnotené výsledky sväzu a koná sa voľba výboru. Predsedu miestného sväzu na jeden budúci rok a volia delegátov na krajskú konferenciu RKJ. Krajská konferencia sväzu sa koná raz ročne, na ktorej sa vyhodnocuje klady a nedostatky sväzu a stanoví sa – navrhne sa program prác na budúce obdobie. Na krajskej konferencii sa volia delegáti na celoštátnu konferenciu sväzu, ktorá sa koná tiež raz za jeden rok. Na celoštátnej konferencii sa schvalujú a dopĺňujú stanovy a program sväzu na budúce obdobie na návrh ústredia sväzu, ktorý podľa krajských konferencií a miestnych pripomienok vypracováva návrh programu.

Článok 15.

Tieto stanovy podliehajú schváleniu, a ich schválenie po prípade doplnenie jako základných stanov resp. zakladajúcich bude členstvu dodatočne oznámené.

Tento návrh o zriadení celoštátneho sväzu Československých Cigánov podávam z vlastného podnetu a presvedčenia, že by sa touto cestou odstránili nedostatky, ktoré sú zakorenené u občanov-Cigánov na základe odvekého prenasledovania, vykorisťovania, podceňovania a vzlašť izolovania od ostatného obyvateľstva. Tento sväz by určite pomohol našej strane a vláde docialit' to, čo sa nepodarilo žiadnej vláde v predošlých spoločenských zriadeniach. Ja sám som občan-Cigán a mám zkušenosti v budovaní socializmu, nakoľko som členom strany a aktívne pracujem na úseku socializácie dediny, či už ako aktivista Krajského výboru strany v Bratislave, či už jako predseda organizácie ZO-KSS u Keramoprojektu v Bratislave, alebo jako technik-geometer pri prevádzaní hospodársko-technických úprav pozemkov. O tejto v'ci som sa vyprával s viacerými Cigánmi, ktorý navštevujem v čase voľna na služobných cestách na území Slovenska, a je predpoklad, že toto rozhodnutie našej strany a vlády s veľkou radosťou príjmu a budú ešte viac povďační našej strane a vláde za pomoc.

Ústredie sväzu navrhujem z toho dôvodu, že na Slovensku je väčší počet Cigánov jako v zemiach Českých. K v'ci poznamenávam, že sám pracujem už viac rokov na zbieraní materialu o histórii Cigánov a mám tiež zostavený v koncepte slovník slovensko-cigáňsky, ktorý obsahuje okolo 20 tisíc slov. Môžem prehlásiť jako dokonale znalý jazyka cigáňského, že všetko dá sa vyjadriť po cigáňsky a nie je pravdou, že cigáňska reč je chudobná na slovnú zásobu, jako to niektorí filológovia a pisatelia tvrdili. História Cigánov jako aj slovník slovensko-cigáňsky chcem spracovať a vydať za účelom oboznámenia zo životom Cigánov širšie vrstva obyvateľstva a taktiež aby som týmto prispel na povznesení tejto národnosti tak nešťastnej po celé stáročia.

Prosím, aby tento môj návrh bol prejednaný a po prípadnom doplnení (upravený – doplnený) schválený. K tomuto účelu bude potrebná veľká pomoc zo strany našej vlády a zložiek Národného frontu, vzlašť začiatkoch existencie sväzu.

Prosím však keď by som bol poverený a bola mi daná možnosť pracovať na tomto úseku, som kedykoľvek ochotný. Ďalej prosím, akby boli k v'ci ďalšie vysvetlenia potrebné, nech som o to požiadaný.

Práci česk!
Anton Facuna [+ vlastnoruční podpis]

DOKUMENT č. 4

**Pracovní verze návrhu vládního zákona č. 74/1958 o trvalém usídlení
kočovných osob**

SÚA, f. ÚV KSČ, 05/3 – Ideologické odd., sv. 36, arch. j. 282.

Obrázek v příloze dokument č. 4

DOKUMENT č. 5

Soupisový list kočovných a polokočovných Romů (soupis únor 1959)

ZA Opava, KNV Ostrava – Odbor pro vnitřní věci, (neuspoř. mater.) bal. 1346, ukl. zn. 608.

Obrázek v příloze dokument č. 5

[Rub listu:]

Obrázek v příloze dokument č. 5 (rub)

DOKUMENT č. 6

**Zápis ze schůze komise „pro cikánskou otázku“ při ONV Břeclav
z 27. 3. 1959**

SOkA Břeclav se sídlem Mikulov, JAF č. 2 – ONV Mikulov, k. 16.

Obrázek v příloze dokument č. 6

[Přepis:]

Zápis ze schůze komise pro cikánskou otázku 27. 3. 59

Přítomni: S. Starý, Pyskatá, Ferenc, Černoušek, Kvapil, Švajda, Bártek, Vrba, Sobotníková, Veselý, Gayerová, Mrňous.

Komise se usnesla požádat odbor pro vnitřní věci o seznam cikánských obyvatel v obcích, na který bude komise navazovat.

Dále se zabývala plánem práce na druhé čtvrtletí 1959.

Schůze této komise se budou konat po plánovaných schůzích stálé komise pro školství a kulturu: 17. 4., 22. 5., 19. 6. Nečlenové komise pro školství a kulturu budou zváni na 16. hodinu.

V příští komisi 17. 4. se bude komise zabývat zlepšením sociálního postavení osob cikánského původu.

Schůze skončila v 17:30 hod.

Zapsala: Pyskatá

DOKUMENT č. 7

Odpověď na žádost o vynětí ze soupisu kočovných a polokočovných obyvatel z února 1959 (Cheb 22. 10. 1962)

SOkA Cheb, 365 – Potulné osoby, k. 23, sl. 280.

Obrázek v příloze dokument č. 7

[Přepis:]

22. 10. 1962

Makula Frant.

Hazlov 270

Věc: Žádost o vynětí z evidence – sdělení.

Komise V P v Hazlově projednala dne 19. 10. 1962 Vaši žádost ze dne 17. 10. 1962 o vynětí z evidence obyvatel, do kterého jste byl vzat v roce 1959, a sděluje Vám, že žádosti nevyhovuje s tím, že je třeba, abyste ještě měl čas se napravit, vést řádný život občana naší soc. republiky. Komise Vám doporučuje, abyste o vyjmutí požádal za 5 měsíců, kde [sic] se již bude moci poznati, zda řádný život vedete.

Předseda komise VP:

Málek Jan

[+ vlastnoruční podpis]

DOKUMENT č. 8

Zpráva Jihomoravského KNV o problémech spojených s neorganizovaným přesunem rodin romského původu (Brno 9. 12. 1963)

MZA Brno, B 124-KNV Brno k. 1872/III, inv. č. 1536.

Jihomoravský KNV Brno – odbor organizační a pro vnitřní věci.

Č. vnitř. 3374/1963

V Brně dne 9. prosince 1963

Jihomoravský KNV
odbor školství a kultury
do rukou s. Zd. Levíčka

Brno.

Péče o převýchovu osob cikánského původu.

U příležitosti služební cesty do Břeclavě dne 3. prosince 1963 bylo u odboru pro vnitřní věci ONV zjištěno, že dospělí příslušníci rodiny Štefana Laty, kteří podle dohody uzavřené mezi komisemi pro práci mezi cikánským obyvatelstvem v Gottwaldově a Břeclavi byli přestěhováni ze Slavičína zpět do okresu Břeclav, byli převezeni do Brodu n.D., kde pro ně bylo zajištěno ubytování. Občanské průkazy byly všem odebrány a předány tajemníkovi MNV, kterému bylo uloženo, aby je druhý den přihlásil k trvalému pobytu a vzal do soupisu (přestěhování bylo provedeno večer). Tajemník MNV v Brodu n. D. žádosti ONV nevyhověl, osoby cikánského původu k pobytu nepřihlásil, občanské průkazy jim vrátil a odvezl je do Podivína. Když se o tom vedoucí odboru pro vnitřní věci ONV v Břeclavi dověděl a volal do Podivína, aby cikány vrátili zpět do Brodu n. D., bylo mu sděleno, že tito odjeli neznámo kam. O jejich nynějším pobytu není ONV v Břeclavi nic známo.

Do Jevišovky na státní statek se údajně bez povolení přistěhovalo 20 cikánských rodin ze Slovenska (hraniční pásmo). Některá místa v okrese Břeclav, jako např. Mikulov, Lednice atd., navštěvuje řada cizinců, jejichž počet pravděpodobně ještě vzroste. Od 1. 1. 1964 má být cizincům umožněno jezdit do ČSSR vlakem. Také v okrese Břeclav vyskytují se případy, že osoby cikánského původu, především děti, obtěžují cizince žebráním apod. Těchto případů je pak v zahraničí propagačně zneužíváno. Bude-li cizincům dovoleno cestovat také po železnici, bude třeba učinit vhodná opatření, aby se osoby cikánského původu nesoustřeďovaly na nádraží v Břeclavi na hlavních silnicích u celních přechodů apod.

Vedoucí odboru:
[podpis nečitelný]

DOKUMENT č. 9

Evidenční karta romské rodiny (evidence NV z šedesátých let)

MZA Brno, B 124-KNV Brno, k. 1872/III.

Obrázek v příloze dokument č. 9

[Rub listu:]

Obrázek v příloze dokument č. 9 (rub)

DOKUMENT č. 10**Přehled českých okresů a měst, v nichž bydlel k 31. 12. 1968 větší počet romského obyvatelstva**

MRK, Komise vlády ČR pro otázky cikánského obyvatelstva, zasedání 26. 3. 1971.

Jmenný přehled okresů a měst s největší koncentrací cik. obyv. v ČSR k 31. 12. 1968

KRAJE	Okresy s počtem cikánského obyv. nad 500		města s počtem cikánského obyv. nad 300		Počet okresů s Cikány nad 500 v kraji	Počet měst s Cikány nad 300 v kraji
	jmenný přehled	celkový počet cik. obyv.	jmenný přehled	celkový počet cik. obyv.		
Praha	–	–	Praha	3471	–	1
Středočeský	Kladno	1756	Kladno	1174	3	1
	Kolín	540	–	–		
	Mělník	534	–	–		
Jihočeský	Č. Budějovice	660	Č. Budějovice	501	2	1
	Č. Krumlov	526	–	–		
Západočeský	–	–	Plzeň	1000	5	5
	Cheb	11 553	Cheb	729		
	K. Vary	1787	K. Vary	398		
	Rokycany	529	Rokycany	373		
	Sokolov	1959	Sokolov	401		
	Tachov	715	–	–		
Severočeský	Č. Lípa	638	–	–	10	11
	Děčín	2278	Děčín	893		
	Chomutov	1738	Chomutov	604		
	Jablonec nad N.	979	Jablonec n/N.	676		
	Liberec	1840	Liberec	652		
	Litoměřice	790	–	–		
	Louny	1935	Žatec	470		
	Most	3388	Most	1664		
	–	–	Litvínov	443		
	Teplice	2851	Teplice	833		
	–	–	Bílina	383		
	–	–	Duchcov	622		
	Ústí n/L.	2470	Ústí n/L.	2039		
Východočeský	–	–	Hradec Králové	310	4	3
	Náchod	1101	–	–		
	Pardubice	603	Pardubice	372		
	Trutnov	879	Trutnov	315		
	Ústí n/O.	545	–	–		
Jihomoravský	–	–	Brno	1619	0	2
	–	–	Jihlava	302		
Severomoravský	–	–	Ostrava	2775	8	9
	Bruntál	1076	–	–		
	Frydek-Místek	647	Frydek-Místek	338		
	Karviná	2476	Karviná	865		
	–	–	Havířov	362		
	–	–	N. Bohumín	324		
	–	–	Orlová	379		
	N. Jičín	976	–	–		
	Olomouc	987	Olomouc	571		
	Opava	834	Opava	376		
	Přerov	770	Přerov	373		
Šumperk	824	–	–			
Celkem		41 184		26 607	32	33

Zpracováno podle publikace FUS čj. 20974/69.

DOKUMENT č. 11

Novinová zpráva o konání romského aktivu v Brně

Rovnost 3. 2. 1969.

Obrázek v příloze dokument č. 11

[Přepis:]

Aktiv Cikánů v Brně

BRNO (čtk) – Více než 1500 občanů cikánského původu bydlí v současné době trvale v Brně. V sobotu se jejich zástupci sešli na aktivu s pracovníky komisí Národního výboru města Brna, obvodních národních výborů a jiných složek zabývajících se problematikou života Cikánů.

Ing. Miroslav Holomek z přípravného výboru Svazu Cikánů-Romů v českých zemích seznámil účastníky aktivu s návrhem programu a stanov, předloženým ÚV Národní fronty a Ministerstvu vnitra. Připomněl, že ustavení svazu by značnou měrou přispělo k dobré perspektivě řešení ekonomického, společenského i kulturního uplatnění cikánské části obyvatelstva.

Delegáti zvolili rovněž přípravný výbor Svazu cikánů v Brně.

V závěru aktivu schválili dopisy prezidentu republiky Ludvíku Svobodovi a předsedovi ÚV Národní fronty Evženu Erbanovi. V dopisu prezidentu republiky mj. uvádějí: „I my, Cikáni z Brna a celého Jihomoravského kraje, se stavíme za váš projev, v němž jste vyjádřil lásku k této zemi a jejímu lidu, přesvědčení o dalších možnostech rozvoje socialismu v naší vlasti a uplatnění všech pozitivních zásad polednové politiky. Vyslovujeme vám plnou důvěru, kterou nehodláme nikdy zklamat.“

DOKUMENT č. 12

Začátek usnesení plenárního zasedání ÚV Svazu Cikánů-Romů o „dobrovolném zakončení“ činnosti (Brno 25. 4. 1973)

MRK, Komise vlády ČR pro otázky cikánského obyvatelstva, zasedání 27. 4. 1973.

Usnesení plenárního zasedání ústředního výboru Svazu Cikánů-Romů v ČSR dne 25. dubna 1973

Ústřední výbor Svazu Cikánů-Romů v ČSR po projednání závažných materiálů v závěru k činnosti Svazu Cikánů-Romů na svém plenárním zasedání dne 25. dubna 1973

1) usnáší se

na dobrovolném zakončení činnosti Svazu Cikánů-Romů v ČSR k 30. dubnu 1973.

Své dobrovolné ukončení činnosti oznámí ihned Ministerstvu vnitra České socialistické republiky, Praha 1, U Obecního domu 3, spolu s uvedením členů likvidační komise Svazu Cikánů-Romů a kdo z nich má dispoziční právo;

2) odvolává

z funkce předsedy Svazu Cikánů-Romů v ČSR s. ing. Miroslava Holomka;

3) schvaluje

a) likvidační komisi Svazu Cikánů-Romů v ČSR ve složení:

Bánom Josef, člen ÚV Svazu Cikánů-Romů

Demeter Ladislav, dtto

Horváth Ludevít, dtto

ing. Jabůrek Antonín, člen likvidační komise Névodromu

Vávra Arnošt, revizor ÚV SCR

Vychodilová Marie, ekonomka ÚV SCR

a dva zástupci Ústředního výboru Národní fronty ČSR s tím, že likvidační komise Névodromu podléhá likvidační komisi Svazu Cikánů-Romů;

b) zmocňuje předsedu likvidační komise Svazu Cikánů-Romů, kterého jmenuje ústřední výbor Národní fronty ČSR, aby v případě potřeby a po předchozím souhlasu sekretariátu ÚV NF ČSR měl právo doplnit likvidační komisi; [...]

c) pověřením dispozičním právem předsedu likvidační komise a členy soudr. Vávru Arnošta a Vychodilovou Marii;

4) ukládá likvidační komisi Svazu Cikánů – Romů v ČSR

a) okamžitě vypracovat likvidační plán s termínem ukončení likvidace do 30. 12. 1973;

b) provedení inventarizace majetku a zajištění výpovědi zaměstnancům k 30. 4. 1973;

c) průběžné předkládání zpráv o postupu likvidace Ústřednímu výboru Národní fronty ČSR;

d) do 14 dnů předat ministerstvu vnitra ČSR, Praha 1. U Obecního domu 3 veškerou spisovou agendu (zápisy ze schůzí, jednání, seznamy funkcionářů, evidenci členů, kádrové materiály) kromě hospodářských dokladů.

DOKUMENT č. 13

Titulní list usnesení 103. schůze předsednictva ÚV KSČ ke zprávě o stavu řešení problematiky romského obyvatelstva ČSSR ze dne 3. 2. 1989

SÚA, f. ÚV KSČ, PÚV KSČ (neuspořádaný mater.), čj. P 6903.

ÚSTŘEDNÍ VÝBOR KOMUNISTICKÉ STRANY ČESKOSLOVENSKA

Praha 1, Nábřeží Ludvíka Svobody 12 – telefon 2199

Čj. P 6903

Usnesení

103. schůze předsednictva ÚV KSČ ze dne 3. února 1989

K bodu 8: Zpráva o stavu řešení problematiky romského obyvatelstva v ČSSR a základní zaměření dalšího postupu (s. K. Hoffmann)

Usneseno:

Předsednictvo ÚV KSČ

I. bere na vědomí zprávu o stavu řešení problematiky romského obyvatelstva v ČSSR a s připomínkami základní zaměření dalšího postupu;

II. ukládá s. F. Pitrovi a s. I. Knotkovi přijmout v souladu se zprávou a diskusí v předsednictvu ÚV KSČ příslušná opatření a v lednu 1990 podat předsednictvu ÚV KSČ informaci o dosažených výsledcích.

Provede: s. K. Hoffmann,
s. F. Pitra,
s. I. Knotek

SOUPIS PRAMENŮ A LITERATURY

Archivní fondy

Státní ústřední archiv Praha, fondy: ÚV KSČ, Úřad předsednictva vlády, Ministerstvo vnitra, Ministerstvo práce a sociálních věcí, Ministerstvo zahraničních věcí, Ministerstvo školství a kultury, Ministerstvo kultury 1953–1956, Ministerstvo informací, Zemský úřad Praha

Moravský zemský archiv Brno, fondy: Krajský národní výbor Brno (B 124), I.–III. manipulace, Krajský národní výbor Gottwaldov (B 125), Zemský úřad Brno (B 40)

Zemský archiv Opava, fondy: Krajský národní výbor Ostrava I, II; Zemský národní výbor v Brně – expozitura Mor. Ostrava; Krajský výbor KSČ v Ostravě – předsednictvo; Sm KNV Ostrava – odb. sociálních věcí a pracov. sil, odb. kultury; nezpracovaný materiál (odbor vnitř. věcí) 1960–1980; Krajský výbor Svazu Cikánů-Romů v Ostravě

Státní oblastní archiv Zámorsk, fond Krajský národní výbor Pardubice

Archiv Ministerstva vnitra (Brno-Kanice): Materiály FD – RV- Práce mezi cik. obyvatelstvem; A 2/1 – Cikánské obyvatelstvo; A 2/2 – dtto, likvidace kočovného způs. života; A 6/2 – Toulavé osoby, opatření proti kočování; E 6 – Návrh vlád. usnesení o zařazování cikánů do pracovních středisek

Archiv Muzea romské kultury (Brno), fond Komise vlády České republiky pro otázky cikánského obyvatelstva – zápisy jednání, korespondence, zprávy aj.

Státní okresní (městské) archivy, fondy ONV, městských a místních NV: Benešov, Břeclav, Česká Lípa, Holice, Cheb, Karviná, Litomyšl, Mikulov, Mladá Boleslav, Moravská Třebová, Nový Jičín, Opava, Ostrava, Pardubice, Svitavy, Třebíč, Uherské Hradiště, Uherský Brod, Vítkov, Zlín

Štátní okresný archiv Spišská Nová Ves, fond Okresný úřad Sp. N. Ves

Ostatní pramenný materiál

Noviny, časopisy:

Bulletin Muzea romské kultury 1–10

Romano džaniben 1993–2002

Romano hangos 2001–2003

Romano kurko 1998–2002

Romano ľil 1970–1973

Sborník informací FMV 4/1987, 2/1988

Zpravodaj KSVIEF 1984–1988

Beletrie, film, televizní pořady:

Doga, J. – Uzelac, M.: Cigáni idú do neba. Košice 1993. (Scénář a hudba k filmu.)

Ferková, I.: Čorde čhave – Ukradené děti. SRM, Brno 1996.

Horváth, J.: Tumenge – Vám. Olomouc 1998.

Lacková, E.: Rómske rozprávky / Romane paramisa. Košice 1992.

Lacková, E.: Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou. Triáda, Praha 1997.

Manuš, E.: Jdeme dlouhou cestou. Arbor vitae, Praha 1998.

Manuš, E.: Peklo, nebe, ráj. Arbor vitae, Praha 2001.

Pašo paňori. Videoklip hudební skupiny KALE.

Sekera, J. Děti z hliněné vesnice. ČS, Praha 1974.
Stancu, Z: Cikánský tábor. Praha 1974.

Výzkumné zprávy, rukopisy, vzpomínky pamětníků

- Davidová, E.: Cikánské (romské) etnikum v Ostravě I, II. Ekologická analýza a problém vývojových změn Cikánů-Romů v městském prostředí. Ostrava – Praha 1970.
- Daniel, B.: Vzpomínky. (Pořídila N. Pavelčíková.) In: Životní příběhy ročníku 1924, č. 2. ÚSD AV ČR, Praha 1996, s. 19–24.
- Daniel, R.: Housle a kuň. Rukopis, 185 s. (V osobním archivu autorky.)
- Friš, J. a kol.: Cikáni ve starém Mostě. ÚHA a ONV Most 1975, 184 s.
- Haišmann, T.: : K počátkům územních pohybů michalovských Romů do Kladna. In: Cikáni v průmyslovém městě, č. 1. Zpravodaj KSVIEF, ÚEF ČSAV, Praha 1988.
- Haišmann, T. – Matějová, V.: Přehled dosavadních výzkumů k tématu „Cikáni v průmyslovém městě“ (problematika adaptace a asimilace). Zpravodaj KSVIEF, sv. 2, č. 1, Praha 1987.
- Hladišová, M.: Současný stav romské populace v Uherském Brodě. Rkp. DP PedF UP, Olomouc, 2000.
- John, V.: Souhrnná zpráva z terénního výzkumu romského obyvatelstva Vítkovic 1999. Projekt GAČR č. 409/99/0390.
- John, V.: Socializace romské mládeže v Ostravě. Rkp. DP PedF OU, Ostrava 1998.
- Rozhovor R. Černého s Rudolfem Holubem. Ostrava – Mar. Hory 3. 5. 2000.
- Rozhovor s Janem Horváthem. Ostrava 21. 6. 1999.
- Rozhovor s Rudolfem Fráterem. Ostrava – Mar. Hory 6. 7. 1995.
- Rozhovor s manžely Kováčovými. Bílovec 14. 7. 1999.
- Rozhovor s romskými asistenty, setkání Hnutí R. Brno 6. 5. 1999.
- Výzkumné zprávy z terénního výzkumu romského obyvatelstva na Ostravsku a na jižní Moravě, 1999. Projekt GAČR č. 409/99/0390.

Edice pramenů, statistiky

- Jurová, A.: Rómska problematika 1945–1967. Dokumenty, 1.–4. část. ÚSD AV ČR, Praha 1996.
- Magyar statisztikai közlemenyek. Budapest 1895.
- Nečas, C.: Andr'oda taboris. Brno 1987.
- Nečas, C.: Aušvicate hi kher báro. Brno 1992.
- Prečan, V. a kol.: O postavení Cikánů (Romů) 1978 In: Charta 1977–1989. Scheinfeld – Bratislava 1990.
- Sbírka zákonů RČS, roč. 1958. Praha 1959.
- Seznam obcí s cikánským obyvatelstvem k 31. 12. 1968.

Literatura

(sborníky a kolektivní práce obsahující více studií jsou uváděny pod ústředním titulem)

- Baumgarten, G.: Rakouská politika menšin 1945–1995. Příklad Romů. Rukopis MRK Brno (překlad přednášky), 12 s.
- Bernasovský, I.: Biologické zvláštnosti Rómov. Bratislava 1976.
- Bura, J.: Die unbewältigte Gegenwart. Zigeunerpolitik und alltäglichen Rassismus in der Bundesrepublik. Bremen 1984.
- Cichý, M.: Cikánský internační tábor v Ústí nad Labem. In: Ústecký sborník historický 2000, s. 182–195.

- Černý, R.: Romové v Mariánských Horách a v Hulvákách (1945–1971). Rkp. DP, KH FF OU, Ostrava 2001.
- Daniel, B.: Dějiny Romů. UP, Olomouc 1993.
- Davidová, E.: Cesty Romů – Romano drom 1945–1990. UP, Olomouc 1995.
- Davidová, E.: K cikánské problematice na Ostravsku a Karvinsku. In: Radostná země roč. X, 1960, s. 73–80.
- Davidová, E.: Romové a česká společnost. Hledání domova, porozumění a vzájemného soužití. In: Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky 3/2001.
- Davidová-Zábranová, E.: Cikánské obyvatelstvo v Orlové, Doubravě a Karviné. In: Radostná země, roč. VIII, 1958, s. 1–9.
- Demeter, N. – Bessonov, N. – Kutěnkov, V.: Istorija Cygan. Novyj vzgljad. Voronež 2000.
- Dědič, M.: Z historie první romské školy v České republice v Květušíně na Moravě. In: Romové a jejich učitelé. 12. setkání Hnutí R v Květušíně 27.–28. 11. 1998. Hnutí R, Ústí n. L. 1999, s. 28–58.
- Dědič, M.: Výchova a vzdělávání romských dětí a mládeže. SPN, Praha 1982.
- Dubayová, M.: Rómovia v procesoch kultúrnej zmeny. FF Prešovskej univerzity, Prešov 2001.
- Dubayová, M.: Poznávanie kultúry romských skupín a problém kultúrnej zmeny. In: SISb 95, 1997, s. 203–207.
- Etnika v pohybu I. Mezinárodní kolokvium k národnostní problematice. SÚ SZM v Opavě 31. 5. – 1. 6. 1994. In: SISb 93, 1995, č. 1–2.
- Etnika v pohybu II. Mezinárodní vědecká konference SÚ SZM v Opavě. 22.–23. 10. 1996. In: SISb 95, 1997, č. 1–2.
- Foltová, M.: Problematika romské komunity v Moravské Ostravě v letech 1945–1971. Rkp. DP, KH FF OU, Ostrava, 2001.
- Formování multikulturní společnosti v podmínkách ČR a v zemích střední Evropy. Sborník z mezinárodní vědecké konference. SÚ SZM Opava, DIS RE, Praha 2000.
- Fraser, A.: Cikáni. NLN, Praha 1998.
- Guy, W. (ed.): Between Past and Future the Roma of the Central and Eastern Europe. Hertfordshire Press, Hatfield 2001.
- Guy, W.: Ways of Looking at Roma: The Case of Czechoslovakia. In: Gypsies and other Travellers. (Ed. Rehfish, F.) Academic Press London 1975, s. 14–17.
- Hanzal, J.: Přehled dějin Cikánů na Moravě do zahájení josefínských pokusů o jejich usídlení v 80. letech 18. století. Rkp. DP, KH FF UP, Olomouc 1979.
- Hanzal, J.: Pronásledování Cikánů na Moravě a jejich vypovězení v r. 1578. In: Vlastivědné listy 2/1978, 1/1979.
- Hanzal, J.: Romové tolerovaní na Moravě v letech 1698–1784. In: ČMM 114, 1995, s. 25–47.
- Haišmann, T.: Územní mobilita cikánského–romského obyvatelstva ve vztahu k průmyslovému Kladnu. In: Český lid 74, 1987, s. 215–220.
- Holý, D.: Mudrosloví primáše Jožky Kubíka. Supraphon, Praha 1984.
- Horváthová, E.: Cigáni na Slovensku. Bratislava 1964.
- Horváthová, E.: K otázke etnokulturného vývoja a etnickej klasifikácie Cigánov. Slovenský národopis 22, 1974, s. 3–16.
- Horváthová, E.: Charakteristika cigánov z hľadiska etnických vývojových kategórií. Národopisné informácie 1980, s. 284–293.
- Horváthová, J.: Kapitoly z dějin Romů. MRK, SRM, NLN, Brno 2002.
- Hroch, M.: V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století v komparativní perspektivě. ÚSD FF UK, Praha 1996.
- Hübschmannová, M.: Šaj pes dovakeras – můžeme se domluvit. UP, Olomouc 1998.
- Hübschmannová, M.: Abstrakta odborné literatury o Cikánech v ČSSR, ÚFS ČSAV, Praha 1974.

- Jurová, A.: Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945. Goldpress Publishers, Bratislava 1993.
- Kára, K. a kol.: Cikáni v ČSSR v procese spoločenskej integrácie. Praha 1976.
- Koudelka, J.: The Gypsies. Aparture. Academia Press New York, London, Paris 1975.
- Liégeois, J. P.: Rómovia, cigáni, kočovníci. Academia Istropolitana, Bratislava 1997.
- Lhotka, P.: Činnosť komise pro otázky cikánskeho obyvateľstva a činnosť Svazu Cikánů-Romů. Zhodnocení politiky ústředních státních orgánů při řešení romské problematiky v letech 1969–1975. Závěrečná zpráva grantového projektu Min. zahraničí ČR 24/32/99. Rkp., MRK Brno.
- Machačová, J.: K výzkumu romského etnika. In: Slezský sborník 91, 1993, s. 172–177.
- Machačová, J.: Historické aspekty sociální pozice romského etnika v české republice po roce 1945 (přehled poznatků). Slezský sborník 92, 1994, s. 228–237.
- Mann, A.: Volba manželského partnera u Cigánov-Rómov na Spiši. K problematike existencie „cigánskej skupiny“. In: Slovenský národopis 38, 1–2/1990, s. 278–283.
- Mann, A. a kol.: Neznámi Rómovia. Bratislava 1993.
- Mann, A.: Vývoj rómskej rodiny ve dvoch spišských obciach (na základe výskumu matrik narodení). Slovenský národopis 38, 1990, s. 581–587.
- Mann, A.: Formovanie etnickej identity Rómov na Slovensku. In: Minority v politike. Bratislava 1991, s. 237–241.
- Marušiaková, J.: K problematike cigánskej skupiny. In: Slovenský národopis 31, 1985, s. 694–700.
- Marušiaková, J.: Vzťahy medzi skupinami Cigánov. Slovenský národopis 36, 1988, s. 58–79.
- Marušiaková, J. – Popov, V.: Ciganite u Balgarija. Sofia 1993.
- Milý Bore... Profesoru Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci. (Ed. Dvořák, T. – Vlček, R. – Vykoupil, L.) HÚ AV ČR, HÚ FF MU, MM, Brno 2003.
- Národnostní menšiny a majoritní společnost v české republice a v zemích střední Evropy v 90. letech XX. století. Sborník z mezinárodní konference. SÚ SZM Opava, DIS RE Praha 1998.
- Národnostní menšiny a jejich sociální pozice ve střední Evropě. Sborník z mezinárodní vědecké konference. SÚ SZMO Opava, DIS RE Praha 1999.
- Národnostní menšiny na přelomu tisíciletí. Sborník z mezinárodní vědecké konference. SÚ SZM, Opava, DIS RE, Praha 2002.
- Nečas, C.: Diskriminace a perzekuce slovenských Cikánů v letech 1939–1945. In: Nové obzory (Prešov) č. 19/1977, s. 125–152.
- Nečas, C.: Romové v České republice včera a dnes. UP, Olomouc 1993.
- Nečas, C.: Historický kalendář. Dějiny českých Romů v datech. UP, Olomouc 1997.
- Nečas, C.: Holocaust českých Romů. Prostor, Praha 2000.
- Nováček, J.: Cikáni včera, dnes a zítra. Socialistická akademie, Praha 1968.
- Otázky národní identity – determinanty a subjektivní vnímání v podmínkách současné multietnické společnosti. Sborník z mezinárodní konference. SÚ SZM, Opava, DIS RE, Praha 2001.
- Pavelčík, J.: Problematik des Gegenwärtigen Forschungsstandes der Badener Kultur. Przegląd archeologiczny, Vol. 36, 1988, Diskussions.
- Pavelčík, J.: Paparudy ve Veletinách? In: Malovaný kraj XXXII, 1995, seš. 2, s. 25.
- Pavelčíkovi, J. a J.: Přežitky rodové společnosti. Rkp.
- Pavelčíková, N.: Imigrace slovenských Romů na Ostravsko po roce 1945. In: Acta Universitatis Mathiae Belii, sekcia spoločenskovedná 2, Banská Bystrica 1998, s. 257–273.
- Pavelčíková, N.: Přípravy a provádění zákona o násilném usazování Romů na Ostravsku. Sborník OSTRAVA 19, Ostrava 1999, s. 34–48.
- Pavelčíková, N.: Tradycyjná kultura romska w konfrontacji z większoścowym społeczeństwem XX wieku. In: Kultury tradycyjne i kultura globalna. T. II. Białystok 2001.

- Pavelčíková, N.: Romové – zdroj nekvalifikovaných pracovních sil pro komunistickou ekonomiku padesátých a šedesátých let. In: Studie k moderním dějinám. Sborník prací k 70. narozeninám V. Laciny. HÚ AV ČR, Praha 2001, s. 425–444.
- Pavelčíková, N.: Formování komunistické koncepce řešení tzv. romské otázky v ČSR v letech 1948–1960. *Wieki stare i nowe*, T. 2. Katowice 2001, s. 324–352.
- Pavelčíková, N.: Pokusy o řešení tzv. romské otázky v Československu v letech 1960–1975. *Wieki stare i nowe*, T. 3. Katowice 2003, s. 228–243.
- Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo na Ostravsku (1945–1975). OU, Ostrava 1999.
- Pavelčíková, N.: Problém sedentarizace olašských Romů (metodické poznámky a náměty). In: *Historica 5*. Sborník FF OU, Ostrava 1997, s. 137–144.
- Pavelčíková, N.: Státní politika vůči romskému obyvatelstvu v letech 1945–1989. In: *Totalitarismus a meze tolerance komunistického režimu vůči minoritám*. (V tisku.)
- Pavelčíková, N. – Pavelčík, J.: Myths of the Czech Gypsies. In: *Asian Folklore Studies* Nagoya, Volume LX-1, 2001, s. 22–30.
- Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo ČSR v letech 1945–1954. In: *Sborník studií k národnostní politice Československa 1945–1954*. ÚSD AV ČR Praha 2001, s. 35–52.
- Razvitak Roma u Jugoslavii. Problemy i tendencii. In: *Zbornik radova sa naučnog skupa obdržanog 12. i 14. januara 1989 godina*. Beograd 1992.
- Romové v České republice. Socioklub, Praha 1999.
- Sborník studií k národnostní politice Československa (1945–1954). (Uspořádala H. Nosková.) ÚSD AV ČR, Praha 2001.
- Slovenský národopis 36, 1/1988 (tematické číslo).
- Sommer, K.: V bludném kruhu. Realizace zákona o potulných Cikánech v praxi. In: *SISb 97*, 1999, s. 21–37.
- Srb, V.: Demografický profil československých Romů. In: *Český lid* 71, 1985, s. 139–148.
- Srb, V.: Soupisy a sčítání Cikánů (Romů) v Československu v letech 1947–1980 a odhady jejich počtu do r. 2000, resp. 2020. In: *Historická demografie* 11/1989, s. 189–206.
- Srb, V.: Územní rozptyl československých Romů v letech 1968–1988. *Demografie* 32, 1990, s. 169–174.
- Sus, J.: *Cikánská otázka v ČSSR*. SNPL, Praha 1961.
- Szabó, G.: *Die Roma in Ungarn (Sozialgeschichte)*. Frankfurt am Main 1991.
- Ševčíková, V.: Sociokulturní a hudebně výchovná specifika romské minority v kontextu doby. PedF OU, Ostrava 2003.
- Tomova, I.: *The Gypsies in the Transition Period*. Sofia 1995.
- Vavrla, V.: Cikánské obyvatelstvo v Ostravě. In: *Sborník OSTRAVA 5, Příspěvky k dějinám města*. Ostrava 1969, s. 238–294.
- Weinerová, R.: Etnosociální a etnokulturní aspekty vývoje romského obyvatelstva. In: *Český lid* 81, 1991, s. 310n.
- Zuzánková, N.: Počet cikánského obyvatelstva a jeho rozmístění v ČSSR. In: *ČL* 69, 1982, č. 2, s. 77–79.

SEZNAM ZKRATEK

- aj. – a jiné
AMO – Archiv města Ostravy
AMV – Archiv Ministerstva vnitra
arch. j. – archivní jednotka
AV ČR – Akademie věd České republiky
bal. – balík
č. – číslo; část
čj. – číslo jednací
ČMM – Časopis Matice moravské
ČS – Československý spisovatel
ČSAV – Československá akademie věd (Praha)
ČSR – Československá republika (od r. 1969 Česká socialistická republika)
ČSSR – Československá socialistická republika
ČSŽ – Československý svaz žen
DIS RE – Dokumentační a informační středisko Rady Evropy (Praha)
DP – diplomová práce
ev. č. – evidenční číslo
f. – fond
fasc. – fascikl
FF – filosofická fakulta
FSÚ – Federální statistický úřad
GAČR – Grantová agentura České republiky
HÚ (ČSAV, AV ČR) – Historický ústav
IK ÚV KSČ – ideologická komise ÚV KSČ
inv. č. – inventární číslo
IRU – International Romani Union (Mezinárodní romská unie)
JNV – jednotný národní výbor
JUDr. – doktor obojího práva
JZD – jednotné zemědělské družstvo
k. – karton, krabice
kap. – kapitola
Kčs – koruna československá
KH FF OU – katedra historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity
KNV – krajský národní výbor
KSČ – Komunistická strana Československa
KSVIEF – Koordinovaná síť vědeckých informací pro etnografii a folkloristiku
KV ČSR POCO – komise vlády ČSR pro otázky cikánského obyvatelstva
KV KSČ – krajský výbor KSČ
LUT – lidová umělecká tvořivost
MIO – Ministerstvo informací a osvěty
mj. – mimo jiné
MěstNV – městský národní výbor
MNV – místní národní výbor
MPSP – Ministerstvo práce a sociální péče
MPSV – Ministerstvo práce a sociálních věcí
MRK – Muzeum romské kultury (Brno)
MŠK – Ministerstvo školství a kultury
MU – Masarykova univerzita (Brno)
MV – Ministerstvo vnitra
MZA – Moravský zemský archiv (Brno)
MZV-VA – Ministerstvo zahraničních věcí, výstředkový archiv
NLN – Nakladatelství Lidové noviny
odb. – odbor
odd. – oddělení, oddíl
okr. – okres
ONV – okresní národní výbor
OU – Ostravská univerzita
OÚNZ – okresní ústav národního zdraví
PB ÚV KSČ – politické byro ÚV KSČ
PedF – pedagogická fakulta
pozn. – poznámka
PÚV KSČ – předsednictvo ÚV KSČ
RČS – Republika československá
s. – stránka; soudruh
Sb. – Sbirka zákonů
SCR – Svaz Cikánů-Romů
sign. – signatura
sl. – složka
SISb – Slezský sborník
SNB – Sbor národní bezpečnosti
SOKA, ŠOKA – Státní (Štátny) okresní archiv
SPN – Státní pedagogické nakladatelství
SRM – Sdružení Romů na Moravě
srov. – srovnaj
SÚ ČSAV, SÚ SZM – Slezský ústav, do r. 1992 ČSAV, nyní Slezského zemského muzea (Opava)
SÚA – Státní ústřední archiv (Praha)
sv. – svazek
ŠObA – Štátny oblastný archiv
t. č. – toho času
TBC – tuberkulóza
TNP – tábor nucené práce
ÚČSD – Ústav českých a světových dějin
ÚEF ČSAV – Ústav etnografie a folkloristiky
ÚHA – útvar hlavního architekta
UK – Univerzita Karlova
ÚNV – Ústřední národní výbor
UP – Univerzita Palackého (Olomouc)
ÚPV – Úřad předsednictva vlády
ÚSD – Ústav pro soudobé dějiny (Praha)
ÚSD FF UK – Ústav světových dějin FF UK
VŠ – vysoká škola
zák. – zákon
ZAO – Zemský archiv (Opava)
zejm. – zejména
zn. – značka
ZNV – (Msl. ZNV) Zemský národní výbor (Praha, Moravskoslezský NV Brno)
ZŠ, ZDŠ – základní (devítiletá) škola
ZvŠ – zvláštní škola

JMENNÝ REJSTŘÍK

A

Arendt, Hannah 9

B

Bacíková, Eva 51,52,54,60,65,66,79

Bagárovi 109

Bandy, František 48

Bandyová, Marta 127

Bánom, Josef 163

Barák, Rudolf 66

Bártek 155

Baumgarten, Gerhard 166

Baumruková, N. 122

Berki, Lambert 75

Berkiová, Hedvika 75

Bernasovský, Ivan 166

Berousek, Antonín 75

Bessonov, Nikolaj 8,18,36,167

Biszka 66

Blahová, Drahomíra 74

Borákovi 39

Brychnáč, Vincenc 75

Bura, Josef 166

Burianští 19,23

Buřival, Zdeněk 61

C

Cibula, Ján 123

Cickovi 47

Cicha, Antonín 24

Cichý, M. 28,166

Cina, Michal 51

Císař, Čestmír 86

Č

Čechová 64

Černoušek 155

Černý, Rostislav 74,113,166,167

Čičmanec 49

Čuba, Emil 48

D

Damo, Ernest 109

Daniel, Antonín 18,35,53,83,104,105,108,127

Daniel, Bartoloměj 8,23,82,83,105,109,166,167

Daniel, Ludvík 18

Daniel, Rudolf 18,34,53,166

Daniel, Šimon 18

Danielová, Marie 53

Danielová-Blahová, Drahomíra 74

Danielovi 18,19,23,25,53,104

Davidová, Eva 8,13,15,19,21,22,38,41,43,52,89,96,98,
99,101,102,105–107,109,114,118–122,126,138,142,
143,166,167

Dědič, Miroslav 48,49,52,61,103,105,108,167

Demeter, Ladislav 108,163

Demeter, M. 127

Demeter, Naděžda 8,18,36,167

Dienstbier, František 27

Doga, Jevgenij 165

Dubayová, Mária 8,10,18,102,167

Duna, Josef 51

Dunka, František 48

Dunka, Juraj 49

Dunková, Julie 76

Dvořák, Tomáš 26,33,168

Dzurka, Rudolf 126

E

Erban, Evžen 34,138,145,162

F

Fabiánová, Tera 18

Facuna, Anton 60,123,138,147,150

Farkaš 66

Fečo, Jožko 109

Fečovi 109

Ferenc 155

Ferenc, Andrej 73

Ferenc, Daniel 73

Ferencová, Anna 73

Ferencová, Marie 73

Ferencovi 73

Ferková, Ilona 18,165

Foltová, Martina 48,74,78,113,167

Fraser, Angus 7,10,16,21,167

Fráter, Rudolf 166

Fried, Václav 64

Friš, Jan 116–118,120,166

G

Gayerová 155

Geryšerová, Jana 51

Giňa, Andrej 51

Giňa, Josef 109

Giňovi 74,109

Grunza 74

Guman 48

Guy, Willy 8,15,67,114,167

H

Haišmann, Tomáš 8,11,13,23,38,98,114,126,166,167

Hamerník, Emilian 111,116

Hanzal, Jiří 19,167

Hauer, Štefan 75

Herák, Kamil 75
Hladišová, Marie 25,93,166
Hoffmann, Karel 127,164
Holomek, Eduard 53
Holomek, Karel 18,25,108,127
Holomek, Miroslav 18,53,60,105,108,111,123,127,
161,163
Holomek, Tomáš 18,24,34,53,83,104,108,127
Holomkovi 18,23–25,53,104
Holub, Rudolf 74,166
Holub, Štefan 54
Holubec, Vít 35,36,53
Holý, Dušan 25,127,167
Horváth, Jan 13,18,39,40,102,165,166
Horváth, Ludevít 163
Horváthová, Emília 20,21,167
Horváthová, Jana 8,13,16,19,23,25,167
Horváthovi 39,40
Hroch, Miroslav 14,167
Hübschmannová, Milena 9,11,13,16,19,20,52,83,98,
105–107,113,114,117,119,120,123,167
Husa, Václav 83

J

Jabůrek, Antonín 163
Jackson, M. 124
Jamnická-Šmergllová, Zdeňka 60
Janda 64
John, Vojtěch 166
Jurová, Anna 8,34–36,43,48–61,69,79,81,83,90,93,94,
101,103,112,166,168

K

Kahuda, František 79
Kalay 51
Kaleja 51
Kára, Karel 114,168
Karika, Gustav 52,60
Kier, Stanislav 111
Klein, Dušan 127
Klempárová, Anna 123
Knotek, I. 164
Kohl, Alex 46
Kolenatý, Jiří 57
Kolman, Karel 46
Kopecký, Václav 60,63
Kotlár, Vladimír 105
Koudelka, Josef 114,168
Kovacz, Alexander 40,74
Kovacz, Alexander ml. 40
Kovaczovi 39,40,166
Kováč 65
Kováčová, Zuzana 73
Krásný, J. 27
Kubík, Jožka 25,127,167
Kubíkovi 19,23
Kurucz, K. 84
Kutěnkov, Vladimír 8,18,36,167
Kvapil 155
Kýrovi 19

L

Lacina, Vratislav 37,169
Lacko 65
Lacková, Elena 8,16,17,18,21,33,42,49,60,165
Lakatošovi 44,47
Lata, Štefan 157
Lenárt, Jozef 87
Leviček, Zdeněk 157
Lhotka, Petr 101,105–109,111,112,168
Liégeois, Jean-Pierre 7,168
Lípa, Jiří 52,60,80
Lotjanu, Emil 22

M

Machačová, Jana 168
Makula, František 156
Málek, Jan 156
Malíkovi 18
Mann, Arne 13,16,21,168
Manuš, Erika 8,17,165
Marek, Miroslav 46
Marušiaková, Jelena 13,15,72,168
Matějová, Vlasta 166
Mirga, P. 109
Mlynář 58
Mrňous 155
Murka 65

N

Nečas, Ctibor 8,16,19,23,25,107,108,114,127,166,168
Nosková, Helena 169
Nováček, Josef 168
Novotný, Antonín 78

O

Obrusník 34
Oláh, Vlado 18,127

P

Parsch, Arnošt 126
Pavelčík, Jan 11,17,21,25,53,93,168,169
Pavelčíková, Jana 11,25,168
Pavelčíková, Nina 8,9,14,17,19,23,24,29,30,36,37,
43–45,51,53,57,58,68,72–75,77,78,82,84,85,99,
101–105,166,168,169
Pavlus, Eduard 55
Peca, J. 109
Pešta, Koloman 54
Picman 52
Pitra, F. 164
Plicka, Karel 52
Pohl 48
Polhošovi 42
Popov, Vesselin 72,168
Pražák, Jiří 46
Prečan, Vilém 124,166
Půčková, Zdeňka 47,48,60,61,65,78,82,103
Pyskatá 155

R

Rác, Jan 65
Racková 52
Reisnerová, Margita 127
Rouda, Vanko 108
Ruml, Jiří 33
Růžička, Čeněk 25
Růžičkovi 23
Rychlík, Břetislav 25

S

Sekera, Josef 21,35,52,53,166
Slivenecký, Vladimír 46
Smoleň, Mikuláš 49
Sobotníková 155
Sommer, Karel 34,54,169
Srb, Vladimír 96–98,105,111,128,169
Stalin, Josif Vissarionovič 125
Stancu, Zaharin 22,166
Starý 155
Stojka, Jan 76
Stojka, Josef 44,65,74
Stojka, Ondřej 43,44
Stojkovi 44,71,85
Sus, Jaroslav 120,169
Svoboda, Ludvík 162
Szabó, G. 169

Š

Šarközi 122
Šarközi, K. 109
Šarlay 49
Ščuka, Emil 127
Ševčíková, Veronika 82,169
Šindelka 117
Šipoš 65
Široký, Viliam 80
Štampach, František 27,35
Štědroň, Miloš 126
Štefanová, Maryška 54
Štráchal 117

Švajda 155

T

Tomáš 108
Tomova, Ilona 169
Tula, Štefan 51

U

Uprka, Jan 23
Uzelac, Milivoj 165

V

Vagay, Zikmund 65,105
Vagayovi 40
Vávra, Arnošt 163
Vavrla, Vladimír 169
Veselý 155
Víšek, Petr 8,43,101,111,127
Vlček, František 75
Vlček, Radomír 168
Vranovský, Pavel 52
Vrba 155
Vrbová, Marie 75
Vrbovi 23
Vychodilová, Marie 163
Vykoupil, Libor 168

W

Weigall, Michael 66
Weinerová, Renata 169

Z

Zich, František 117
Zichová, R. 46
Zuzánková, Naděžda 97,169

Ž

Žigovi 39

Resumé

Předkládaná monografie se zabývá vývojem vztahu majoritní společnosti k romskému obyvatelstvu v českých zemích od konce II. světové války, zejména pak v letech od nástupu komunistů k moci v ČSR v roce 1948 až do jejich pádu v roce 1989. Politika komunistického režimu vůči romskému obyvatelstvu nepatří na první pohled mezi nejbrutálnější projevy represí totalitárního režimu, přesto její důsledky výrazně destruovaly tradiční sociokulturní systém romských společenství a přispěly i k jejich současné hluboké krizi. Vývoj státní politiky ve sledovaném období je nutno rozdělit do několika časových a ideově-politických horizontů.

Po svém nástupu k moci řešili komunisté v oblasti právního systému ty jeho normy, které podle mínění jejich nomenklatury zosobňovaly kapitalistické právo. V roce 1950 zrušili dosavadní zvláštní zákonodárství, které se týkalo „osob žijících cikánským způsobem života“ a Romy formálně zrovnoprávnili s ostatním obyvatelstvem. První etapa formování státní politiky (do roku 1957) vůči nim byla poznamenána absencí jednotné linie a rozkolísaností. Podle mínění představitelů státní moci (ale i řady zástupců romské reprezentace) měl nový režim přinést Romům rychlý a významný sociální i kulturní vzestup. Považovali totiž „zaostalý způsob života cikánů“ za pozůstatek dřívějších „vykořisťovatelských systémů“ a předpokládali, že v rámci tzv. budování socialistické společnosti se sám od sebe změní, Romové měli automaticky přijmout ideologické principy a způsob života komunisticky orientované majority. Ty složky společnosti, které měly při této rychlé přeměně spolupůsobit, se však rozcházely v názoru, jak tento proces akcelarovat. Navrhované metody se pohybovaly od výrazně represivní politiky (tábovy nucené práce, umístování dětí „nepřízřusobivých cikánů“ do dětských domovů) přes návrhy o vytvoření jakýchsi romských enkláv s vlastní samosprávou např. v pohraničí až po pokusy o uznání svébytnosti romské národnosti, podporu rozvoje jejího jazyka a kultury (tuto linii prosazovali zejména představitelé kultury a vědy ve spolupráci s nepočtenou romskou elitou, vycházela ze značně idealizované představy o postavení Romů v SSSR). Za stálého váhání nad dalším postupem připustil režim např. existenci několika speciálních „cikánských škol“, podporoval letní „výchovné tábory“ a další aktivity, které měly respektovat kulturní a mentální odlišnosti Romů a zároveň je vychovávat v duchu komunistických ideových principů.

Od počátku padesátých let výrazně narůstaly vlny migrací Romů ze slovenských osad do českých zemí, zejména do průmyslových aglomerací a na tzv. stavby socialismu, vstřebávající enormní množství nekvalifikovaných pracovních sil. Prioritou státní politiky bylo zejména řešení zaměstnanosti romského obyvatelstva, poskytování základů vzdělání, zlepšení hygienických a zdravotních podmínek apod. Proces urbanizace velmi nepříznivě zasáhl tradiční romské rodiny, rozbíjel jejich přirozené vnitřní vazby i vztahy s původním majoritním prostředím. V nových podmínkách nebyly pro tento nápor vytvořeny základní sociální předpoklady. Početné romské rodiny se nedokázaly odcizenému prostředí průmyslového města dost rychle přizpůsobit, narůstaly problémy s jejich ubytováním, se školní docházkou dětí a negramotností dospělých, zajištěním zdravotní péče, vztahy s majoritním obyvatelstvem apod. Koncem padesátých let bylo zřejmé, že decizní sféra tyto problémy nezvládá. Zejména na kočovné romské skupiny se množily petice a stížnosti majoritního obyvatelstva. V někdejších dělnických koloniích, ubytovných pro brigádníky, v ulicích a čtvrtích určených k demolicí se vytvářela přeplněná, nevzhledná romská ghetta. V této atmosféře dozrávala formulace komunistického projektu asimilace romského obyvatelstva s majoritní společností, která se v následujícím období stala závaznou direktivou.

Z hlediska nové koncepce státní politiky vůči romskému obyvatelstvu se stal přelomovým aktem zákon č. 74/1958 o zákazu kočovného způsobu života pod trestními sankcemi. Jeho schválení předcházela rozsáhlá analýza dosavadního stavu tzv. cikánské otázky a zásad dalšího postupu jejího řešení, projednaná ústředním výborem Komunistické strany Československa (KSČ). Ta se i v této etapě inspirovala soudobým řešením situace romského obyvatelstva v SSSR, jehož Nejvyšší sovět vydal zákaz kočování v roce 1956. Zákon a po něm následující soupis kočovného a tzv. polokočovného obyvatelstva byl protiústavní. Omezoval volný pohyb nejen kočovníkům, ale i několika tisícům tzv. „nepřizpůsobivých Romů, projevujících odpor k práci“, rodinám, které dosud nedostaly příležitost nebo se nedokázaly vyrovnat s požadavky majority na přizpůsobení. Bezvýhradná asimilace se opírala o celou řadu dalších represivní opatření a její uplatňování do konce šedesátých let představovalo etapu nejtvrděšího postupu vůči romské minoritě, která se stala objektem paternalistického „sociálního inženýrství“ režimu. Ten vyžadoval bezvýhradné splnutí Romů s majoritou, nepřipouštěl jejich aktivní účast na řešení problémů spojených s jejich postavením ve společnosti, potlačoval projevy jejich svébytné kultury apod.

Kromě všeobecné pracovní povinnosti, postupného zlepšování celkové sociální a zdravotní úrovně a snahy po odstranění negramotnosti zvolila komunistická nomenklatura další akceleraci procesu urbanizace prostřednictvím tzv. rozptylu nežádoucích soustředění obyvatel cikánského původu, uzákoněného usnesením vlády č. 502/1965. Na jeho základě měly být likvidovány romské osady na Slovensku i ghetta v českých městech a romské obyvatelstvo se mělo pod vedením orgánů decizní sféry rozptýlit po celém území státu. Plánované přesuny však národní výbor nedokázaly realizovat a romské rodiny bez ohledu na ně pokračovaly v živelných migracích. Plány rozptylu se po třech letech zhroutily a v roce 1968 byly definitivně zastaveny. Neorganické zásahy státu a překotná urbanizace prohlubovaly krizi romských rodin a celých komunit, jejichž život v městském prostředí ztrácel svůj přirozený řád, povědomí o tradičních pravidlech soužití, vztah k původní kultuře a jejímu aktivnímu pěstování. Výsledkem asimilačních tlaků bylo pouze velmi povrchní přizpůsobení menší části romských komunit či jednotlivců vnějším projevům konzumního života určitých vrstev majoritního obyvatelstva.

Koncem šedesátých let bylo zjevné, že politika bezvýhradné asimilace se mívá účinkem, v atmosféře všeobecného politického uvolnění se tak postupně vytvářely podmínky pro pokus o určitou emancipaci romského hnutí i nové pojetí státní politiky. Vznikla první romská organizace: Svaz Cikánů (Romů) – SCR, na jejímž financování se mělo podílet její výrobní zařízení Névodrom (Nová cesta). Vedení i místní organizace SCR se potýkaly s potížemi organizačního a finančního rázu, podařilo se jim však výrazně podpořit rozvoj romské kultury i dalších aktivit. Vedení SCR připravilo memorandum o uznání romské národnostní menšiny a po jeho odmítnutí ústředním výborem KSČ se podílelo na utváření nové koncepce státní politiky vůči Romům. Navázalo četné mezinárodní kontakty a jako zakládající člen se podílelo na vzniku první mezinárodní organizace Romů. V době normalizace byl SCR v dubnu 1973 rozpuštěn. V letech 1970–1972 vláda ČSSR definitivně odmítla politiku asimilace, začala prosazovat tzv. kulturně-společenskou integraci Romů. Nové zásady státní politiky se měly opírat o vědecké poznatky a terénní výzkumy. V procesu postupného vyrovnání Romů s majoritní společností se měl klást největší důraz na rozvoj vzdělanosti, ve větší míře respektovat jejich kulturní tradice a specifika, zpočátku i rozšiřovat prostor pro jejich vlastní aktivity. V praxi však nástup normalizace uplatnění těchto principů zmrazil, Romové se opět stávali pasivním objektem státních zásahů, individuální i skupinová sociální péče výhradní doménou úředníků z řad majority. Nadále se uplatňovala diskriminující kritéria rozdělování romského obyvatelstva do tří skupin podle „stupně sociální vyspělosti“. Stálý nárůst počtu romského obyvatelstva v českých zemích

provázely další neorganické zásahy do jejich rozmístění, vytváření nových ghatt v průmyslových městech. Symbolem iluzorních předpokladů o účinnosti státních zásahů a příkladem pochybené bytové politiky se stalo nově vybudované panelové „cikánské“ sídliště Chánov v severočeském Mostě. Sestěhování rodin různé úrovně do několika bloků „cikánské čtvrti“ mělo za následek kolaps zdejší romské komunity, jehož následky nesou obyvatelé dodnes.

Už v průběhu sedmdesátých let se ukázalo, že tento nový nástup netolerance státní moci vůči Romům je neúnosný. V prvním roce svého působení vydala disidentská skupina Charta 77 dokument, který upozorňoval na nedodržování občanských práv romské minority. Vlna kritiky postavení Romů v české společnosti se ozvala také ze zahraničí, zejména z tribuny II. mezinárodního kongresu IRU (romská mezinár. unie) v Ženevě. Českoslovenští aktivisté nedostali povolení vycestovat, přesto se na přípravách i průběhu kongresu podíleli. V osmdesátých letech se rozvoje kultury i veřejných iniciativ ujala nová generace aktivistů i představitelů majoritní kultury a ta dosáhla u veřejnosti značného ohlasu. Na samém sklonku svého mocenského monopolu přizvali představitelé KSČ romské aktivisty k posouzení velmi kritické zprávy, která odhalovala neúspěch jejich dlouholetého projektu „povznesení“ romského obyvatelstva. Zpráva přinášela i návrhy, které měly pozměnit postavení Romů ve společnosti, např. jim přiznat status národnosti, povolit spolkový život, vydávání tiskovin, podporovat pěstování tradiční kultury. Zakrátko nato se však totalitární režim definitivně zhroutil a realizace těchto i dalších práv romských obyvatel připadla nově zvoleným, demokratickým institucím státu.

Summary

This monography is dealing with the attitude of the majority population towards the Roma in the Czech Lands since the end of the Second World War, particularly in the years from the arrival of communism in the Czechoslovak Republic in 1948 until its downfall in 1989. At first sight the policy of the communist regime on the Roma population does not rank among the most brutal manifestations of the totalitarian regime repression, but its impacts markedly eroded traditional social and cultural system of Roma communities and also contributed to their current deep crisis. The development of the state policy in the period in question should be divided into several chronological and ideological and political stages.

After their coming to power the communists focused their attention on the issue of legal regulations which according to their nomenclature embodied the capitalist law. In 1950 they repealed the existing special legislation concerning „persons living a Gypsy way of life“ and formally made the Roma equal to the rest of the population. The first stage of the formulation of the state policy towards the Roma (until 1957) was marked by lack of coherence and consistency. According to state authorities (as well as to a number of Roma representatives), the new regime was expected to bring along swift and considerable social and cultural advancement of the Roma. They considered „a backward lifestyle of Gypsies“ as a remnant of the former „exploitative system“, assuming that within the framework of the so-called building of the socialist society it would change by itself, and the Roma would automatically adopt the ideology and lifestyle of the communist-oriented society. But with respect to such swift transformation opinions diverged on how this process should be accelerated. The proposed methods ranged from rather a repressive policy (forced labour camps, placing children of „maladjusted“ Gypsies to children’s homes), suggestions to establish a sort of Roma enclaves with their own self-governments, for instance in border areas, up to attempts to recognize the independent existence of the Roma nationality, and the support of its language and culture development (the line promoted especially by representatives of culture and science in co-operation with the small Roma elite and based on a quite idealized idea about the position of the Roma people in the USSR). Permanently hesitating over their further steps, the regime tolerated the existence of several special „Gypsy“ schools, gave support to summer „educational camps“ and other activities matching with cultural and mental distinctions of the Roma, and at the same time brought them up in the spirit of the communist ideas.

From the early fifties the number of Roma migrating in waves from settlements in Slovakia to the Czech Lands, primarily to industrial agglomerations and to the so-called constructions of socialism absorbing enormous amount of unskilled labour, was steadily rising. The state policy was aimed at its priorities such as the issue of the Roma employment, provision of basics of education, or improvement of hygienic and sanitary conditions, in particular. The urbanization process affected traditional Roma families rather unfavourably, eroding their natural family ties and their relationship with the original environment. In these new circumstances there were no basic social preconditions created for such cardinal changes. Lots of Roma families failed to sufficiently quickly adjust themselves to the alienated environment of industrial cities, there were problems arising related to their housing, school attendance of children or illiteracy of adults, adequate health care, relationship with the majority population etc. In the late fifties it turned out that the decision-making sector was not able to cope with such problems. Petitions and complaints against groups of migrating Roma were increasing in numbers. Former workers’ settlements, lodging facilities for temporary workers, streets and quarters intended for demolition gradually turned into overpopulated ugly Roma ghettos. In this atmosphere the communist project on Roma’s assimilation into the majority population was taking shape and in the following period it became a binding directive.

As regards a new concept of the state policy on the Roma, crucial was Act No. 74/1958 concerning the ban on a nomadic way of life under criminal sanctions. Its adoption was preceded by an extensive analysis of the present state of the so-called Gypsy issue as well as of further strategy towards its solution which was considered by the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ). At this stage, again, it drew its inspiration from the solution of the Roma issue in the Soviet Union at that time where in 1956 the Supreme Soviet introduced the ban on nomadism. The Act and the subsequent register of nomadic and the so-called semi-nomadic population was unconstitutional. It restricted not only the movement of nomadic people but also of several thousands of „maladjusted Roma manifesting their dislike of work“ and families who had not been given an opportunity or had failed to comply with the requirements of the majority population for adjustment. Full assimilation which was based on a number of other repressive measures had been enforced until the end of the sixties and this stage was marked by the most drastic approach towards the Roma minority which became an object of paternalistic „social engineering“ of the regime. It strictly demanded the blending of the Roma people with the majority population, not allowing them to actively participate in handling problems related to their position in society and suppressing manifestations of their traditional culture etc.

Apart from general duty to work, gradual improvement of the overall social and health standard and an effort to eliminate illiteracy, the communist nomenclature decided to further accelerate the process of urbanization through the so-called dispersion of undesirable concentration of Gypsy population which was legalized by government resolution No. 502/1965. It stipulated the removal of Roma settlements in Slovakia and ghettos in the Czech towns and cities, as well as the dispersion of the Roma population around the territory of the state under the guidance of decision-making authorities. National committees, however, failed to carry out the scheduled resettlement, and Roma families, disregarding them, continued their uncontrolled migrations. Within three years the dispersion schemes collapsed, and in 1968 they were definitely abandoned. Inappropriate state interventions as well as hasty urbanization deepened the crisis of Roma families and the entire communities whose life in the urban environment was beginning to lose its natural order, and who were losing awareness of traditional rules of co-existence as well as an attitude towards their traditional culture and their active role in it. Assimilation pressures resulted only in an adjustment of a lesser part of the Roma communities or individuals only to consumerism of certain social strata.

In the late sixties it was clear that the policy of full assimilation proved to be ineffective, and so in the atmosphere of overall political liberalization the conditions for a certain emancipation of the Roma movement were gradually created, and also a new concept of the state policy was developed. The first Roma organization was established: the Union of Gypsies (Roma) – SCR, whose funding was supposed to be contributed by its production facility Névodrom (New Path). The SCR leadership and local organizations contended with organizational and financial difficulties, nevertheless they succeeded in giving a considerable support to the development of Roma culture as well as other activities. The SCR leadership prepared a memorandum on the recognition of the Roma national minority and after its rejection by the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ) it participated in the formulation of a new concept of the state policy towards the Roma people. It established a lot of international contacts and, as a founding member, contributed to the set-up of the first international Roma organization. During normalization, in April 1973, the SCR was dissolved. In 1970–1972 the Czechoslovak Socialist Republic government definitely abandoned the assimilation policy and began to promote the so-called cultural and social integration of the Roma. New principles of the state policy were supposed to be based on scientific knowledge and

fieldwork research. Emphasis on education, more respect for their traditions and specific distinctions, and initially, also more encouragement of their own activities were necessary preconditions for the Roma to catch up with the majority population. In practice, however, on the arrival of normalization the application of these principles was frozen, and once again the Roma became a passive object of state interventions, and social care aimed at individuals and communities became an exclusive domain of state authorities. Discriminatory criteria continued to be applied dividing the Roma population into three groups, based on „a degree of social maturity“. A steadily rising number of the Roma population in the Czech Lands was accompanied by further inappropriate interventions into their resettlement and the formation of new ghettos in industrial towns and cities. A newly built „Gypsy“ housing estate Chánov in the North-Bohemian town of Most became the symbol of a naive idea about effectiveness of state interventions, and an example of inadequate housing policy. Moving together families of different standard into several blocks of a „Gypsy quarter“ resulted in a collapse of the local Roma community whose impacts can be felt by the inhabitants to date.

Already in the seventies it became apparent that the newly emerged intolerance of state authorities towards the Roma was unacceptable. In the first year of its existence the dissident group ‚Charter 77‘ issued a document drawing attention to the infringement of civil rights of the Roma minority. A wave of criticism of the Roma position in Czech society came also from abroad, especially from the Forum of the Second International Congress IRU (International Roma Union) held in Geneva. Czechoslovak activists were not allowed to travel out, nevertheless they participated in preparations and running of the congress. In the eighties a new generation of activists as well as representatives of the mainstream culture became involved in the development of culture and public initiatives, meeting a considerable response from the public. At the very close of their power monopoly the KSČ representatives invited the Roma activists to judge a very critical report revealing failure of their long-term project on the Roma population „uplift“. The report contained proposals expected to alter the Roma position in society, i. e. grant them the status of nationality, permit their association and publication of printing materials, or encourage their creative attitude towards traditional culture. Shortly afterwards, the totalitarian regime definitely collapsed and these or other rights of the Roma population were exercised by newly elected democratic state institutions.

Resümee

Die vorliegende Monographie befasst sich mit der Entwicklung der Beziehung der Majoritätsgesellschaft zu der Roma-Bevölkerung in den tschechischen Ländern seit Ende des II. Weltkrieges, insbesondere dann in den Jahren der Machtübernahme durch die Kommunisten in der CSR im Jahre 1948 bis zu deren Sturz im Jahre 1989. Die Politik des kommunistischen Regimes gegenüber der Roma-Bevölkerung gehört auf den ersten Blick nicht zu den brutalsten Erscheinungen der Repressionen seitens des totalitären Regimes, trotzdem wirkten sich ihre Folgen auf das traditionelle soziokulturelle System der Roma-Gemeinschaften zerstörend aus und trugen auch zu deren gegenwärtigen tiefen Krise bei. Es ist nötig, die Entwicklung der Politik des Staates in dem verfolgten Zeitraum in einige zeitliche und ideell-politische Horizonte einzuteilen.

Nach der Machtübernahme setzten sich die Kommunisten auf dem Gebiet des Rechtssystems mit denjenigen Rechtsnormen auseinander, die nach der Meinung ihrer führenden Repräsentanten das kapitalistische Recht personifizierten. Im Jahre 1950 hoben sie die besondere Legislative auf, die sich auf „die Personen, die eine Zigeunerlebensweise führten“ bezogen hat, und stellten formal die Roma der übrigen Bevölkerung rechtlich gleich. Die erste Etappe der Gestaltung der Staatspolitik (bis 1957) gegenüber ihnen wurde durch fehlende einheitliche Linie und Labilität gekennzeichnet. Nach der Meinung der Repräsentanten der Staatsmacht (jedoch auch einer Reihe von Vertretern der Roma-Repräsentation) sollte das neue Regime den Roma einen raschen und bedeutenden sozialen und kulturellen Aufstieg bringen. Sie hielten nämlich „die rückständige Lebensweise der Zigeuner“ für einen Überrest der früheren Ausbeutungssysteme „und nahmen an, dass sie sich im Rahmen des sog. Aufbaus der sozialistischen Gesellschaft selbst von sich ändern wird; die Roma sollten sich ideologische Prinzipien und die Lebensweise der kommunistisch orientierten Mehrheit zwangsläufig aneignen. Die Meinungen derjenigen Bestandteile der Gesellschaft, die bei dieser raschen Umwandlung mitwirken sollten, gingen jedoch auseinander, wie dieser Prozess zu beschleunigen wäre. Die vorgeschlagenen Methoden bewegten sich von der klaren Repressivpolitik (Zwangsarbeitslager, Unterbringung von Kindern – „nichtanpassungsfähigen Zigeunern“ in die Kinderheime) über die Vorschläge, gewisse Roma-Enklaven mit eigener Selbstverwaltung z. B. im Grenzgebiet zu bilden, bis zu den Versuchen, die Eigenständigkeit der Roma-Nationalität anzuerkennen, die Entwicklung ihrer Sprache und Kultur zu fördern (diese Linie wurde vor allem durch die Repräsentanten der Kultur und Wissenschaft in der Zusammenarbeit mit unzähliger Roma-Elite durchgesetzt und ging von stark idealisierter Vorstellung über die Stellung von Roma in der UdSSR aus). Unter ständiger Unsicherheit bezüglich der weiteren Vorgangsweise erlaubte das Regime z. B. einige spezielle „Zigeunerschulen“ zu gründen, förderte die „Sommererziehungslager“ und weitere Aktivitäten, die die kulturelle und mentale Unterschiedlichkeit von Roma berücksichtigen und zugleich sie im Geiste der kommunistischen ideellen Prinzipien erziehen sollten.

Von Anfang der fünfziger Jahre an nahm die Strömung der Roma-Migration aus den slowakischen Ortschaften in die tschechischen Länder, insbesondere in die Industrieballungszentren und zu den sog. Bauten des Sozialismus, die eine große Menge unqualifizierter Arbeitskräfte aufgenommen haben, zu. Prioritätsziel der Staatspolitik war es, den Beschäftigungsgrad der Roma-Bevölkerung zu lösen, die Bildungsgrundlagen zu bieten, Hygiene- und Gesundheitsbedingungen zu verbessern usw. Der Urbanisierungsprozess betraf ungünstig traditionelle Roma-Familien, zerstörte ihre natürlichen Innenbindungen sowie Beziehungen mit dem ursprünglichen Milieu. Unter den neuen Bedingungen wurden für diesen starken Veränderungsprozess keine grundlegenden Sozialvoraussetzungen geschaffen. Die Roma-Familien mit vielen Familienangehörigen waren nicht imstande, sich dem entfremdeten Umfeld einer Industriestadt schnell genug anzupassen, es wuchsen Probleme mit ihrer Unterbringung, dem

Schulbesuch der Kinder und Analphabetismus der Erwachsenen, der Sicherstellung der Gesundheitspflege, den Beziehungen zu der übrigen zahlenmäßig stärkeren Bevölkerung usw. Ende der fünfziger Jahre war es klar, dass die politische Sphäre diese Probleme nicht mehr verkraften kann. Insbesondere über die Nomadenfamilien wurden seitens der übrigen Bevölkerung mehrere Beschwerden erhoben und gegen sie verschiedene Petitionen geschrieben. In den ehemaligen Arbeiterkolonien, Unterkunftseinrichtungen für freiwillige Aufbauhelfer, den Straßen und den zum Abriss bestimmten Stadtvierteln entstanden überfüllte, hässliche Roma-Ghettos. In dieser Atmosphäre reifte die Formulierung des kommunistischen Projektes für Assimilation der Roma-Bevölkerung mit der Majoritätsgesellschaft heran, die in dem Folgezeitraum zur verbindlichen Direktive geworden ist.

Vom Standpunkt der neuen Konzeption der Staatspolitik gegenüber der Roma-Bevölkerung bedeutete das Gesetz Nr. 751958, über das Verbot der Nomadenlebensweise unter Strafsanktionen, einen Umbruchsakt. Dessen Verabschiedung ging eine umfangreiche Analyse des bisherigen Standes der sog. Zigeunerfrage und der Prinzipien für die weitere Vorgangsweise bei deren Lösung voraus, die durch das Zentralkomitee der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei (KPTsch) behandelt wurde. Die KPTsch inspirierte sich auch in dieser Etappe durch gegenwärtige Lösung der Lage der Roma-Bevölkerung in der UdSSR, deren Oberster Sowjet im Jahre 1956 ein Verbot der Nomadenlebensweise erlassen hat. Das Gesetz und die danach folgende Erfassung der Nomaden- und der sog. Halb-Nomadenbevölkerung war verfassungswidrig. Es beschränkte freie Bewegung nicht nur in Bezug auf die Nomaden, sondern auch auf einige Tausend „nichtanpassungsfähige Roma, die Widerwillen gegen die Arbeit zeigten“, auf die Familien, die bisher keine Gelegenheit bekommen haben, sich mit den Anforderungen der Mehrheit bezüglich der Assimilierung auseinander zu setzen. Die vorbehaltlose Assimilation stütze sich auf eine ganze Reihe von weiteren Repressivmaßnahmen und deren Durchsetzung bis Ende der sechziger Jahre stellte die Etappe des härtesten Vorgehens gegenüber der Roma-Minderheit dar, die so zum Objekt der bevormundenden „Sozio-technik“ des Regimes geworden ist. Dieses erforderte eine vorbehaltlose Verschmelzung von Roma mit der Mehrheit, ließ nicht ihre aktive Beteiligung an der Lösung der mit deren Stellung in der Gesellschaft verbundenen Probleme zu, unterdrückte die Erscheinungsformen deren eigenständigen Kultur usw.

Außer allgemeiner Arbeitspflicht, allmählicher Verbesserung des Sozial- und Lebensniveaus und dem Bemühen, den Analphabetismus zu beseitigen, wählte die kommunistische Nomenklatura eine weitere Akzeleration der Urbanisierung mittels der sog. Auflösung der unerwünschten Konzentration von Einwohnern des Zigeunerursprungs, die durch den Beschluss der Regierung Nr. 502/1965 gesetzlich festgelegt wurde. Auf dessen Grunde sollten die Roma-Ortschaften in der Slowakei sowie die Ghettos in den tschechischen Städten liquidiert werden und die Roma-Bevölkerung sollte unter Leitung der offiziellen behördlichen Organe auf dem ganzen Gebiet des Staates zerstreut werden. Die Nationalausschüsse waren jedoch nicht imstande, die geplanten Verschiebungen zu realisieren und die Roma-Familien setzten, ohne diese Organe zu beachten, ihre spontane Migrationen fort. Die Auflösungspläne scheiterten nach drei Jahren und im Jahre 1968 wurden sie endgültig eingestellt. Die unorganischen Eingriffe des Staates und die übereilte Urbanisierung vertieften die Krise der Roma-Familien sowie der ganzen Kommunitäten, deren Leben in dem Stadtmilieu seine natürliche Ordnung, das Bewusstsein der traditionellen Regeln des Zusammenlebens, die Beziehungen zu der ursprünglichen Kultur und deren aktiver Pflege verlor. Ergebnis der Assimilationsdrucke war bloß eine sehr oberflächliche Anpassung eines geringen Teiles der Roma-Kommunitäten oder Einzelnen an die äußeren Erscheinungen des Konsumlebens bestimmter Schichten der Majoritätsbevölkerung.

Ende der sechziger Jahre war es klar, dass die Politik der vorbehaltlosen Assimilation keine Wirkung hat. In der Atmosphäre der allgemeinen politischen Entspannung entstanden so allmählich die Bedingungen für den Versuch um eine bestimmte Emanzipation der Roma-Bewegung sowie eine neue Auffassung der Staatspolitik. Es entstand die erste Roma-Organisation: Zigeunerverband (Roma-Verband) – SCR, an deren Finanzierung sich seine Herstellungseinrichtung Nevodrom (Neuer Weg) beteiligen sollte. Die Führung sowie die SCR-Organisationen kämpften mit den Schwierigkeiten organisatorischen und finanziellen Charakters, es gelang ihnen jedoch, die Entwicklung der Roma-Kultur sowie weiterer Aktivitäten wesentlich zu fördern. Die SCR-Führung bereitete ein Memorandum über die Anerkennung der Roma-Nationalitätenminderheit vor und nach Ablehnung dieses Memorandums durch das Zentralkomitee der KSC beteiligte sie sich an der Bildung einer neuen Konzeption der Staatspolitik gegenüber den Roma. Die SCR-Führung nahm zahlreiche internationale Kontakte auf und als Gründungsmitglied beteiligte sie sich an der Entstehung der ersten internationalen Roma-Organisation. In der Zeit der Normalisierung wurde sie im April 1973 aufgelöst. In den Jahren 1970–1972 wies die Regierung der CSSR die Assimilationspolitik endgültig zurück und begann die sog. kulturellgesellschaftliche Integration von Roma durchzusetzen. Die neuen Prinzipien der Staatspolitik sollten sich auf die wissenschaftlichen Erkenntnisse und Terrainerforschungen stützen. Im Prozess des allmählichen Ausgleichs der Roma mit der Majoritätsgesellschaft sollte die Entwicklung ihres Bildungsgrades stärksten akzentuiert werden, ihre Kulturtraditionen und Spezifika in größerem Maße berücksichtigt, anfangs auch der Spielraum für ihre eigenen Aktivitäten erweitert werden; in der Praxis wurde jedoch durch den Antritt der Normalisierung die Anwendung dieser Prinzipien missachtet. Die Roma wurden wieder zum Passivobjekt der staatlichen Intervention, die individuelle und soziale Pflege zur Domäne der Beamten aus den Reihen der Mehrheit. Auch weiterhin wurden die diskriminierenden Kriterien der Einteilung der Roma-Bevölkerung in drei Gruppen je nach „der Stufe der Sozialreife“ angewandt. Die ständige Zunahme der Roma-Bevölkerung in den tschechischen Ländern wurde durch weitere unorganische Eingriffe in deren Verteilung auf dem Gebiet, durch Bildung von neuen Ghettos in den Industriestädten begleitet. Symbol der illusorischen Annahmen über die Wirksamkeit der staatlichen Intervention und Beispiel der verfehlten Wohnungspolitik wurde die neu erbaute „Zigeuner Blockhaussiedlung“ Chánov im nordböhmischen Most. Die Zusammenbringung der Familien verschiedenen Niveaus in einige Häuserblocks des „Zigeunerviertels“ verursachte einen Zusammenbruch der hiesigen Roma-Kommunität, dessen Folgen die Einwohner bis heute tragen.

Bereits in den siebziger Jahren stellte sich heraus, dass dieser neue Antritt der Untoleranz der Staatsmacht gegenüber den Roma unerträglich ist. Im ersten Jahre ihrer Wirkung gab die Dissidentengruppe Charta 77 ein Dokument heraus, das auf die Verletzung der Bürgerrechte der Roma-Minderheit hingewiesen hat. Eine Kritikwelle bezüglich der Stellung von Roma in der tschechischen Gesellschaft erhob sich auch aus dem Ausland, insbesondere von der Tribüne des II. Internationalen Kongresses IRU (Internationale Roma-Union) in Genf. Die tschechoslowakischen Aktivisten bekamen keine Ausreisebewilligung, sie beteiligten sich jedoch trotzdem an dem Kongressverlauf. In den achtziger Jahren nahm sich eine neue Generation von Aktivisten und Kulturrepräsentanten der Mehrheitsbevölkerung der Entwicklung der Kultur und der öffentlichen Initiativen an und erreichte starkes Echo bei der Öffentlichkeit. Selbst am Ende ihres Machtmonopols luden die KPC-Repräsentanten die Roma-Aktivisten zur Beurteilung eines sehr kritischen Berichtes ein, der den Misserfolg ihres langjährigen Projektes der „Erhebung“ der Roma-Bevölkerung entdeckte. Der Bericht brachte auch Vorschläge, die die Stellung der Roma in der Gesellschaft ändern sollte, z. B. ihnen den Nationalitätenstatus zuzuerkennen, das Vereinsleben, die Presseherausgabe zu bewilligen, die Pflege der traditionellen Kultur zu fördern. Kurz danach brach jedoch das totalitäre Regime endgültig zusam-

men und die Realisierung dieser sowie weiterer Rechte der Roma-Einwohner ist den neu gewählten, demokratischen Institutionen des Staates zugefallen.

EDIČNÍ POZNÁMKA

Dokumenty jsou otištěny jako kopie nebo přepis (popř. obojí) podle kvality pramenné kopie. Přepsané dokumenty byly po mluvnické stránce upraveny podle platné kodifikační normy, jejich jazykový styl však zůstává zachován. Veškeré autorské a ediční zásahy (včetně vypouštění) a komentáře jsou signalizovány hranatými závorkami: např. [...]. U přepisů není dodržena původní typografická úprava.

Překlady resumé zajistil odbor mezinárodní spolupráce a evropské integrace Ministerstva vnitra ČR.

Text byl edičně připravován v první polovině roku 2004.

J. T.

Nina Pavelčíková
Romové v českých zemích
v letech 1945–1989

SEŠITY
Úřadu dokumentace a vyšetřování
zločinů komunismu
č. 12

Editor Jan Táborský
Vydává Úřad dokumentace a vyšetřování
zločinů komunismu PČR
v Tiskárně MV, p. o., Bartůňkova 4, Praha 415.

Náklad 3000 výtisků
Vydání 1. Praha 2004
NEPRODEJNÉ

ISBN 80-86621-07-3